

Over komen en gaan

Beweegredenen van mensen die gevlucht zijn uit voormalig
Joegoslavië om in Nederland te blijven of weer te vertrekken

Onderzoeksrapport

Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum

Lilly Bogičević, Linda de Veen, Nina Breedveld, Hans Moors

17 oktober 2024

E:M+MA.

Inhoudsopgave

1. Over komen en gaan	2
2. Achtergrond	9
3. Vertrek, terugkeer en vervolgmigratie	17
4. Methoden	27
5. Uitkomsten Joegoslavië	37
6. Uitkomsten Oekraïne	54
7. Conclusies	68
Bronnenlijst	81
Bijlagen	94

1. Over komen en gaan

Mensen die naar Nederland migreren, hebben daar uiteenlopende redenen voor. Een van die redenen is dat zij, op de vlucht voor oorlog in hun thuisland¹, een veilig onderkomen zoeken. Na hun aankomst in Nederland blijven sommigen hier permanent, anderen vertrekken na verloop van tijd weer. In dit onderzoek kijken we naar de overwegingen en motieven van mensen die zijn gevlucht voor oorlog, om in Nederland te blijven of hier weer weg te gaan. Het uitgangspunt in dit onderzoek zijn de ervaringen van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht in de jaren negentig.

1.1 Aanleiding en doelstelling

Sinds de Russische invasie van Oekraïne in februari 2022 zijn veel mensen uit Oekraïne gevlucht, onder meer naar Nederland. Voor de periode dat zij in Nederland zijn, brengt dat een opdracht met zich mee voor de Nederlandse overheid. Op de korte termijn dienen zij te worden opgevangen. Op de lange termijn ligt er een taak voor de overheid om hen die in Nederland willen (en mogen)² blijven, te ondersteunen bij hun integratie in de Nederlandse samenleving. Voor mensen die niet in Nederland willen blijven, ligt er een taak voor de overheid om terugkeer naar Oekraïne of vertrek naar elders in de wereld te faciliteren. Om dit goed te kunnen doen, kan het nuttig zijn om te leren uit het verleden. In de jaren negentig van de vorige eeuw kwamen er grote groepen mensen naar Nederland die op de vlucht waren voor het oorlogsgeweld in voormalig Joegoslavië.

Dit onderzoek komt voort uit de wens van het Ministerie van Justitie en Veiligheid om meer inzicht te krijgen in de overwegingen die mensen maakten om in Nederland te blijven of vrijwillig weer te vertrekken nadat zij naar Nederland vluchtten voor het oorlogsgeweld in voormalig Joegoslavië. Het gaat daarbij dus niet zozeer om hun overwegingen om naar Nederland te komen, maar om hun overwegingen en motieven om in Nederland te blijven of (op termijn) te vertrekken. De achterliggende gedachte is dat hieruit lessen te trekken zijn, die de Nederlandse overheid kan helpen anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en die momenteel in Nederland verblijven, mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert. Naast het verwerven van inzicht in de overwegingen die mensen uit voormalig Joegoslavië in de tijd daarna maakten om te blijven of te vertrekken, is het leren van de situatie uit de jaren negentig voor de toekomst dus eveneens een doel van dit onderzoek.

Dit onderzoek is door EMMA uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC), het onafhankelijk kennisinstituut dat valt onder het Ministerie van Justitie en

¹ Met 'thuisland' bedoelen we hier het land waar iemand zich thuis voelt. Dit hoeft niet altijd het land te zijn waar diegene is geboren of waarvan die de nationaliteit of een permanente verblijfsvergunning bezit.

² Hierover is op dit moment nog veel onduidelijk. Zie paragraaf 6.1.

Veiligheid. Het WODC heeft voorafgaand aan het onderzoek een startnotitie³ opgesteld met daarin de probleemstelling van het onderzoek en de vragen die zij beantwoord wil zien. Na overleg met het WODC en de begeleidingscommissie die betrokken is bij dit onderzoek (zie Bijlage 1) is de formulering van deze vragen bij de start van het onderzoek enigszins aangepast.⁴

1.2 Onderzoeksvragen

Dit onderzoek beoogt antwoord te geven op de volgende twee vragen:

- Wat zijn de overwegingen (geweest) van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken uit Nederland?
- Welke lessen kan de Nederlandse overheid daaruit trekken om te anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en die momenteel in Nederland verblijven mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert?

Deze onderzoeksvragen zijn geoperationaliseerd in de volgende deelvragen:

1. Welke overwegingen hebben een rol gespeeld bij mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken? Hoe veranderden deze overwegingen in de tijd? Zijn er verschillen tussen de diverse etnische groepen of landen van herkomst?
2. Hoe hebben mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht hun integratie in de Nederlandse samenleving ervaren? Welke faciliterende omstandigheden en welke drempels hebben daarbij in hun beleving een rol gespeeld?
3. Welke persoonlijke omstandigheden (bijvoorbeeld kinderen, huisvesting, familie, werk, opleiding) hebben een rol gespeeld, en in welke mate, om in Nederland te blijven of te vertrekken?
4. Welke contextuele omstandigheden in Nederland (het Nederlandse asiel- en integratiebeleid, de ervaren ontvangst, perspectieven in Nederland) hebben een rol gespeeld, en in welke mate, om in Nederland te blijven, dan wel om te vertrekken?
5. Wat of welke middelen hadden de keuze kunnen faciliteren om te blijven, dan wel te vertrekken?
6. Welke lessen kan de Nederlandse overheid trekken uit de rol die zij heeft ingenomen bij de opvang, integratie en/of vertrek van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië?

1.2.1. Reflectie op onderzoeksvragen en deelvragen

Uit eerder onderzoek naar asielzoekers, vluchtelingen en migranten⁵ is bekend dat hun motieven om te blijven of vertrekken zeer divers zijn. Hierbij spelen persoonlijke en contextuele factoren (in zowel het thuisland als bestemmingsland) mee, alsook internationale politieke factoren.⁶ Bovendien kunnen motieven met het verstrijken van tijd veranderen. Aan de veelzijdigheid van deze factoren is grotendeels recht gedaan in de operationalisering van de deelvragen. Wel ontbrak bij nader inzien een deelvraag waarin wordt gereflecteerd op de rol die omstandigheden in en het beleid van de opvolgerstaten van Joegoslavië hebben gespeeld in de keuze om te blijven, dan wel te

³ WODC, 'Startnotitie WODC-onderzoek Verblijf- en vertrekintenties van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië' (3 mei 2023).

⁴ Zo spreken we consequent over 'vertrekken' in plaats van 'terugkeren', omdat mensen ook uit Nederland kunnen vertrekken naar andere landen dan het land (of gebied) van herkomst. Daarnaast spreken we niet over 'vluchtelingen' maar over 'mensen die gevlucht zijn', zie ook paragraaf 1.4.

⁵ Het verschil tussen deze begrippen zetten we uiteen in paragraaf 1.4.

⁶ Wat deze motieven en factoren zijn volgens de wetenschappelijke literatuur bespreken we in Hoofdstuk 2.

vertrekken. Mogelijk zijn ook internationale politieke factoren van invloed geweest. Waar relevant hebben we daar melding van gemaakt en deze reflectie ondergebracht in het antwoord op deelvraag 4 (zie hoofdstuk 7).

Opgemerkt moet worden dat de formulering van de onderzoeks- en deelvragen erg breed is. Een apart onderzoek voor elk van de deelvragen zou ook te rechtvaardigen zijn. We pretenderen niet dat dit onderzoek hét antwoord biedt op de vraag waarom mensen die zijn gevlucht uit Joegoslavië in Nederland blijven of weer vertrekken. We willen wel een eerste aanzet doen tot een antwoord op die vraag, en dan met name op de vraag wat de Nederlandse overheid kan leren van de ervaringen van een kleine deel van hen met het oog op de gevluchte Oekraïners die nu in Nederland zijn.

1.3 Opzet onderzoek

Gezien de brede formulering van de onderzoeks- en deelvragen en de veelzijdigheid van overwegingen om te blijven of te vertrekken, is gekozen voor een kwalitatief onderzoek met een *multi-methods* design. Dit onderzoek is in drie fases opgedeeld, waarvan de eerste twee berusten op literatuur en dataverzameling, en de laatste de conclusie vormt.

1.3.1 Fase 1: Bijeenbrengen ervaringen uit voormalig Joegoslavië

Centraal in het eerste deel van het onderzoek staan de ervaringen en blijf- en vertrekmotieven van mensen die in de jaren negentig naar Nederland zijn gevlucht vanuit voormalig Joegoslavië.

Daarvoor is in eerste instantie de nodige achtergrondkennis verzameld door de gebeurtenissen op een rij te zetten in aanloop van en tijdens de conflicten in de verschillende deelrepublieken en regio's in voormalig Joegoslavië. Ditzelfde hebben we gedaan ten aanzien van het asielbeleid in Nederland, specifiek wat betreft de regelgeving die van toepassing was op mensen die in de jaren negentig vluchtten uit voormalig Joegoslavië. Over de aard en werking van terugkeerbeleid – regelingen die mensen uit voormalig Joegoslavië moesten faciliteren bij hun vertrek – bestond na het maken van de tijdlijn nog steeds enige onduidelijkheid. Aanvullend zijn daarom nog drie gesprekken gevoerd met professionals die uitvoering gaven (of gaven) aan dergelijke regelgeving.

Aan de hand van wetenschappelijke literatuur is vervolgens inzicht verkregen in overwegingen en factoren die een rol spelen bij het maken van de beslissing om te blijven in, of te vertrekken uit, het bestemmingsland. We hebben ons hierbij zoveel mogelijk gericht op overwegingen van oorlogsvluchtelingen, aangevuld met motieven van vluchtelingen en migranten in bredere zin.

In aanvulling op deze literatuuranalyse hebben we een expertmeeting georganiseerd. Deze expertmeeting was bedoeld om vanuit verschillende perspectieven te reflecteren op het doel van het onderzoek – de reconstructie van blijf- en vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht – en om recente relevante inzichten en literatuur te delen. Een lijst van de aanwezige experts en de agenda van deze meeting is terug te vinden in Bijlage 2.

De eerste methode van dataverzameling was een media-analyse. Het doel daarvan was tweeledig. Enerzijds gaf dit ons inzicht in de verschillende blijf- en vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië, zoals die zijn verwoord in de media. Zij komen in de media zelf aan het woord, maar er wordt ook voor en over hen gesproken. Anderzijds gaf het enig inzicht in de beeldvorming over mensen die naar Nederland vluchtten en het publieke debat in Nederland rondom blijven en vertrekken. Bij het gevoerde overheidsbeleid ten aanzien van deze mensen

hebben de media destijds uitvoerig stilgestaan. We hebben 265 berichten geanalyseerd waarin 158 keer een motief om te blijven of te vertrekken werd aangedragen.

Deze vier onderdelen (verzamelen achtergrondkennis, literatuurstudie naar blijf- en vertrekmotieven, expertmeeting en media-analyse) dienden ook als inzicht en achtergrondkennis voor de kern van dit onderzoek, namelijk de diepte-interviews met mensen uit voormalig Joegoslavië die in Nederland zijn gebleven of weer zijn vertrokken. De diepte-interviews vormden de tweede methode van dataverzameling. In dit onderzoek hebben we 17 respondenten gesproken. Hun verhalen hebben we geanonimiseerd opgetekend in citaten.

1.3.2 Fase 2: Reflectie op blijf- en vertrekmotieven door mensen uit Oekraïne

Centraal in het tweede deel van deze studie staan mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne en die nu in Nederland verblijven. Allereerst is ook in deze fase van het onderzoek een media-analyse uitgevoerd, op dezelfde manier als voor voormalig Joegoslavië. Het doel van de media-analyse was enerzijds om ook voor de situatie in Oekraïne inzicht te krijgen in verschillende blijf- en (voor zover nu al aan de orde) vertrekmotieven van mensen die gevlucht zijn, zoals deze verwoord zijn in de media. Anderzijds had de media-analyse tot doel om op grote lijnen inzicht te krijgen in het publieke debat rondom hun komst en de beeldvorming in kranten hierover.

In aanvulling daarop hebben we een derde dataverzamelmethode toegepast en hebben we focusgroepen met mensen uit Oekraïne georganiseerd. Het doel van deze focusgroepen was om inzicht te krijgen in wat mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne herkennen in de blijf- en vertrekmotieven die mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië (de interviewrespondenten in fase 1) hebben geformuleerd. Aan de twee focusgroepen namen in totaal 17 mensen deel.

Zoals eerder ook kort benoemd, wordt in dit onderzoek zowel gekeken naar de situatie van mensen die in de jaren negentig vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland vluchtten, als naar de situatie van mensen die recentelijk vanuit Oekraïne zijn gevlucht. Desondanks maakt dit onderzoek *geen* directe vergelijking tussen deze twee situaties of deze twee groepen mensen. Daarvoor verschillen de context en de achtergrond van beide situaties te sterk van elkaar. Toch kunnen er enkele parallellen worden getrokken tussen de mensen die toen en nu gevlucht zijn uit beide regio's, bijvoorbeeld in de manier waarop de Nederlandse overheid en de samenleving op hun komst reageerden. Sommige van deze parallellen kunnen inzichten bieden voor de opvang en integratie van huidige en toekomstige mensen die naar Nederland zijn gevlucht. In Hoofdstuk 6 (§6.1.4) wordt nader toegelicht op welke wijze het samenbrengen van deze informatie in dit onderzoek wordt uitgevoerd en welk doel het dient. Ook worden in dat hoofdstuk verschillen en parallellen tussen beide situaties beschreven.

1.3.3 Fase 3: Vertaling naar lessen

In het derde deel staat het vertalen naar concrete lessen voor de Nederlandse overheid centraal. Wat kan zij leren van de blijf- en vertrekmotieven van mensen die in de jaren negentig vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht, om beter te kunnen anticiperen op wat mensen uit Oekraïne gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert en hoe ze hierbij adequaat kunnen worden ondersteund.

Bij die lessen zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. Enerzijds ging het om tips die respondenten zelf hebben aangedragen, en anderzijds om lessen die door ons als onderzoekers zijn getrokken op

basis van verschillende bronnen (literatuur, media-analyse, interviews en focusgroepen). Bovendien is de situatie voor mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne op sommige punten wezenlijk anders dan de situatie was voor mensen die in de jaren negentig uit voormalig Joegoslavië vluchtten en is het nog onduidelijk hoe de situatie zich gaat ontwikkelen. Ondanks deze kanttekeningen, kan het zinvol zijn om parallellen te markeren, die het mogelijk maken om vanuit een beleidsperspectief te reflecteren op wat de overheid kan leren van toen om beter voorbereid te zijn op de blijf- en vertrekintenties van de mensen die uit Oekraïne naar Nederland zijn gevlucht.

1.4 Definities

1.4.1 Vluchteling, asielzoeker, migrant of ontheemde?

Tot dusver hebben we in dit onderzoek geschreven over 'mensen die gevlucht zijn'. Dat is ook de doelgroep van het onderzoek. We kiezen er bewust voor om niet de term 'vluchtelingen' te hanteren voor de respondenten binnen dit onderzoek, of, in het geval van Oekraïners, 'ontheemden'. Bij verwijzingen naar andere literatuur hanteren we de termen die in het desbetreffende onderzoek worden gehanteerd. Wanneer we de definities van 'vluchteling', 'migrant' et cetera volgen zoals gehanteerd door de Verenigde Naties en bijbehorende organisaties, zoals het UNHCR (United Nations Office of the High Commissioner for Refugees), zijn deze termen namelijk onvoldoende passend voor de doelgroep van dit onderzoek. Hieronder zetten we de redenen hiervoor uiteen.

Het VN-Vluchtelingenverdrag hanteert, vertaald naar het Nederlands, de volgende definitie van **vluchteling**: *"Elke persoon (...) die vanwege gegronde vrees voor vervolging wegens ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit en die de bescherming van dat land niet kan, of omwille van bovenbedoelde vrees, niet wil invoeren"* (Art. 1 Convention Relating to the Status of Refugees, 1951 in: UNHCR, 2010). Het UNHCR of het land waar de vluchteling asiel aanvraagt, bepaalt of iemand onder het VN-Vluchtelingenverdrag valt. Dit verklaart ook het verschil tussen een **asielzoeker** en een vluchteling. Een **asielzoeker** is iemand die asiel heeft aangevraagd, bijvoorbeeld in Nederland, maar waarvan nog niet bepaald is of diegene de internationale bescherming ook nodig heeft.

Wanneer iemand vlucht binnen de grenzen van het eigen land, dan wordt diegene **intern ontheemd** genoemd. De term **ontheemden**, die op dit moment wordt gebruikt voor mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne en naar Nederland komen, kan daarom verwarrend zijn. De reden waarom deze groep zo wordt aangeduid, is omdat zij vallen onder de Richtlijn Tijdelijke Bescherming⁷, waarin de term 'ontheemde' specifiek is opgenomen. Mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht die aanspraak willen maken op tijdelijke bescherming moeten, in Nederland althans, een asielaanvraag indienen, al wordt deze niet behandeld zolang de ontheemde bescherming heeft op grond van de richtlijn. De asielprocedure wordt dus opgeschort (IND, 2022). Dit is anders dan het proces bij 'reguliere' vluchtelingen. Over de speciale regeling voor Oekraïense ontheemden is meer te lezen in paragraaf 6.1.3.

Tot slot zijn er **migranten**. Migranten, aldus de UNHCR, kunnen hun land "doorgaans op vrijwillige basis verlaten" en "veilig terugkeren naar het land van herkomst" als zij dat willen (UNHCR, z.d.). Dit is een wezenlijk verschil met vluchtelingen, die hun land niet vrijwillig verlaten. Over dit onderscheid

⁷ Op het moment van schrijven (september 2024) mogen Oekraïners tot en met 4 maart 2026 in Nederland blijven. De Richtlijn Tijdelijke Bescherming voor vluchtelingen uit Oekraïne is tot die datum verlengd (zie: Europese Commissie, z.d./a https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-your-rights-eu_nl)

bestaat discussie, omdat er geen universele definitie voor de term 'migrant' is. De International Organization for Migration (IOM) stelt bijvoorbeeld dat migranten mensen zijn die huis en haard voor langere tijd verlaten om zich elders te vestigen (IOM, 2019). Volgens de IOM doen sommige migranten dat vrijwillig (bijvoorbeeld voor studie of werk), en andere gedwongen (bijvoorbeeld door te vluchten voor geweld, hongersnood of vervolging). Vluchtelingen zijn in dat geval dus een specifieke groep migranten.⁸

De alinea's hierboven illustreren hoe ingewikkeld de terminologie in het debat met betrekking tot het vreemdelingen- en asielbeleid is. In welke categorie iemand valt, hangt zowel af van het vluchtmotief, als van de (interpretatie van) wet- en regelgeving in het land van aankomst. De bijzondere status van Oekraïners laat bovendien zien dat er, naast standaard wet- en regelgeving, uitzonderlijke procedures zijn die van toepassing kunnen zijn, wanneer landen of samenwerkingsverbanden als de Europese Unie daarvoor kiezen.

In dit onderzoek hanteren we de term 'mensen die gevlucht zijn'. Dit is een bewuste keuze. De doelgroep van dit onderzoek zijn mensen die zijn gevlucht voor oorlog en conflict. Dat is het uitgangspunt. Onze doelgroep is breder dan alleen vluchtelingen of ontheemden omdat het ook gaat om mensen die naar Nederland gevlucht zijn voor oorlog en conflict, maar die mogelijk geen vluchtelingenstatus hebben gehad of buiten de reguliere asielprocedure vielen. Ook zijn er mensen waarover discussie bestaat in welke categorie zij zouden moeten vallen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij zogenoemde 'derdelanders' uit Oekraïne (waarover meer in paragraaf 6.1.2).⁹

Voor de respondenten in dit onderzoek is het volgende inclusiecriteria gehanteerd: personen die naar Nederland zijn gevlucht voor conflict of oorlogsgeweld in voormalig Joegoslavië in de jaren negentig, dan wel uit Oekraïne in recente jaren. De verblijfsstatus van de gevluchte uit Joegoslavië of Oekraïne na aankomst in Nederland is geen in- of exclusiecriteria.

1.4.2 Terugkeer of vertrek?

In dit onderzoek hebben we het over blijven en vertrekken. Onder vertrekken valt zowel terugkeer naar het land of de regio van waaruit iemand is gevlucht, als doormigratie naar een ander land.

De focus van dit onderzoek ligt op vrijwillig vertrek en niet op gedwongen vertrek, bijvoorbeeld vanwege een definitief afgewezen asielaanvraag. Hoewel deze twee begrippen – vrijwillig en gedwongen vertrek – elkaar lijken uit te sluiten, is het in werkelijkheid een glijdende schaal met twee uitersten. Zo kunnen mensen die zijn gevlucht er bijvoorbeeld voor kiezen om te vertrekken, wanneer zij een afwijzing van hun asielaanvraag verwachten. In dit geval zou dan sprake zijn van vrijwillig vertrek, terwijl er ook geen andere keuzemogelijkheid lijkt te zijn.

1.4.3 Voormalig Joegoslavië

Het onderzoek richt zich onder andere op mensen die zijn vertrokken uit voormalig Joegoslavië. We hebben het in dit onderzoek consistent over voormalig Joegoslavië, omdat het land op dit moment niet meer bestaat. Wel zijn we ons ervan bewust dat op het moment dat sommige mensen vluchtten, Joegoslavië als land (in verschillende samenstellingen) nog bestond.

⁸ Onder de noemer 'migrant' wordt ook wel onderscheid gemaakt tussen arbeidsmigranten, gezinsmigranten, vluchtelingen en terugkeerders.

⁹ In afwachting van een uitspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie, vallen derdelanders als ontheemden onder de Richtlijn Tijdelijke Bescherming.

1.5 Leeswijzer rapport

Dit rapport is als volgt opgebouwd. Hoofdstuk 2 schetst (beknopt) de achtergrond van de oorlogen in Joegoslavië in de jaren negentig (§2.1), hoeveel mensen er destijds naar Nederland kwamen (§2.2) en in welk Nederland zij terechtkwamen (§2.3). Hoofdstuk 3 vormt het theoretisch kader van dit onderzoek. In dit hoofdstuk behandelen we achtereenvolgens wat bekend is over vluchten, blijven en terugkeren (§3.1), mediaberichtgeving en beeldvorming (§3.2) en het gebruik van mondelinge bronnen (§3.3). Hoofdstuk 4 zet uiteen welke methoden zijn gebruikt om de data te verzamelen. In Hoofdstuk 5 gaan we vervolgens in op de ervaringen van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië op basis van de media-analyse (§5.1) en de diepte-interviews (§5.2). In Hoofdstuk 6 geven we beknopt context over de situatie in Oekraïne (§6.1), en beschrijven we vervolgens de bevindingen uit de media-analyse (§6.2) en de focusgroepen (§6.3) over Oekraïne.

Deze informatie wordt bijeengebracht in het slothoofdstuk. Het eerste deel van hoofdstuk 7 vormt het antwoord op de eerste onderzoeksvraag: Wat zijn de overwegingen (geweest) van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken uit Nederland? In het tweede deel van Hoofdstuk 7 wordt de tweede onderzoeksvraag beantwoord: Welke lessen kan de Nederlandse overheid daaruit trekken om te anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en die momenteel in Nederland verblijven mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert?

Na Hoofdstuk 7 zijn de bronnenlijst en alle bijlagen (Bijlagen 1 t/m 5) te vinden. De leesvervangende samenvattingen (in het Nederlands en in het Engels) zijn apart te vinden.

2. Achtergrond

Om te begrijpen waarom mensen die in de jaren negentig uit voormalig Joegoslavië naar Nederland vluchtten in de jaren daarna in Nederland bleven of weer vertrokken, is enige context van belang. Die context schetsen we beknopt in dit hoofdstuk. Allereerst is het van belang om in grote lijnen het verloop van de oorlogen in voormalig Joegoslavië te kennen (§2.1). Daarnaast geven we inzicht in wat er bekend is over hoeveel mensen er naar Nederland kwamen en uit welke Joegoslavische deelrepublieken zij afkomstig waren (§2.2). Tot slot geven we een overzicht van de belangrijkste regelingen die golden voor mensen uit Joegoslavië die in de jaren negentig naar Nederland kwamen (§2.3). In dit hoofdstuk beperken we ons tot de feiten, dat wil zeggen: we beschrijven gebeurtenissen, regelingen en cijfers, maar behandelen nog niet wat daarvan de invloed is op blijf- en vertrekmotieven. Dat komt in vervolghoofdstukken aan de orde. Bij verwijzingen naar andere bronnen hanteren we de termen (migranten, asielzoekers, vluchtelingen, et cetera) die in het desbetreffende onderzoek worden gehanteerd.

2.1 De oorlogen in voormalig Joegoslavië

Joegoslavië bestond uit het huidige Slovenië, Kroatië, Bosnië-Herzegovina, Servië, Montenegro, Kosovo en Macedonië. Het ontstond aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en was eerst een koninkrijk, en toen een republiek. Joegoslavië stond tussen 1945 en 1980 onder leiding van Josip Broz, beter bekend als Tito.¹⁰ Kenmerkend voor het land waren de vele etnische groepen, talen en religies die daar samenleefden. Onder het communistische regime van Tito was er geen plek voor etnische diversificatie; hij voerde een autocratisch bewind gericht op het behoud van de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië. De republiek bestond uit zes deelrepublieken (Slovenië, Kroatië, Bosnië-Herzegovina, Servië, Montenegro en Macedonië) en twee autonome provincies (Kosovo en Vojvodina – beide onderdeel van de deelrepubliek Servië) (Calic, 2019).

Na Tito's overlijden in 1980 nam de interne politieke rivaliteit toe en kwam er ruimte voor het nationalisme. Dit alles speelde zich af binnen een context van grote werkloosheid, inflatie en economische stagnatie. Vanaf 1989 liepen de spanningen in Joegoslavië steeds verder op. In 1990 werden verkiezingen gehouden en wonnen in zowel Slovenië als Kroatië pro-onafhankelijkheidspartijen. In juni 1991 waren dit de eerste twee deelrepublieken die zich onafhankelijk verklaarden. Na tien dagen eindigde de oorlog tussen Sloveense nationalisten en het Joegoslavische leger en trok het Joegoslavische leger zich terug (Paris, 2004, p.97). In Kroatië zou de onafhankelijkheidsoorlog tot 1995 duren, al werd er na een staakt-het-vuren in januari 1992 minder hevig gevochten.¹¹ Een punt van discussie bleef het gebied dat door Kroatische Serviërs was uitgeroepen tot de republiek Servisch Krajina, wat ongeveer een derde van Kroatië besloeg en in 1995 weer onder Kroatisch bewind kwam te staan (Calic, 2019, p.313). Macedonië verklaarde zich in september 1991 ook onafhankelijk. Dit leidde niet tot grootschalige gevechten (Daskalovski, 2004, p.1).

In 1992 sprak een grote meerderheid van de inwoners van Bosnië en Herzegovina zich uit voor onafhankelijkheid. Het referendum werd echter geboycot door de meeste Bosnische Serviërs, die

¹⁰ Tito was eerst premier, vanaf 1953 president.

¹¹ De Verenigde Naties monitorde dit staakt-het-vuren door middel van de United Nations Protection Force (UNPROFOR). Zie Resolutie 743 van de VN Veiligheidsraad (21 februari 1992).

onderdeel wilden blijven van de Joegoslavische federatie, waar Serviërs de dominante etnische groep waren (Paris, 2004, p.97-98). In de drie jaar daarna werd er zwaar gevochten tussen Bosnische Serviërs, en de Bosniakken (Bosnische moslims) en Bosnische Kroaten, en later ook tussen Bosniakken en Bosnische Kroaten. De oorlog was gewelddadig en kenmerkte zich door etnische zuiveringen, massamoorden en verkrachtingen. Het conflict eindigde formeel met het tekenen van de Dayton-Akkoorden in december 1995, wat Bosnië-Herzegovina verdeelde in de Federatie van Bosnië en Herzegovina (overwegend bevolkt door Bosniakken en Bosnische Kroaten) en de Servische Republiek (overwegend bevolkt door Bosnische Serviërs). Het geweld stopte, maar onderliggende spanningen bleven bestaan.

De speciale autonome status van Kosovo, waar overwegend mensen woonden die zich identificeerden als Albanees, werd in 1989 ingetrokken door de Servische president Slobodan Milosevic. Boosheid hierover leidde tot protesten en de oprichting van de Democratische Liga van Kosovo (LDK), dat via vreedzaam verzet de situatie wilde herstellen zoals deze was (Sémelin, 2007, p.123). Teleurstelling bij de bevolking over het minimale effect van de inspanningen van de LDK zorgde vanaf 1997 voor groeiende steun voor het Kosovaarse Bevrijdingsleger (UÇK), dat onafhankelijkheid voor ogen had. In 1998 laaide het geweld op in Kosovo toen Milosevic het Joegoslavische leger inzette om de UÇK te bestrijden. In maart 1999 greep de internationale gemeenschap in en voerde de NAVO-luchtaanvallen uit op de federale republiek (wat toen nog bestond uit het huidige Servië, Montenegro en Kosovo). Milosevic ging uiteindelijk in juni 1999 akkoord met een vredesplan, dat Kosovo onder toezicht plaatste van de Verenigde Naties. In 2008 riep Kosovo eenzijdig onafhankelijkheid van Servië uit. Twee jaar eerder had ook Montenegro zich losgemaakt van Servië, dat sinds 2003 onder de noemer Servië en Montenegro bestond (Calic, 2019, p.315-316).

Macedonië kreeg in 2001 nog te maken met een gewelddadig conflict tussen strijdkrachten van de Republiek Macedonië en de Albanese paramilitaire eenheid UÇK-M (die onafhankelijkheid voor de Albanese minderheid in het land nastreefde). Dit conflict eindigde met het tekenen van het Akkoord van Ohrid op 13 augustus van dat jaar (Daskalovski, 2004, p.15). In 1993 werd het land lid van de VN onder de naam Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië, omdat Griekenland bezwaar maakte tegen de naam Macedonië. Na een akkoord met Griekenland kreeg het land in 2019 de naam Noord-Macedonië.

2.2 De vlucht naar Nederland: enkele cijfers

De spanningen en het oorlogsgeweld brachten in de jaren negentig een grote groep mensen in beweging die Joegoslavië verliet. Tussen 1992 en 1995 raakten ongeveer 1,2 miljoen Bosniërs ontheemd in eigen land en 800.000 vluchtten naar andere deelrepublieken van voormalig Joegoslavië. Ongeveer 700.000 Bosniërs zijn naar andere landen in Europa gevlucht. (Kamerstukken II, 1995a; Böcker & Havinga, 2011, p.10; Muus & Müller, 1999, p.14). Een deel van hen kwam terecht in Nederland. Hoeveel dit er precies waren is lastig in cijfers uit te drukken, mede doordat schattingen soms uitgaan van migranten, dan weer van asielzoekers of vluchtelingen. In sommige onderzoeken is het gebied van waaruit mensen naar Nederland kwamen (zoals Bosnië of Servië) het criterium op basis waarvan geteld wordt, in andere onderzoeken de bevolkingsgroep waartoe zij behoren (zoals Bosniakken). In de meeste gevallen ligt de schatting van het totaal aantal personen dat vanwege de oorlogen in Joegoslavië (tussen 1991 en 2000) naar Nederland vluchtte tussen de 60.000 en 70.000.

Muus en Müller (1999), die in hun onderzoek alleen keken naar mensen uit Bosnië-Herzegovina, schatten op basis van cijfers van het Ministerie van Justitie uit 1997, dat 27.000 Bosniërs naar Nederland zijn gevlucht (p.14). Dit ligt in lijn met schattingen van Hessels (2005), die aangeeft dat zo'n 25.000 personen politiek asiel aanvroegen in Nederland toen het geweld in Bosnië-Herzegovina in 1992 losbarstte (p.99). Dit waren voornamelijk Bosniakken, Bosnische Kroaten en Bosnische Serviërs. Daarnaast kwamen er in 1992 ongeveer 3.000 Bosniakken op uitnodiging van de Nederlandse regering naar Nederland, waarvan 'vrijwel allen' zich hebben gevestigd (Hessels, 2005, p.99). Van de eerdergenoemde 27.000 Bosniërs die naar Nederland vluchtten, hadden er in 1997 zo'n 17.000 een A-status gekregen, wat officiële erkenning als vluchteling betekent. Veel minder mensen kregen een C-status (760 mensen – verblijf op humanitaire gronden) of een D-status (3.500 mensen – voorwaardelijke vergunning tot verblijf; meer hierover in paragraaf 2.3). Van 5.500 personen was de aanvraag afgewezen of op dat moment (in 1997) nog in behandeling (Muus & Müller, 1999).

Tussen 1993 en 1997 kwamen er eveneens ongeveer 25.000 asielzoekers uit Servië en Montenegro naar Nederland. Vanaf 1999 werd aan zo'n tienduizend Kosovaren een tijdelijke verblijfsstatus verstrekt, waarvan een deel op uitnodiging van de regering naar Nederland kwam (Böcker & Havinga, 2011, p.11; Hessels, 2005, p.99). Kijkend naar het aantal ingediende asielverzoeken van mensen uit voormalig Joegoslavië in de periode 1991-2001, gaat het in totaal om zo'n 65.000 asielverzoeken, aldus cijfers van het CBS.¹² Belangrijk is om hierbij te vermelden dat het gaat om alle asielverzoeken, ongeacht de aard ervan (nareisverzoeken vallen hier ook onder) en dat het CBS ook kinderen waarvan een van de ouders vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland is gevlucht, maar die daar zelf niet zijn geboren, meetelt als zijnde een persoon uit voormalig Joegoslavië. Een aanzienlijk deel van de Albanezen uit Kosovo gingen terug toen de oorlog in hun land voorbij was.¹³ De meeste andere mensen uit voormalig Joegoslavië bleven in Nederland (Böcker en Havinga, 2011, p.11).

Op 1 januari 2004 telde het Nederlandse bevolkingsregister ruim 76.300 personen uit voormalig Joegoslavië, aldus Hessels (2005). Het gaat om mensen die zelf of waarvan een van hun ouders in voormalig Joegoslavië zijn geboren. Wanneer we kijken naar de verdeling onder de verschillende opvolgerstaten, stelt Hessels op basis een schatting van het CBS uit 2002¹⁴ dat iets minder dan de helft (ongeveer 34.200 mensen) afkomstig is uit Servië, Montenegro en Kosovo, en een derde (27.300 mensen) uit Bosnië-Herzegovina. Veel minder mensen komen uit Kroatië (7.300), Macedonië (3.300) en Slovenië (2.400; Hessels, 2005, p.98). Cijfers gepresenteerd in Snel et al. (2000, p.34), eveneens gebaseerd op CBS-data, laten een iets ander beeld zien. In 1999 zouden er

¹² CBS telt kinderen die in Nederland zijn geboren en waarvan een van de ouders vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland is gevlucht mee als personen uit voormalig Joegoslavië, terwijl die kinderen strikt genomen niet afkomstig zijn uit het land waar hun ouders uit gevlucht zijn. De hier aangehaalde literatuur baseert zich echter op CBS-cijfers. Het gaat hier om cijfers per jaar over aantallen ingediende asielverzoeken (procedures en personen) en nareizigers (nareizende gezinsleden), onderscheiden naar nationaliteit. Hoeveel nareizigers er zijn op het totaal, is voor de periode voor 2007 niet bekend, en dus ook niet voor het totaal van 65.155 dat we hier noemen. Onderscheid tussen eerste en herhaalde asielverzoeken wordt hier ook niet gemaakt. Het zou dus kunnen dat het daadwerkelijk aantal ingediende eerste verzoeken lager ligt. Het CBS rondt cijfers af ter voorkoming van identificatie van individuen, dat is hier ook het geval. Voor meer informatie, zie: CBS, 2024.

¹³ Volgens twee van onze respondenten lag de bereidheid om terug te keren bij deze groep mogelijk hoger omdat de oorlog in Kosovo relatief kort duurde (veel terugkeerders waren nog niet zo heel lang in Nederland) en zij perspectief hadden om terug te gaan naar hun oude woonplek om het leven weer op te pakken.

¹⁴ Het gaat hier om een schatting van het CBS uit 2002 op basis van de verdeling van het aantal voormalig Joegoslaven naar de huidige republieken, waarbij het uitgangspunt de verdeling op 1 januari 1991 is, en dit is vermeerderd met de groei van de eerste en tweede generatie. Zie Hessels, 2005, p.98. Voor meer informatie over hoe het CBS telt, zie voetnoot 12.

circa 62.820 mensen uit voormalig Joegoslavië in Nederland zijn, waarvan de helft afkomstig uit Bosnië-Herzegovina en veertig procent uit Servië, Montenegro en Kosovo.¹⁵

Kenmerkend voor deze groep is dat zij relatief jong waren: twee derde was jonger dan 40 jaar op 1 januari 2004 (Hessels, 2005, p.98).¹⁶ Het opleidingsniveau van de niet-schoolgaanden (15-64 jaar) was in meer dan de helft van de gevallen mbo/havo/vwo of hbo/wo opleidingsniveau. Vergeleken met Somaliërs, Turken en Marokkanen was dat hoger, vergeleken met autochtonen en Iraniërs, iets lager (Hessels, 2005, p.100).

Voor een deel van de mensen die naar Nederland vluchtten, kan bij hun keuze voor Nederland hebben meegespeeld dat zij mensen kenden die hier op dat moment woonden of in het verleden hadden gewoond. Met name in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw wierf Nederland arbeidsmigranten uit Joegoslavië. Het ging in totaal om zo'n 28.000 immigranten die hier als gastarbeider werkten in onder meer de scheepsbouw, visverwerkings- en sigarettenindustrie. De helft van deze migranten is na enkele jaren weer teruggegaan naar Joegoslavië (Hessels, 2005, p.99).

2.3 Het Nederlandse beleid ten aanzien van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië

In eerste instantie konden mensen die uit Joegoslavië naar Nederland kwamen op brede steun rekenen. Schokkende beelden in de media maakten dat Nederlanders de ernst van de oorlogssituatie zagen in een land waar ze voorheen nog op vakantie gingen (zie: Ruigrok, 2005; Böcker & Havinga, 2011; Schrover in: De Boer en Janssen, 2023). Samen met de komst van Joegoslaven als gastarbeider in de jaren zestig en zeventig, waarvan een deel permanent in Nederland bleef, maakte dit dat Joegoslavië en Joegoslaven in de beleving van Nederlanders dichterbij voelden dan sommige andere landen waaruit mensen in dezelfde periode eveneens voor oorlog en geweld naar Nederland vluchtten (zoals Somalië en Sri Lanka). Maar er klonk ook protest vanwege de woningnood, bezuinigingen op de zorg, xenofobie en racisme (Schrover in: De Boer en Janssen, 2023; Bijleveld & Taselaar, 2000; Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022).

Mensen die vluchtten uit Joegoslavië werden in Nederland in eerste instantie gedoogd en verbleven op een toeristenvisum. Toen de Benelux een visumplicht invoerde voor Bosnië in juli 1992 werd het lastiger om naar Nederland te komen (Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022, p.20). Vanaf diezelfde maand kregen mensen die vluchtten uit voormalig Joegoslavië in Nederland een ontheemdenstatus, zoals geregeld in de Tijdelijke Regeling Opvang Ontheemden (TROO). De bedoeling was om daarmee het per 1 januari 1992 ingevoerde Nieuwe Toelatings- en Opvangmodel voor Asielzoekers (NTOM) te ontlasten. De TROO betekende een breuk met eerder beleid, omdat de Rijksoverheid centraal verantwoordelijkheid nam voor de opvang en tijdelijke

¹⁵ Snel et al. maken een belangrijke kanttekening bij deze percentages: "Pas vanaf 1995 wordt in de Gemeentelijke Basis Administraties, waaraan het CBS haar gegevens ontleent, een onderscheid gemaakt tussen de diverse opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië. Niet alle gemeenten hadden echter een actief beleid waarbij alle ingezetenen uit voormalig Joegoslavië werden aangeschreven met de vraag onder welke nationaliteit ze nu geregistreerd willen staan. Het effect is dat een onbekend aantal personen uit de overige opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië bij de Nederlandse overheid nog steeds als 'Joegoslaaf' (dat werd vertaald naar afkomstig uit de deelrepublieken Servië of Montenegro) te boek staat." (Snel et al, 2000, p.36).

¹⁶ Hessels baseert deze cijfers op het Jaarrapport Integratie 2004 waarvoor 3.500 huishoudens uit verschillende etnische groepen zijn geïnterviewd, waaronder voormalig Joegoslaven. Van de bevroegden gaf 83 procent aan korter dan 15 jaar in Nederland te zijn, dit zijn dus mensen die in de jaren negentig of daarna naar Nederland zijn gekomen (zie Hessels, 2005, p.99).

verblijfsvergunningen verstrekten. Mensen hoefden vooralsnog niet door de reguliere asielprocedure – al mocht dit, als zij dit zelf wilden, wel – en konden in tijdelijke opvangcentra verblijven. Zij mochten niet werken, kregen weinig mogelijkheden voor participatie of integratie en hadden geen recht op een woning (Alink, 2006; Schrover in: De Boer & Janssen, 2023, p.230). De verwachting was dat hun verblijf ‘van zeer tijdelijke aard’ zou zijn (Böcker & Havinga, 2011, p.11; zie ook Franssen, 2011, Ministerie van Justitie, 1992).

In 1993 werd alsnog de wettelijke asielprocedure opgestart voor mensen die waren gevlucht uit voormalig Joegoslavië en onder de TROO-regeling vielen (Ministerie van Justitie, 1993a). Het merendeel van de Bosnische vluchtelingen kreeg de A-status, wat een officiële erkenning als vluchteling volgens het Vluchtelingenverdrag betekende. Iemand met een A-status mocht voor onbepaalde tijd in Nederland blijven. Een kleine groep Bosniërs kreeg een voorwaardelijke vergunning tot verblijf (vvtv),¹⁷ wat in veel gevallen alsnog werd omgezet in een A-status (Böcker & Havinga, 2011, p.12). Mensen uit andere gebieden uit voormalig Joegoslavië kregen vanaf maart 1993 niet meer vanzelfsprekend een status als ontheemden (Ministerie van Justitie, 1993a). Hun asielverzoeken werden vanaf dan vaker afgewezen (Böcker & Havinga, 2011, p.12).

In 1995 werden de Wet Veilig Derde Land en de Wet Veilig Land Van Herkomst van kracht. De eerste wet hield in dat asielzoekers die na een verblijf¹⁸ in een als veilig beschouwd land naar Nederland waren gereisd hier geen asielaanvraag konden doen (Zwaan, 2003, p.110). De tweede wet hield in dat verzoeken van mensen uit als veilig beschouwde landen ongegrond werden verklaard, tenzij sprake was van bijzondere omstandigheden (Eekelschot et al., 2024, p.17).¹⁹ De Akkoorden van Dayton van eind 1995, waarmee aan de oorlog in Bosnië-Herzegovina formeel een einde kwam, zwengelde de discussie aan of Bosnië-Herzegovina een ‘veilig’ land was waarnaar mensen konden terugkeren. Nederland koos ervoor om de internationale richtlijn van de UNHCR hierin te volgen, en actief in te zetten op vrijwillige terugkeer. Per november 1995 werden er geen A-statussen meer verleend aan mensen uit Bosnië-Herzegovina (Muus & Müller, 1999, p.15).

Inzetten op vrijwillige terugkeer betekende onder andere dat Bosnische A-statushouders de gelegenheid kregen om naar Bosnië te reizen om te kijken hoe vestiging daar er uit zou kunnen zien zonder hun A-status te verliezen, de zogeheten *Look and See*-regeling (zie: Ministerie van Justitie, 1996). Daarnaast konden zij gebruikmaken van de Basisremigratieregeling en Remigratieregeling 1985 (50+-regeling). Beide regelingen moesten vrijwillige terugkeer naar het land van herkomst faciliteren, onder meer door financiële steun vanuit de Nederlandse overheid. Voor Bosnische statushouders – ook degenen met een vvtv – waren er daarnaast drie terugkeerprogramma’s, waaronder een werkprogramma gericht op Bosniërs met vaardigheden relevant voor de wederopbouw van het land (Return of Qualified Nationals-programma, ofwel RQN). Hier is in de periode tot en met 1998 echter, om uiteenlopende redenen, maar zeer beperkt gebruik van

¹⁷ De vvtv was een tijdelijke verblijfsvergunning en werd ingevoerd per 1 januari 1994 met een wijziging van de Vreemdelingenwet. De vvtv was één jaar geldig en kon twee keer worden verlengd. Daarna kwam iemand in aanmerking voor een vergunning tot verblijf, zonder beperkingen (vvtv). In beide gevallen werd iemand niet erkend als vluchteling. Zie: Ministerie van Justitie, 1993b; Snel et al., 2000, p.9.

¹⁸ Wanneer er sprake was van ‘verblijf’ was niet altijd duidelijk. In een nota over de toepassing van de wet schreef de IND dat de wet niet gold voor mensen die op doorreis waren naar Nederland, zie: Zwaan, 2003, p.112.

¹⁹ Het concept ‘veilige landen’ werd opgenomen in een wijziging in 1994 van de Vreemdelingenwet uit 1965, de voorganger van de op dit moment van kracht zijnde Vreemdelingenwet 2000. Het wijzigen van de wet in 1994 had tot doel een versnelde behandeling van kennelijk ongegronde en niet-ontvankelijke asielverzoeken mogelijk te maken en de opvang te ontlasten. Zie: Eekelschot et al., 2024, pp. 17-18; Ministerie van Justitie, 1995; Kamerstukken II, 1995b.

gemaakt (Muus & Müller, 1999, p.15).²⁰ Mensen die nog geen status hadden, konden gebruikmaken van het Terugkeerprogramma van de International Organization for Migration (IOM).

Joegoslaven hadden een dubbel burgerschap. Ze waren burger van Joegoslavië en tegelijkertijd van één van de zes Joegoslavische deelrepublieken. Iedere Joegoslaaf had dezelfde rechten en mocht overal in Joegoslavië wonen en werken. Toen Joegoslavië uiteenviel, verkregen mensen het burgerschap van één van de republieken (Pejic, 1995).

In de praktijk van de vrijwillige terugkeer ontstonden problemen, omdat mensen hun oorspronkelijke burgerschap niet konden bewijzen. In de republieken waar veel was gevochten (zoals Bosnië en Kroatië) waren mensen hun papieren kwijtgeraakt en waren archieven vernietigd. Ingewikkeld was het ook voor de honderdduizenden mensen die (misschien al hun leven lang) buiten de republieken verbleven waar ze nu burger van waren geworden. Zij werden staatloos, omdat het land waarvan ze ooit de nationaliteit hadden niet meer bestond en ze daarna geen andere nationaliteit hadden verkregen. Of hun nationaliteit was onbekend, waardoor ze niet konden naturaliseren. Soms bleken mensen ook actief te zijn verwijderd ('doorgehaald') uit de bevolkingsadministratie van een van de opvolgerstaten.²¹ Deze situaties troffen intern ontheemden, mensen die voormalig Joegoslavië waren ontvlucht en mensen die niet wilden kiezen voor één van de opvolgerstaten (al dan niet omdat zij gemengde gehuwd waren of uit een gemengd gezin kwamen).

Hoewel de Daytonakkoorden voorzagen in het voorkomen van staatloosheid en de republieken elkaar (deels) wederzijds erkenden, liepen gevluchte mensen in Nederland (en elders) er tegenaan, dat lokale ambassades het vrijwel onmogelijk maakten om terug te keren. Deze ambassades konden (in hun ogen) de vereiste documenten hiervoor niet verstrekken. Tevens was er een zekere mate van onwil, zeker in gevallen van mensen die 'ongewenst' waren in de ogen van de autoriteiten in bijvoorbeeld Bosnië, Kroatië, of (toen nog) Servië-Montenegro (Pejic, 1995).²² Deze omstandigheid maakte, dat mensen die vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland waren gevlucht en hier niet mochten of wilden blijven, niet naar hun land van herkomst konden terugkeren – of geen land van herkomst meer hadden.

Het werd lastiger om een verblijfsstatus te verwerven. Nieuwe asielzoekers uit Bosnië kregen vanaf medio 1997 bijvoorbeeld niet langer een vtv-status en eerder verleende vergunningen werden nog maar met één jaar verlengd. De intentie van de Nederlandse overheid was dat 'vrijwillige terugkeer tenzij' de norm moest zijn (Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022). In diezelfde periode kwam een toenemend aantal Bosnische asielzoekers vanuit Duitsland naar Nederland. Het Duitse beleid richtte zich op gedwongen terugkeer, wat maakte dat een deel van deze mensen besloot om naar Nederland te komen (direct, of indirect na een poging tot terugkeer naar Bosnië) (Muus & Müller, 1999, p.15-16). Omdat dit mensen waren die eerder in Duitsland asiel hadden aangevraagd, kon Nederland op basis van de Overeenkomst van Dublin²³ een verzoek indienen bij Duitsland om verantwoordelijkheid te nemen voor deze asielzoekers en bijbehorende asielverzoeken (ook wel de 'Dublin-claim' genoemd).

²⁰ Zo bleken de respondenten in het onderzoek van Muus & Müller (1999) maar beperkt op de hoogte van het bestaan van deze regelingen en bleek er onduidelijkheid te bestaan over de inhoud daarvan (p.57). Van bepaalde regelingen, zoals de 50+-regeling, konden alleen A-statushouders gebruikmaken, maar niet mensen met een vtv of mensen die inmiddels de Nederlandse nationaliteit hadden aangenomen (p.86). Om in aanmerking te komen voor de remigratieregeling moest de remigrant de nationaliteit hebben van één van de opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië, al hoefde dit niet per se de staat te zijn waarnaar iemand wilde terugkeren. Zie: SVB-informatiebrochure over Basisremigratiesubsidieregeling en de Remigratieregeling 1985 (50+-regeling) in: Muus & Müller, 1999, p.110-121.

²¹ Zie bijvoorbeeld de briefing van Amnesty International aan de Verenigde Naties in 2005 over de casus Slovenië (Amnesty International, 2005) of Kogovšek Šalamon, 2011 voor meer hierover.

²² "The main problem is that some of the newly established states have, by means of various legal devices, attempted to exclude from their nationality or at least delay the acquisition of their nationality by persons who have been residing in their territory for considerable lengths of time. Such cases have invariably involved persons belonging to an ethnic minority which is perceived as 'undesirable' from the point of view of the majority's nationalist faction." (Pejic, 1995, p. 8).

²³ Later vervangen door de Dublinverordeningen uit 2002 en 2014.

In 1999 werd een nieuwe ontheemdenregeling van toepassing op Albanezen uit Kosovo die naar Nederland vluchtten. Zij konden vanaf april 1999 een vtv krijgen, nadat de Nederlandse regering eerder 4.000 Kosovaarse vluchtelingen uit Macedonië liet ophalen (Böcker & Havinga, 2011, p.14). In juli 1999 werd het vtv-beleid weer ingetrokken en in december 2000 werden de meeste tijdelijke verblijfsvergunningen voor Albanezen uit Kosovo in Nederland ingetrokken. Een groot deel van hen was toen al uit Nederland vertrokken.

In datzelfde jaar (2000) trad de Remigratiewet in werking. Deze wet moest migranten die terug wilden keren naar hun land van herkomst maar onvoldoende financiële middelen hadden, helpen dit te realiseren. Onderdeel hiervan was onder meer een remigratie-uitkering, wat bestond uit een maandelijkse uitkering en een ziektekostenvoorziening (Van den Wijngaart & Van den Tillaart, 2005, p.1). Alleen onder bepaalde voorwaarden kwam iemand hiervoor in aanmerking: Zo moest de aanvrager 45 jaar of ouder zijn en langer dan zes maanden werkeloos zijn, een bijstands- of arbeidsongeschiktheidsuitkering of AOW ontvangen, en nog beschikken over de nationaliteit van een van de opvolgerstaten en dus niet genaturaliseerd zijn (ibidem). Gedurende de periode 2000-2005 keerden 727 voormalig Joegoslaven met een uitkering definitief terug naar hun geboorteland op basis van deze wet (Hessels, 2005).

Een regeling voor asielzoekers die in 1995 de val van Srebrenica hadden meegemaakt, gaf in 2000 ongeveer 350 personen recht op een verblijfsvergunning (Böcker & Havinga, 2011, p.13). Veel mensen die vanuit Bosnië naar Nederland kwamen, zijn hier gebleven. Dat geldt ook voor mensen uit Servië en Montenegro, hoewel hun asielprocedure vaak langer en complexer was. Zo'n 2.200 mensen uit voormalig Joegoslavië kregen tussen 2007 en 2009 alsnog een verblijfsvergunning onder de Regeling afwikkeling nalatenschap oude Vreemdelingenwet (RANOV of de 'pardonregeling') (Grütters, 2009, p.106). Niet alle RANOV-vergunningshouders konden aan de eisen voldoen die gesteld werden om te naturaliseren, onder meer omdat tot 2021²⁴ moest worden voldaan aan de eis te beschikken over een paspoort of geboorteakte (Noyon & Schans, 2021). Voor sommige mensen uit voormalig Joegoslavië vormde dit een probleem, omdat zij, na het uiteenvallen van Joegoslavië, geen papieren konden krijgen van de opvolgerstaat waar zij voorheen woonden.²⁵ Zij waren daarmee staatloos geworden. In 2013 gold dit voor zo'n 12.000 personen in Europa, aldus een rapport van het Ministerie van Veiligheid en Justitie uit 2016 (p.17).

Onderzoek naar het migratiegedrag van alle *asielvergunninghouders*²⁶ in Nederland – dus niet alleen degenen uit voormalig Joegoslavië – in de tweede helft van de jaren negentig toonde aan dat in de periode tot eind 2015 ongeveer één op de drie personen met een asielvergunning (toegekend in 1995-1999) weer uit Nederland vertrok. Van alle asielvergunninghouders uit die periode in Nederland was 4 procent geremigreerd, 12 procent naar een ander land geëmigreerd

²⁴ In april 2021 werd een groep jongvolwassenen door de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid vrijgesteld van de documenteis. Dit was een groep van ongeveer 2.000 personen. Circa 8.500 RANOV-vergunningshouders vallen nog buiten de vrijstelling. Anno 2021 zijn er nog steeds RANOV-vergunningshouders, ook uit voormalig Joegoslavië (697 personen), die niet genaturaliseerd zijn. Zie: Noyon & Schans, 2021, p.9-10; Kamerstukken II, 2021.

²⁵ Dit hing met verschillende dingen samen. De manier waarop registratie in Joegoslavië voor de oorlog was geregeld, de manier waarop de opvolgerstaten het proces voor het verkrijgen van papieren inrichtten, de voorkeur die de opvolgerstaten hadden bij het toekennen van de nationaliteit aan de dominante etnische groep in die staat waardoor voor hen het verkrijgen van papieren makkelijker was, en de vernietiging van bevolkingsregisters door oorlogsgeweld. Zie: Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2016, p.16-17.

²⁶ Het gaat hier om asielmigranten die een verblijfsvergunning verwierven. Met asielvergunninghouder wordt in het onderzoek bedoeld: "alle migranten die (1) volgens het CBS 'asiel' als migratiemotief hebben (dat wil zeggen: naar Nederland zijn gekomen in het kader van een asielverzoek), (2) in de periode 1995 tot en met 1999 voor het eerst in het Nederlandse bevolkingsregister werden geregistreerd, en (3) tenminste ingeschreven zijn geweest op een adres dat geen COA-locatie (asielzoekerscentrum) was, zonder Nederland eerst te hebben verlaten vanuit een COA-locatie." (Leerkes & De Hoon, 2019, p.5).

(vervolgmigratie), en 15 procent administratief verwijderd met onbekende bestemming²⁷ (Leerkes & De Hoon, 2019, p.7). Een kleine 70 procent bleef dus in Nederland. Van de 11.974 vergunninghouders uit voormalig Joegoslavië (cohort 1995-1999; het gaat hier om een selecte groep van alle mensen die naar Nederland zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië) verbleef 78 procent op de peildatum 31 december 2015 in Nederland, was 8 procent geremigreerd, 5 procent gemigreerd naar een ander land, en 9 procent administratief verwijderd met onbekende bestemming (ibidem). In vergelijking met de gemiddelde cijfers waren mensen uit voormalig Joegoslavië op dat moment vaker in Nederland gebleven en vaker geremigreerd, en juist minder vaak naar een ander land geëmigreerd en administratief verwijderd.

Naast vergunninghouders was er ook een groep die uit Nederland vertrok terwijl hun asielprocedure nog liep. Een van onze respondenten wees ons op het bestaan van hervestigingsprogramma's voor vluchtelingen, waaronder in de Verenigde Staten. Ook mensen die in Nederland uitgeprocedeerd waren of nog in de asielprocedure zaten, kwamen hier soms voor in aanmerking. Volgens deze respondent waren het onder meer Bosniërs die na 1995 naar Nederland kwamen en hier geen status kregen, die van deze programma's gebruikmaakten. Afgaand op cijfers van de Amerikaanse overheid, ging het in de periode 1992 tot en met 2000 in totaal om zo'n 107.000 mensen gevlucht uit voormalig Joegoslavië die zijn toegelaten in de Verenigde Staten (U.S. Department of State, 2000).

De Vroome en Van Tubergen (2014) onderzochten op basis van enquêtedata de vestigings*intenties* van verschillende immigranten- en vluchtelingengroepen, waaronder vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië. De verzamelde data besloegen een periode tussen 1998 en 2009; met een totaal van 4.024 geïnccludeerde respondenten die, op het moment van dataverzameling, minder dan tien jaar geleden in Nederland waren aangekomen (p.4-5). Van de 212 ondervraagde vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië gaf 56 procent aan geen intentie te hebben om ooit terug te gaan naar het land van herkomst, 18 procent gaf aan die intentie wel te hebben en 26 procent gaf aan dit niet te weten. Het 'willen blijven'-percentage van Joegoslaven lag daarmee hoger dan bij ondervraagde Iraakse, Iraanse en Somalische vluchtelingen, en net iets lager dan bij Afghaanse vluchtelingen (p.28). Belangrijk om op te merken, is dat in het onderzoek niet werd gevraagd of mensen een intentie hadden om naar een ander land dan het herkomstland te vertrekken. Dat mensen geen intentie hadden om ooit terug te keren naar hun land van herkomst, wil immers niet zeggen dat zij geen intentie hadden om Nederland te verlaten voor een ander land.

²⁷ Dit betekent dat onduidelijk is waar de vergunninghouder naartoe is gegaan, nadat deze is uitgeschreven uit de Basisregistratie Personen. Het kan zowel betekenen dat de vergunninghouder uit Nederland is vertrokken, als dat deze zich nog steeds in Nederland bevindt op een onbekende locatie. Om verschillende redenen (zie p.6) veronderstellen Leerkes & De Hoon (2019) in hun studie dat het grootste deel hiervan zich waarschijnlijk buiten Nederland bevindt.

3. Vertrek, terugkeer en vervolgmigratie

Dit hoofdstuk schetst de literatuur waarop het huidige onderzoek gestoeld is. We behandelen hier eerst literatuur over waarom migranten en vluchtelingen wel of niet vertrekken uit het bestemmingsland. Vervolgens gaan we in op wat er specifiek bekend is over blijf- en vertrekmotieven van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië. Ook hier geldt dat we bij verwijzingen naar andere literatuur de termen (migranten, asielzoekers, vluchtelingen, etc.) gebruiken die in het desbetreffende onderzoek worden gehanteerd.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is een omvangrijke migratieliteratuur tot stand gekomen. Het gaat dan over verklaringen waarom mensen van de ene naar de andere plek migreren, maar ook waarom zij het land waarnaartoe zij migreren (het bestemmingsland) weer verlaten of zich daar vestigen. Vrijwel alle theorieën benadrukken dat het een mix is van politieke, economische, demografische, en culturele omstandigheden en factoren, waardoor groepen mensen met verschillende vaardigheden, mogelijkheden, kennis, etniciteit, cultuur, of gender gemotiveerd zijn om uit hun herkomstland te vertrekken, zich elders te vestigen, daar te blijven, of weer door te reizen (zie bijvoorbeeld: Schoorl et al., 2000; Carbajal & De Miguel Calvo, 2021; Khalid & Urbański, 2021; Kahmann et al., 2023). Deze factoren bepalen hoe mensen ervaren en inschatten dat hun afhankelijkheden liggen en welke kansen ze hebben om op een bepaalde bestemming een gereede kans op werk, huisvesting, onderwijs en een wettelijke status te verkrijgen (en zichzelf te beschermen tegen misbruik en uitbuiting) en of dat opweegt tegen wat zij achterlaten (Borjas & Bronars, 1991; Courgeau, 1985; Czaika, 2014; De Haas, 2021; De Jong & De Valk, 2019; Farré & Fasani, 2013; Haug, 2008; Munshi, 2020; Piotrowski, 2013; Van Houte, 2016; Vilhelmson & Thulin, 2013).

In dit onderzoek staat niet de keuze om te migreren naar Nederland centraal, maar de keuze om na aankomst in Nederland te blijven of niet. Hoewel we hier spreken over keuze (enkelvoud), is keuzes een betere term, omdat het hier vaak niet gaat over een besluit dat op een specifiek moment gemaakt wordt en daarna niet meer verandert. Mensen kunnen in de eerste periode na aankomst denken op korte termijn weer te vertrekken en die intentie ook hebben, om jaren later te besluiten toch te blijven (zie bijvoorbeeld De Haas, 2023; Geurts & Lubbers, 2016). Het is belangrijk om dat in het achterhoofd te houden.²⁸

3.1 Vertrekmotieven

Wanneer het gaat over vertrekmotieven, gaat het in de literatuur vaak over terugkeermigratie naar het herkomstland en in veel mindere mate over vervolgmigratie. De overeenkomst tussen beiden is dat het gaat om een besluit om opnieuw te migreren en het (eerste) bestemmingsland, in dit geval Nederland, weer te verlaten.

²⁸ Migranten hebben altijd enige mate van keuze- en handelingsruimte, zelfs als zij zich in onzekere en stressvolle omstandigheden bevinden, zoals dat vaak het geval is bij mensen die voor oorlog of conflict op de vlucht zijn. Dat aspect van "*migratory agency*" – de afweging(en) die migranten zelf maken – vormt in de moderne migratieliteratuur de kern van de theorievorming over migratie (De Haas, 2021, p. 14-19; 30-32; zie ook: Hitlin & Elder, 2007; Lu, 1998; Kley, 2017).

De focus van dit onderzoek ligt op vrijwillig vertrek en niet op gedwongen vertrek, bijvoorbeeld vanwege een definitief afgewezen asielaanvraag. Hoewel deze twee begrippen – vrijwillig en gedwongen vertrek – elkaar lijken uit te sluiten, is het in werkelijkheid een glijdende schaal met twee uitersten. Zo kunnen mensen die zijn gevlucht er bijvoorbeeld voor kiezen om te vertrekken, wanneer zij een afwijzing van hun asielaanvraag verwachten. In dit geval zou dan sprake zijn van vrijwillig vertrek, terwijl er ook geen andere keuzemogelijkheid lijkt te zijn.

We gaan hieronder eerst in op vertrekmotieven van migranten, om vervolgens in te zoomen op vertrekmotieven van vluchtelingen specifiek.

3.1.1 Vertrekmotieven van migranten

De belangrijkste redenen voor migranten (in het algemeen) om weer te vertrekken uit het bestemmingsland, hebben betrekking op de situatie daar, maar ook op de kansen die zich in het land of de regio van herkomst voordoen. In het bestemmingsland gaat het dan bijvoorbeeld om de vooruitzichten voor een toekomst in dat land, (beperkte) integratie, leefomstandigheden, asielbeleid en risico op gedwongen terugkeer. In het herkomstland gaat het onder meer om veiligheid, mensenrechten, politieke, economische en sociale omstandigheden, persoonlijke relaties en persoonlijke middelen aldaar (familie, huisvesting, scholings- en arbeidskansen, netwerken, banden, schulden; OECD, 2020). Studies gebaseerd op interviews met potentiële vertrekkers van of naar verschillende landen, geven geen eenduidig antwoord op de vraag of factoren in het bestemmings- of in het herkomstland zwaarder wegen (Black, et al. 2004; Koser & Kuschminder, 2015; Strand et al., 2011).

De klassieke literatuur over terugkeermigratie – hierbij gaat het om terugkeer naar het herkomstland – richtte zich op economische factoren. Terugkeer werd gezien als een mislukking om het verwachte inkomen in het buitenland te realiseren, of juist als een teken dat mensen zich zodanig hadden ontwikkeld in het bestemmingsland, dat ze meer te spenderen zouden hebben in het herkomstland (Anacka & Wójcicka, 2018; Dustmann & Weiss, 2007). Terugkeermigratie, zo blijkt uit Amerikaans, Zweeds en Deens onderzoek, hangt in die landen tevens samen met beperkte integratie of werkloosheid in het bestemmingsland. Tegelijkertijd blijkt de mate waarin iemand in het bestemmingsland aanspraak kan maken op sociale zekerheid diens neiging om terug te keren te remmen (Reagan & Olsen, 2000; Jensen & Pedersen, 2007; Nekby, 2006).

De moderne literatuur wijst, behalve op economische redenen voor terugkeer, ook op motieven als familieredenen (zorgverplichtingen jegens ouder wordende ouders), de wens om kinderen op te voeden in een vertrouwde culturele omgeving, en een algemeen verlangen naar 'thuis' (Ghergina & Plopeanu, 2020; Slany et al., 2018; Czeranowska et al., 2023). In 2017 kwam uit een omvangrijke enquête van de Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) onder ruim 3.000 teruggekeerde migranten uit 11 bestemmingslanden naar voren, dat de belangrijkste reden voor terugkeer een algemene voorkeur voor het thuisland was geweest. Twee andere belangrijke redenen waren, dat het niet gelukt was om een wettelijke status te verwerven in het bestemmingsland, en dat het moeilijk was geweest om te integreren. De mate waarin migranten tijdens hun verblijf in het bestemmingsland contact zijn blijven houden met sociale netwerken in het thuisland, speelt hierbij een cruciale rol, zoals al eerder uit onderzoek naar voren was gekomen (zie: bijvoorbeeld Carling & Pettersen, 2014). Veel contact zou vertrek bevorderen, weinig contact zou dit dempen. Sociale netwerken, zowel in het bestemmings- als in het herkomstland, blijken bepalend voor de beslissing van migranten om te vertrekken uit het bestemmingsland. Te denken valt dan aan veranderingen in familierelaties, zoals het vinden van een partner in het bestemmingsland, of de aanwezigheid van (opgroeïende) kinderen. In de laatste gevallen ligt blijven meer voor de hand dan vertrekken (Koser & Kuschminder, 2015).

Terugkeermigratie moet een basis hebben in willen én kunnen teruggaan, aldus Cassarino (2004). Hij maakt daarbij onderscheid tussen de bereidheid om terug te keren, de gereedheid om terug te keren en het voorbereid zijn op terugkeer. Alleen de wens om terug te keren is volgens hem niet voldoende, omdat er ook praktische voorwaarden zijn die de vertrekintentie uit het bestemmingsland bepalen, zoals het kunnen beschikken over geldige reisdocumenten, of (on)overkomelijke reiskosten. Daarbij zijn (ervaren) gezondheid en welbevinden, fysiek en mentaal, alsook de kwaliteit en toegankelijkheid van gezondheidszorg belangrijke factoren bij de afweging om wel of niet te vertrekken naar het herkomstland.

Leerkes et al. (2011) deden onderzoek naar blijf- en vertrekintenties van 108 (bijna) uitgeprocedeerde asielmigranten, waarvan het merendeel nooit een verblijfsvergunning had gehad. De intentie om zelfstandig terug te keren binnen 12 maanden, was onder deze groep heel laag. De redenen daarvoor lijken divers. Veel respondenten maakten zich zorgen over de veiligheid in het herkomstland of -gebied en dit werd beleefd als een belemmering voor terugkeer (p.55). Daarnaast maakten potentiële vertrekkers een afweging van hun kansen. Zij schatten in wat hun kansen zijn wanneer zij illegaal in Nederland zouden blijven en hun kansen om de benodigde papieren en middelen bijeen te krijgen om terug te keren.

De kans op zelfstandige terugkeer nam toe, aldus Leerkes et al. (2011, p.9) "naarmate respondenten somberder zijn over hun levenskansen in de illegaliteit (...) en naarmate de dreiging van detentie en uitzetting toeneemt". Een deel van de verklaring voor de lage terugkeerintentie moet ook worden gezocht in de (met name psychische) gezondheid van de respondenten. Gezonde respondenten zouden positiever oordelen over terugkeer, waarbij gezondheid lijkt bij te dragen aan het vertrouwen dat terugkeer een succes kan worden (pp.9-75).

Toch is de relatie tussen gezondheid en vertrekmotieven niet eenduidig, merkten ook Leerkes et al. (2011) op. Onderzoek laat zien, dat medische klachten enerzijds terugkeer kunnen bevorderen, bijvoorbeeld wanneer het idee bestaat dat deze verband houden met de (verblijfs)situatie in het bestemmingsland. Anderzijds kunnen klachten een belemmering vormen voor vertrek, bijvoorbeeld omdat de medische voorzieningen in het land van herkomst slechter, duurder of minder toegankelijk zijn dan in Nederland (Gerritsen et al., 2005; Geraci & Bloemen, 2017). Walsh et al. (1999) wijzen er daarnaast op dat mensen met zwakke gezondheid minder goed in staat zijn zich te informeren over vertrekmogelijkheden.

3.1.2 Vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht

Simmons (2001), Zimmerman (2010) en Klinthäll (2007) vonden dat mensen die voor oorlogsgeweld waren gevlucht, hun motivatie om weer uit het bestemmingsland te vertrekken hoofdzakelijk verbonden met de totstandkoming van vrede en democratie en garanties voor veiligheid, toegang tot werk en huisvesting in het herkomstland. Belangrijk zijn hierbij juridische status, bewegingsvrijheid en reisdocumenten, maar bijvoorbeeld ook de gepercipieerde kansen op de arbeidsmarkt en de kosten die remigratie met zich meebrengen. Andere factoren die worden genoemd in relatie tot vertrekmotieven zijn (ervaren patronen van) discriminatie en gendernormen, sociale verplichtingen, sociale status en (ervaren) gelijkwaardigheid, toegang tot onderwijs, de kans op een voortgezette of verbeterde carrière, aanwezig spaargeld, economische onafhankelijkheid, fysieke en mentale gezondheid en weerbaarheid, maar bijvoorbeeld ook culturele normen, waarden en tradities in het bestemmingsland (Al-Ali et al., 2001; Carling, 2002; Cassarino, 2004; De Haas, 2010).

Ook onderzoek van Alrababah et al. (2023) naar de terugkeerintentie van 3.003 Syrische vluchtelingen in Libanon wijst erop dat terugkeer pas een optie wordt, wanneer er een zekere mate

van veiligheid is in het herkomstland. Factoren in het bestemmingsland (waaronder negatieve factoren die vertrek kunnen motiveren, zoals matige leefomstandigheden in het bestemmingsland) gaan pas een rol spelen als in het herkomstland aan de veiligheidsconditie is voldaan (p.1-19).

Uit het onderzoek dat Black et al. (2004) deden naar factoren die het besluit beïnvloeden van asielzoekers en vluchtelingen (die op dat moment nog in het Verenigd Koninkrijk verbleven) om te vertrekken, bleek eveneens dat vrede en veiligheid in het herkomstland als belangrijkste factoren werden gezien. Voor Kosovaren, één van de onderzochte groepen, speelde daarnaast de economische situatie in Kosovo een rol, waarbij door respondenten werd gewezen op hoe lastig het is om daar een baan te vinden. Op basis van de interviews en focusgroepen door Black en collega's (2004) leek de situatie in het herkomstland van groter belang te zijn bij het besluitvormingsproces om te vertrekken, dan de situatie in het bestemmingsland. Daarbij concludeerden de onderzoekers wel dat de motieven om te vertrekken een mix vormden van allerlei factoren, die economisch, sociaal en politiek, maar zeker ook persoonlijk van aard waren. Het was een proces van rationele én intuïtieve, persoonlijke afwegingen. Onderzoek van Al-Ali et al. (2001) illustreert dit door te wijzen op zowel economische als sociale factoren in het herkomstland, zoals de wens om hun kinderen een opleiding te laten afronden, die verklaren waarom Bosnische en Eritrese vluchtelingen niet in grote getalen terugkeren naar hun herkomstland.

Onderdeel van het onderzoek van Black et al. (2004) waren ook interviews met Kosovaren en Bosniërs die daadwerkelijk waren teruggekeerd naar hun herkomstland. Van de 64 respondenten gaven er 36 aan dat, nu zij terug waren in hun herkomstland, op termijn opnieuw te willen emigreren. Veel van hen merkten op dat hun vertrek onvrijwillig was geweest, ondanks dat zij op papier vrijwillig waren vertrokken. De geïnterviewden gaven aan zich hiertoe gedwongen te hebben gevoeld omdat zij geen status (meer) kregen in het bestemmingsland.²⁹

Van Houte et al. (2016) toonden in een kwalitatieve analyse van de motieven die 35 Afghaanse vluchtelingen hadden om uit hun bestemmingslanden te vertrekken en terug te keren naar Afghanistan, dat in bijna geen enkel geval de beslissing om te vertrekken volledig in vrijheid genomen was. Altijd speelden er juridische beperkingen, familiedruk, economische behoeften of sociaal-culturele kwesties mee bij de afweging. Tegelijkertijd was bijna geen enkele vertrekbeslissing ook volledig gedwongen, omdat de meeste respondenten in het onderzoek wel de keuze hadden om niet te vertrekken, hoe zwaar dit alternatief ook zou zijn geweest. De onderzoekers onderstreepten hoe belangrijk het voor mensen is om controle te ervaren over hun beslissingen.

Van Houte et al. (2016) zien dat een sterk empirisch onderscheid bestaat tussen vertrekkers die de mogelijkheid behouden om internationaal te reizen enerzijds en degenen voor wie dat eenmaal in het thuisland niet meer opgaat. In de praktijk was het vrijwel altijd de verkregen juridische status in het bestemmingsland die dat onderscheid veroorzaakte, namelijk een permanente of langdurige vluchtelingenstatus. Weten dat ze opnieuw konden (r)emigreren indien nodig, gaf deze vertrekkers een gevoel van zekerheid en comfort – in de toch onstabiele context van Afghanistan. De vertrekkers die in het bestemmingsland die status niet hadden verworven en naar Afghanistan waren teruggekeerd, ervoeren onrust en ontevredenheid. Ze hadden het gevoel dat ze 'vastzaten' in een potentieel explosieve omgeving (p.14).

²⁹ Belangrijk om op te merken is dat alle respondenten in dit onderzoek vrijwillig (dat wil zeggen: zonder dwang) vertrokken, dus niet uitgezet waren. Echter bleek uit de gesprekken die de onderzoekers voerden, dat vertrek vaak niet als vrijwillig werd ervaren ondanks dat de respondent met een terugkeerprogramma of op eigen kracht was vertrokken, zie: Black et al, 2004, p.20.

Een alternatief voor terugkeer naar het herkomstland is vervolgmigratie: vanuit Nederland vertrekken men dan naar een ander land, dat niet het herkomstland is. Specifiek onderzoek naar de motieven van vluchtelingen om dat te doen, is er naar ons weten vrijwel niet. Wel is er enig onderzoek naar de ervaringen van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië in Australië, die daar terecht zijn gekomen vanuit een vluchtelingenprogramma nadat zij eerder waren gevlucht binnen Europa (Keel & Drew, 2004; Bendjo et al., 2019). In deze studies gaat het met name over hoe hun integratie in Australië is verlopen en niet over hun keuze naar Australië te gaan. Keel en Drew (2004) merken wel op dat hun respondenten – allen met een (etnisch) gemengd huwelijk – geen wens hadden terug te keren naar voormalig Joegoslavië en Australië zagen als de enige optie voor staatsburgerschap (p.111). Dit impliceert dat de keuze om in Australië te blijven (en mogelijk ook om door te migreren vanuit Europa) te maken had met het feit dat zij in Australië kans maakten op permanent verblijf.

3.2 Blijfmotieven

Waarom mensen die vluchten in het bestemmingsland blijven, is minder uitvoerig onderzocht dan waarom mensen naar een bepaald land toe vluchten of weer uit dat bestemmingsland (willen) vertrekken. Dat geldt ook voor de Nederlandse situatie. Wel zitten in de factoren die bepalen waarom mensen uit het bestemmingsland vertrekken, impliciet vaak blijfmotieven verweven, namelijk waarom mensen (nog) niet vertrekken. Blijven wordt soms ook gezien als het ontbreken van een intentie om te vertrekken bij mensen die gevlucht zijn en nog in het bestemmingsland zijn. Zoals hieronder ook zal blijken, lopen 'blijven' en 'vertrekken' in veel studies door elkaar heen.

In die zin kunnen vertrekmotieven deels worden gezien als een proxy voor blijfmotieven. Het gaat dan bijvoorbeeld over kansen om mee te doen en positie op te bouwen: op de arbeidsmarkt, of binnen het maatschappelijk middenveld, de kerken en welzijnsorganisaties. Belangrijk blijkt ook de gelegenheid die mensen krijgen om in het bestemmingsland eigen organisaties en verenigingen op te richten – en hoe overheden daar dan mee omgaan (Vermeulen, 2006; Schrover & Penninx, 2001). Zaken die meespelen waarom mensen een bepaald bestemmingsland 'kiezen'³⁰ om naartoe te vluchten, kunnen ook meespelen in hun overwegingen om daar (permanent) te blijven. Te denken valt dan aan, zoals we in eerdere paragrafen bespraken, het toekomstperspectief in het bestemmingsland, de mogelijkheden die het beleid biedt om een (langdurige of permanente) vluchtelingenstatus te verwerven (inclusief geldige reisdocumenten en de financiële mogelijkheid om te kunnen reizen), toegang tot sociale zekerheid, en mogelijkheden om te integreren (zie ook: Bijleveld & Taselaar, 2000).

Er is wel het een en ander geschreven over de '*settlement intentions*' (hier vertaald als 'vestigingsintenties') van migranten, en in mindere mate van vluchtelingen (zie: De Vroome & Van Tubergen, 2014). Het gaat onder meer om studies naar de factoren die meespelen bij de *intentie* om in het bestemmingsland te blijven of niet, ongeacht of daar ook actie op wordt ondernomen (door daadwerkelijk te blijven, bijvoorbeeld). In sommige onderzoeken worden vestigings- of verblijfsintenties onderzocht door in feite te vragen naar terugkeerintenties, dat is bijvoorbeeld het geval in de onderzoeken van De Vroome en Van Tubergen (2014) en Noyon en Maliepaard (2019).

Noyon en Maliepaard (2019) halen verschillende studies aan die erop wijzen dat mannen, vaker dan vrouwen door- of remigreren, en dat immigranten met kinderen minder geneigd zijn om te

³⁰ Waarheen te vluchten is niet voor iedereen een keuze, vandaar de aanhalingstekens. Bijleveld en Taselaar (2000) stelden dat in zijn algemeenheid voor asielzoekers belangrijker is dat zij migreren, dan waarnaartoe zij migreren.

vertrekken (p.53-54). In hoeverre leeftijd een rol speelt, is nog onduidelijk. Er zijn studies die erop wijzen dat hierin geen verschil zit (Kazemier et al., 2017; Noyon & Maliepaard, 2019, p.59), evenals studies waaruit blijkt dat jongere en oudere migranten vaker de intentie hebben tot vertrek dan migranten van een middelbare leeftijd (Carling & Pettersen, 2014).

De Vroome en Van Tubergen (2014) die zowel immigranten- als vluchtelingengroepen in Nederland vroegen of zij ooit nog wilden terugkeren naar hun land van herkomst, concluderen juist op basis van hun onderzoek dat mensen die ouder zijn, vaker de intentie hebben om zich permanent in Nederland te vestigen.³¹ Kortom, zijn er in de literatuur geen duidelijke aanwijzingen voor een correlatie tussen leeftijd en verblijfsintentie.

Di Saint Pierre et al. (2015) deden onderzoek naar vluchtelingen in Nederland en één van hun bevindingen was dat een hoger opleidingsniveau gerelateerd is aan lagere verblijfsintenties. Ook Hannafi en Marouani (2023) vonden dit in hun onderzoek naar de verblijfsintenties van Syrische vluchtelingen in Duitsland. Het zijn dus hoogopgeleiden die vaker door of terug willen migreren. Als een mogelijke verklaring wijzen zij erop dat hoger opgeleiden vaardigheden en kwalificaties hebben die het makkelijker voor hen maken om opnieuw te migreren (p.603). Anderen wijzen juist op het bestaan van een zogeheten *integratieparadox*: juist degenen die relatief goed kunnen meekomen in de maatschappij, ervaren meer uitsluiting en zijn daarom minder tevreden met hun leven in Nederland (zie: Noyon & Maliepaard, 2019, p.57).

Hoe complex dit is, blijkt ook uit studies die erop wijzen dat de mate waarin migranten gebruik kunnen maken van de economische mogelijkheden die het bestemmingsland biedt, invloed heeft op hun keuze om al dan niet permanent in het bestemmingsland te blijven. De gedachte daarachter is: hoe succesvoller zij economisch zijn, des te groter de kans dat zij zich permanent vestigen (Jensen & Pedersen, 2007). Het niet kunnen verzilveren van economische kansen – bijvoorbeeld omdat diploma's niet worden erkend of door een taalbarrière – kan teleurstelling en frustratie opleveren en daarmee juist het omgekeerde effect hebben, met vertrekken als gevolg. Het gaat dus niet alleen om het hebben van werk maar ook of dit werk past bij het opleidingsniveau en geambieerde werkveld. Dit blijkt in de praktijk, ook in Nederland, en zeker voor vluchtelingen, vaak lastig (Obdeijn & Schrover, 2008; Klaver & Odé, 2005; Mattheijer, 2000).

Naast demografische en economische factoren, spelen ook sociale en culturele factoren een rol bij het besluit van mensen die zijn gevlucht om zich in het bestemmingsland te vestigen. Te denken valt dan aan de culturele afstand die zij ervaren en in het bestemmingsland, hoe gemakkelijk het is om 'mee te komen' in de maatschappij en in hoeverre de normen en waarden in het bestemmingsland worden gezien als passend bij de eigen normen en waarden. Ook discriminatie en racisme kunnen een rol spelen in verblijfsintenties en daadwerkelijk vertrek, blijkt uit eerder onderzoek onder vluchtelingen (zie: Noyon & Maliepaard, 2019, p.56). Daarnaast wijzen verschillende studies op de invloed van sociale netwerken en sociaal kapitaal op het besluit om te blijven of vertrekken (zoals: De Haas & Fokkema, 2011; Boyd, 1989). De afweging is daarbij wat het kost om vrienden en familie in het bestemmingsland achter te laten, tegenover wat het oplevert om vrienden en familie in het herkomstland weer te zien.

³¹ Hierbij moet worden opgemerkt dat 'ouder' in dit onderzoek de leeftijdscategorie 45 jaar en ouder was.

3.3 Mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht naar Nederland

Het Verdrag van Dayton (december 1995) gaf mensen die gevlucht waren uit Bosnië-Herzegovina het recht in veiligheid terug te keren naar hun huizen van oorsprong: een bewust gekozen formulering, want er bestond geen 'land van herkomst' meer.³² De Europese landen legden in hun beleid vanaf de tweede helft van de jaren negentig de nadruk op vertrek en faciliteerden tal van regelingen. Toch bleven ook in Nederland de meeste mensen die vluchtten uit voormalig Joegoslavië waar ze waren. Ongeveer 60 procent van de mensen die uit Bosnië-Herzegovina waren gevlucht had intussen een (humanitaire) status, het recht op permanent verblijf, of staatsburgerschap verworven. Wie echt terug wilde, had dat al uit eigen beweging gedaan en niet vanwege de regelingen die hiervoor in het leven waren geroepen. Dat gold vooral voor de oudere mensen die gevlucht waren (Jansen et al., 2017).

De terughoudendheid om terug te keren was gelaagd. Het had te maken met leeftijd, geslacht, nationaliteit en identiteit, maar ook met trauma en de combinatie van onvoorspelbaarheid en onzekerheid die veel mensen die uit voormalig Joegoslavië gevlucht waren ervoeren. Dit gold vooral voor mensen die uit Bosnië-Herzegovina waren gevlucht: de oorlog had hen opgejaagd, velen waren ontheemd geraakt, en nadat de vijandigheden waren gestopt, werd hun ervaring van onzekerheid gevoed door allerlei snelle veranderingen in de politieke en economische structuur van het land. Terugkeer naar een vertrouwd 'thuis' klonk aantrekkelijk, maar het hield zoveel meer in dan een fysieke locatie of een dak boven het hoofd. Een 'thuis' omvat ook identiteit, relaties en tradities. Na de oorlog was alles anders: Huizen waren herbouwd, het landschap was veranderd, nieuwe burens hadden de plaats ingenomen van oude burens. Het 'thuis' was niet meer het 'thuis' dat vluchtelingen zich herinnerden (Jansen, 2011; Blažević, 2023).

Muus en Müller publiceerden begin 1999 een van de eerste kwalitatieve onderzoeken naar hoe vluchtelingen en (uitgeprocedeerde) asielzoekers aankeken tegen vertrekken uit of blijven in Nederland. Bosniërs waren één van de groepen die zij voor dat onderzoek interviewden. De belangrijkste factoren voor hen waren de stabiliteit van de politieke situatie en de persoonlijke veiligheid. Er zou weinig kans zijn op passend werk, de economische situatie was slecht, er waren te weinig woningen, en infrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg waren onvoldoende beschikbaar en toegankelijk, aldus de respondenten. Sommigen gaven aan, dat zij niemand meer hadden om naar toe te gaan, anderen wilden alleen terug naar hun oude woonplaats maar achtten dat onmogelijk en wilden geen vluchteling worden in eigen land. Nog weer anderen hadden (last van) traumatische herinneringen en durfden er niet op te vertrouwen dat het ooit daadwerkelijk beter zou worden.

Op de oudere Bosnische respondenten oefenden terugkeerregelingen enige aantrekkingskracht uit. Recente Dublin-claimanten in dat onderzoek waren daarentegen pessimistisch over een veilige terugkeer naar Bosnië-Herzegovina. De belangstelling voor vrijwillige terugkeerprogramma's onder Bosniërs was beperkt. Voor degenen die uit Nederland vertrokken was het eerder een prioriteit om hun eigendommen en sociale positie in Bosnië-Herzegovina terug te krijgen. Bosniërs die bemerkten dat zij vanwege etnische spanningen niet meer in hun eigen dorp konden wonen, wilden

³² In de praktijk was het voor veel Bosnische vluchtelingen niet evident om terug te keren naar waar zij vandaan kwamen, omdat de etnische verhoudingen in Bosnië-Herzegovina na de oorlog sterk waren veranderd. Gebieden waar eerst de ene etnische groep de meerderheid (of een kleine minderheid) vormde, konden na 1995 overwegend gedomineerd worden door een andere etnische groep.

niet meer terug en kozen ervoor om in Nederland te blijven. Ook voor mensen met gemengde huwelijken en ouders met schoolgaande kinderen was blijven in Nederland de minst onaantrekkelijke optie (Muus & Müller, 1999; Smits, 2000).

Bisselink (2020) sprak met in totaal 7 vertrekkers die lang in Nederland hadden gewoond, maar waren teruggekeerd naar Bosnië-Herzegovina. Hij onderscheidde twee groepen. De ene groep had zich vanwege familieomstandigheden of economische onzekerheid gedwongen gevoeld om te vertrekken uit Nederland en terug te keren naar Bosnië-Herzegovina. De andere groep bleek moeite te hebben gehad met de assimilatie en integratie in Nederland en verlangde vanwege familiebanden en emotionele loyaliteit naar 'thuis'. In overeenstemming met het beeld dat uit de literatuur naar voren komt, onderstreepten Bisselinks respondenten, dat niet-economische factoren, zoals sociale banden en emotionele behoeften, de belangrijkste motieven voor vertrek vormen. Beperkend asielbeleid speelde eveneens een rol bij de afweging om terug te keren. De respondenten vertelden over hun traumatische ervaringen tijdens de oorlog, de complexiteit van vertrek en remigratie, alsook over hun re-integratie in de Bosnische samenleving. Die re-integratie in Bosnië-Herzegovina was een ingewikkeld en persoonlijk proces geweest, met gevoelens van ontworteling, uitsluiting en altijd sluimerende etnische spanningen, dat vooral voor vrouwen die wilden werken niet makkelijk was.

Opvallend was dat de etnische tegenstellingen die tijdens en na de oorlog heersten,³³ voor enkele respondenten overbrugbaar bleken te zijn en geen doorslaggevend argument waren om toch in Nederland te blijven. Dat gold vooral voor jonge vertrekkers, die op zoek waren naar kansen en mogelijkheden op werkgebied, de gelegenheid om bij te dragen aan de ontwikkeling van hun geboorteland, en met vrienden en familie in Bosnië-Herzegovina wilden verbinden. De oudere vertrekkers keerden vaker terug om financiële redenen, of omdat ze zich in Nederland niet begrepen en betrokken voelden. Bisselink (2020) merkte op, dat de verwachtingen van vertrekkers over hun 'thuisland' niet altijd realistisch zijn. Sommigen zouden uiteindelijk ook weer terugkeren naar Nederland. Ondanks alle obstakels beoordeelden de respondenten hun vertrek uit Nederland en re-integratie in Bosnië-Herzegovina overwegend als positief.

Algül (2019)³⁴ ging in gesprek met Bosnische vluchtelingen die als kind (met hun ouders of verzorgers) waren gevlucht naar verschillende Europese landen (waaronder Nederland), vervolgens waren teruggekeerd naar Sarajevo en daar in 2019 nog verbleven. Het onderzoek liet zien dat zij om een aantal redenen uit het bestemmingsland waren vertrokken. De levensomstandigheden in de opvang voor asielzoekers hadden zij als onstabiel ervaren: de veelvuldige verhuizingen en wisselingen van school hadden het aangaan van sociale relaties belemmerd en een gevoel van verbondenheid met het bestemmingsland in de weg gestaan. Zonder sociaal kapitaal en met beperkte financiële middelen was het lastig om ambities te verwezenlijken. Hun integratie verliep niet makkelijk, omdat ze overwegend met andere migrantenkinderen omgingen. Het asielbeleid had beperkend gewerkt, evenals het gevoel dat de gastvrijheid steeds minder werd. Dat versterkte hun beslissing om te vertrekken.

³³ Zie bijvoorbeeld: Čengić, 2017.

³⁴ Dit afstudeeronderzoek is gebaseerd op kwalitatief veldwerk in Sarajevo (februari-mei 2019). Er zijn 26 diepte-interviews uitgevoerd met teruggekeerde Bosnische vluchtelingen tussen 25-45 jaar oud, die in 14 verschillende gastlanden hadden verbleven (Duitsland (11), Turkije en Verenigde Staten (4), Nederland, Spanje, Australië, Denemarken (2), Maleisië, Macedonië, België, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, Zwitserland, Montenegro (1)). Daarnaast zijn professionals geïnterviewd en focusgroepen gedaan met teruggekeerde en gebleven vluchtelingen.

Onder Algüls (2019) respondenten leefden nieuwsgierigheid en verlangen, gevoed door jeugdherinneringen en de verhalen die hun ouders hadden verteld, om het land van hun jeugd weer opnieuw te kunnen meemaken. De hereniging met familieleden die in de jaren negentig waren achtergebleven, was een belangrijk vertrekmotief. De financiële hulp die ze na afloop van de oorlog konden krijgen, moedigde sommige respondenten aan om naar Bosnië-Herzegovina te vertrekken, maar hoe dat precies doorwerkte op hun vertrekmotieven was moeilijk om te reconstrueren, concludeerde Algül (2019).

In deze levensverhalen deden de genoemde factoren zich in verschillende configuraties voor. Daarom is het moeilijk om de blijf- en vertrekmotieven heel precies te onderscheiden: het blijven gelaagde en gecompliceerde afwegingen, die iedereen in een persoonlijke afweging, al dan niet samen met de directe naaste omgeving, maakt. Mensen die vluchten houden bovendien economische, sociale en politieke netwerken in verschillende landen tegelijk. Net als 'heen en weer migratie', al dan niet vanwege werk en familiecontacten, is dat een in omvang en betekenis groeiend fenomeen (Portes et al., 1999). De twee respondenten uit Algüls (2019) onderzoek die langdurig in Nederland verbleven, voordat ze naar Sarajevo terugkeerden, zouden inderdaad overwegen om opnieuw in een derde land of Nederland te gaan wonen.

3.4 Conclusie

We hebben getracht in beeld te brengen wat bekend is over vertrek- en blijfmotieven van vluchtelingen, in het bijzonder zij die vanuit voormalig Joegoslavië vluchtten in de jaren negentig, en al dan niet naar Nederland kwamen. Alles overziend zijn de factoren die hierbij een rol spelen op basis van dit literatuuronderzoek onder te brengen in een aantal categorieën, die ook relevant zullen zijn voor de interviews die we beogen met mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië:

- Persoonlijke factoren, zoals opleidingsniveau en gender, gezondheid en gezinssituatie (wel/geen kinderen).
- Contextuele factoren gerelateerd aan het land van herkomst, zoals de (ingeschatte) veiligheidssituatie, het beleid ten opzichte van mensen die willen terugkeren, uitzicht op passend werk en fysieke en emotionele verbondenheid (bijvoorbeeld in de vorm van sociale netwerken).
- Contextuele factoren gerelateerd aan het bestemmingsland, zoals kansen om mee te doen (in de maatschappij, op de arbeidsmarkt), het beleid rondom het verwerven van een langdurige of permanente verblijfsstatus, de opvang in Nederland, en het gevoel van acceptatie.

Voor veel van deze factoren geldt dat ze niet statisch zijn, maar in de loop der tijd kunnen veranderen. Het is daarom te verwachten dat ook de motieven die mensen aandragen in interviews om te blijven of vertrekken in de loop der tijd veranderden. Het is van belang om daarom verschil te maken tussen de vraag hoe zij na hun aankomst in Nederland aankeken tegen blijven en vertrekken, en of deze visie in de loop der tijd veranderde (en waardoor).

Voor mensen die uit voormalig Joegoslavië vluchtten is op basis van deze literatuuranalyse ook te verwachten dat meespeelde dat hun land na de oorlogen in de jaren negentig niet meer bestond, maar uiteenviel in losse staten. Dit bracht praktische problemen met zich mee (bijvoorbeeld in de vorm van het verkrijgen van geldige documenten), maar ook wanneer dat geen probleem was, zal naar verwachting voor veel mensen hebben meegespeeld dat 'thuis' niet per sé meer het 'thuis' was

wat zij zich herinnerden. De etnische verhoudingen en politieke en economische situatie in de nieuw ontstane landen, vormt daarmee belangrijke context om motieven die naar voren komen in de interviews te kunnen plaatsen.

4. Methoden

Om de in Hoofdstuk 1 gestelde onderzoeksvragen te beantwoorden is gebruik gemaakt van een kwalitatief *multi-methods* design. In dit onderzoek hebben we de volgende methoden van dataverzameling gebruikt: twee media-analyses; één over voormalig Joegoslavië en één over Oekraïne (§4.1), diepte-interviews met mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië (§4.2), en tot slot focusgroepen met mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne (§4.3). De methode van elk van deze onderdelen wordt in dit hoofdstuk beschreven.

4.1 Media-analyse

Hoeveel migranten, vluchtelingen en/of asielzoekers jaarlijks naar Nederland komen, waar zij vandaan komen, waarom zij dat doen en in hoeverre hun komst 'terecht' is of niet – er wordt niet alleen onderzoek naar gedaan, maar ook veelvuldig over bericht in de media. Hoe dit wordt gedaan, is van belang omdat mensen mede op basis van wat zij zien, horen en lezen in de media, een beeld vormen over deze groepen mensen. Dit geldt in het bijzonder wanneer mensen zelf weinig tot geen interactie hebben met migranten en ook geen mensen in hun nabije omgeving hebben die deze ervaring wel hebben (Van Dijk, 1988).

Onderzoek naar hoe er in de media over migranten, minderheidsgroepen of vluchtelingen wordt bericht, is niet nieuw. Hoe tekst en beeld een zekere 'macht' hebben om beeldvorming te beïnvloeden, wordt ook wel *framing* genoemd (zie daarvoor bijvoorbeeld Scheufele, 1999; D'Angelo & Kuypers, 2010; Van Dijk, 1988; De Vreese, 2005). Het voert te ver om daar diep op in te gaan in dit onderzoek. Het volstaat hier om aan te stippen dat het van belang is om te kijken naar zowel de *inhoud* van de berichtgeving, als naar *wie* er aan het woord komt. Het is namelijk niet vanzelfsprekend dat degenen waarover het nieuws gaat ook in de gelegenheid worden gesteld het beeld dat van hen wordt geschetst bij te stellen of te contextualiseren (zie: Hall et al., 2013; Phalet & Ter Wal, 2004; Van Dijk, 2008; De Veen & Thomas, 2020).

In dit onderzoek hebben we specifiek gekeken in hoeverre blijf- en vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht in krantenberichtgeving naar voren komen én wie deze (veronderstelde) motieven uit. Dit zegt iets over het beeld dat de gemiddelde (krantenlezende) Nederlander kreeg over waarom mensen die vluchtten uit voormalig Joegoslavië dan wel Oekraïne in Nederland (zouden) blijven of niet. Het zegt ook iets over of wie welke motieven aandraagt en over verschillen tussen actoren. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat de motieven die door overheidsfunctionarissen worden aangedragen, heel anders zijn dan de motieven aangedragen door mensen die gevlucht zijn zelf.

Het doel van de media-analyse was tweeledig. Enerzijds gaf dit ons inzicht in de verschillende blijf- en vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië en Oekraïne. Zij komen in de media zelf aan het woord, maar er wordt ook voor en over hen gesproken. Anderzijds gaf het (tot op zekere hoogte) inzicht in het publieke debat rondom blijven en vertrekken in Nederland destijds. Bij het gevoerde overheidsbeleid ten aanzien van deze mensen hebben de media destijds uitvoerig stilgestaan (en in het geval van Oekraïne, doen ze dat nog steeds). Daarmee gaf het ons ook inzicht in de contextuele omstandigheden die een rol hebben kunnen spelen om in Nederland te blijven of te vertrekken. De media-analyses zijn daarnaast, net als de literatuurstudie, dienend geweest voor het uitvoeren van de interviews met mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië en de focusgroepen met mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne. De media-analyse gaf

inzicht in de breedte aan onderwerpen die we tegen zouden kunnen komen in de gesprekken en voorzag ons van belangrijke context waarbinnen uitspraken moeten worden geplaatst.

4.1.1 Keuzes voorafgaand aan analyse

Omdat de media-analyse slechts een deel beslaat van dit onderzoek, zijn vooraf enkele keuzes gemaakt. Er is alleen gekeken naar krantenartikelen. Dit is een pragmatische keuze geweest: alle krantenartikelen over dit onderwerp in een periode van bijna tien jaar zijn er meer dan we in de tijd die we hadden, konden analyseren. Het toevoegen van radio en televisie was weliswaar interessant geweest, maar ook zeer tijdrovend en voor het doel van dit onderzoek niet noodzakelijk; het ging immers om een impressie van de discours en frames.

Gezien de vele nieuwsberichten over voormalig Joegoslavië, hielden we rekening met een gerede kans dat het aantal artikelen dat de zoekstring opleverde, te groot zou zijn om in zijn geheel te lezen in de tijd die we hadden voor de analyse. Vooraf is besloten dat als dat het geval zou zijn, er een selectie zou worden gemaakt van te coderen artikelen. Bij het selecteren van artikelen hielden we zoveel mogelijk rekening met verschillende kranten en verdeling over de tijd, maar volledige representativiteit is in het kader van het doel van deze analyse (zie hierboven) niet nodig.

Tot slot hebben we ervoor gekozen zowel de zoekstring als het codeerschema zo slank en efficiënt mogelijk te maken met het oog op ons doel: inzicht in motieven waarom mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië blijven in of vertrekken uit Nederland. De gedachte daarachter was: hoe specifieker de zoekstring, des te meer relevante artikelen er in de steekproef zullen zitten. Hoe smaller het codeerschema, des te meer artikelen er gecodeerd kunnen worden in korte tijd. We hebben er daarom voor gekozen om alleen de essentiële zaken te coderen. Informatie die interessant, maar niet noodzakelijk was, verviel daarmee, zoals het type krantenartikel (human interest, nieuws, profiel, etc.), op welke pagina iets werd gepubliceerd, de bijbehorende afbeelding(en), hoeveel woorden een artikel heeft, etc.

4.1.2 Werkwijze

Er is een query (zoekstring) opgesteld door woorden te combineren rondom (1) blijven, (2) vertrekken en (3) voormalig Joegoslavië dan wel Oekraïne. De query is gemaakt door verschillende woorden en woordcombinaties te proberen, net als verschillende tijdsperioden. Na elke query is gekeken wat dit opleverde aan relevante berichtgeving, tegenover wat het 'kost' in de vorm van extra toegevoegde niet-relevante berichtgeving. Uit 12 pogingen is een definitieve query vastgesteld.

De query leverde zowel in het geval van Joegoslavië als Oekraïne te veel artikelen op om te analyseren. In beide gevallen is daarom gekozen om middels *topic modeling* te komen tot een selectie van artikelen met meer en minder relevante topics. Middels een *topic modeling* analyse werden alle artikelen toegewezen aan één of meerdere topics, waarbij een topic wordt gevormd op basis van gemeenschappelijke inhoud (gebaseerd op woorden in het artikel). Twee onderzoekers hebben hieruit de voor dit onderzoek meest relevante topics gekozen. Artikelen die aan niet-relevante topics werden toegewezen, werden uitgesloten. Van alle artikelen in deze meest relevante topics is vervolgens een steekproef getrokken door elk derde artikel te selecteren.

4.1.3 Materiaal

Voor de media-analyse over Joegoslavië is gekeken naar de periode 1-1-1991 t/m 1-1-2014. Er zijn 265 artikelen gecodeerd, dit is 20 procent van alle artikelen die de zoekstring opleverde.³⁵ Voor de media-analyse over Oekraïne is gekeken naar de periode 1-2-2022 t/m 1-2-2024. Er zijn 185 artikelen gecodeerd, dit is 14 procent van alle artikelen die de zoekstring opleverde.³⁶ In beide gevallen is een derde (33 procent) van de steekproef na exclusie van artikelen middels *topic modeling* analyse en het verwijderen van duplicaten gecodeerd.

4.1.4 Analyse

De selecteerde artikelen zijn gecodeerd met een codeerschema. Om dat codeerschema op te stellen is allereerst een concept-codeerschema gemaakt met codes waarvan de onderzoekers verwachtten deze tegen te kunnen komen in de artikelen. Het ging dan bijvoorbeeld om blijf- en vertrekmotieven ons al bekend uit de literatuur, die zijn vertaald naar een codeerschema geschikt voor media-analyse. Omdat het ons niet alleen gaat om *wat* er wordt gezegd, maar ook om *wie* dat perspectief naar voren brengt, hebben we ook gecodeerd wie het motief aandraagt. Hierbij gaat het dus bijvoorbeeld ook om veronderstelde motieven van mensen die zijn gevlucht, geuit door derden, zoals ministers en Kamerleden.

Dit concept-codeerschema is vervolgens verfijnd door een subset van de Joegoslavische steekproef in zijn geheel te lezen en coderen. Het ging om elk vijftigste artikel in de steekproef; 16 artikelen in totaal. Op basis van het coderen van deze eerste subset van artikelen, is het codeerschema aangepast en aangevuld. Het codeerschema is daarna definitief gemaakt en gebruikt om de rest van de steekproef te coderen. Het codeerschema is te vinden in Bijlage 3.

Het coderen gebeurde in ATLAS.ti. Alle artikelen zijn gecodeerd door dezelfde onderzoeker om consistentie zoveel mogelijk te waarborgen. Voor het selecteren en coderen van de artikelen over Oekraïne hebben we dezelfde werkwijze gehanteerd als voor de artikelen over voormalig Joegoslavië. Na het coderen zijn de resultaten uit ATLAS.ti gedownload voor analyse.

De analyse bestond uit een aantal stappen. Allereerst is gekeken naar de code 'relevantie'. De code 'relevant' is alleen gegeven aan artikelen waarin *motieven* werden aangedragen waarom mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië, dan wel Oekraïne, in de betreffende tijdsperiode, in Nederland (willen) blijven of vertrekken. Daarin zijn we dus vrij streng geweest. Niet-relevant zijn bijvoorbeeld artikelen over blijf- en vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht uit andere landen. Maar ook artikelen over voormalig Joegoslavië, waarin het niet gaat over blijf- en vertrekmotieven, maar over bijvoorbeeld Europees asielbeleid zijn gecodeerd als niet-relevant. Artikelen waarin bijvoorbeeld wel werd geschreven dat vluchtelingen (willen) blijven of vertrekken (de vertrekintentie), maar niet waarom, zijn gecodeerd als 'gaan wel over blijf- en vertrekintentie, maar niet over motieven'. Alle artikelen die het predicaat 'onduidelijk' kregen, zijn alsnog ondergebracht in de categorie 'relevant' of 'niet-relevant'.

³⁵ De zoekstring leverde 1.311 resultaten op in NexisUni. Het gaat hier om alleen 'nieuws', dubbele documenten worden gegroepeerd. Na het verwijderen van duplicaten bleven er 1.181 artikelen over. Na topic modeling analyse bleven er 800 artikelen over. Daarvan is elk derde artikel gelezen (33 procent).

³⁶ Dat er een kleiner percentage van het geheel is gecodeerd in de casus Oekraïne is te verklaren doordat er veel meer duplicaten in de Oekraïense steekproef zaten. De zoekstring voor Oekraïne leverde 1.312 resultaten op in NexisUni, dit is vrijwel gelijk aan het aantal voor Joegoslavië. Echter bleven er na het verwijderen van duplicaten 739 artikelen over (tegenover 1.181 in het geval van Joegoslavië). Na topic modeling analyse bleven er 558 artikelen over. Daarvan is elk derde artikel gelezen (185 artikelen). Omdat er bij het lezen toch nog duplicaten waren, is de steekproef handmatig aangevuld met 23 willekeurige artikelen uit de steekproef na topic modeling analyse.

In zowel de geanalyseerde steekproef voor Oekraïne als Joegoslavië zijn de meeste artikelen gecodeerd als niet-relevant. Dat is begrijpelijk gezien onze nauwe definitie van 'relevant'. In het geval van voormalig Joegoslavië was 31 procent van de geanalyseerde steekproef relevant (82 artikelen), in het geval van Oekraïne 20 procent (37 artikelen). Een mogelijke verklaring voor dat verschil is dat de onderzochte tijdsperiode van de berichtgeving voor Joegoslavië een stuk langer was (namelijk 23 jaar) vergeleken met Oekraïne (namelijk 2 jaar). Een andere factor is dat de oorlog in Oekraïne op het moment van analyse nog gaande was, wat het debat rondom blijven en/of vertrekken kan beperken. In de steekproef is te zien dat de mediaberichtgeving hierover in de beginjaren van de oorlogen in Joegoslavië eveneens beperkt was.

Vervolgens is op de subset 'relevant' de rest van de analyse uitgevoerd. In deze subset is specifiek gekeken naar: (1) hoe vaak elke (sub)code voorkwam, (2) welke blijf- en vertrekmotieven vanuit welk perspectief worden geuit en (3) of (veronderstelde) blijf- en vertrekmotieven veranderen in verloop van tijd. Hiervoor werd eerst gekeken naar *aantallen* – dus hoe vaak iets voorkomt – om zicht te krijgen op de verschillen per subcode. Bijvoorbeeld over welke motieven rondom blijven vaker en minder vaak voorkomen in mediaberichtgeving. Vervolgens is hierop een verdieping gemaakt door de motieven per subcode in zijn geheel te lezen. Dit maakte het mogelijk om patronen te ontdekken in de berichtgeving en zicht te krijgen wie welke motieven vaker en minder vaak aandragen in de geanalyseerde berichtgeving.

De uitkomsten zijn uitgeschreven in lopende tekst en aangevuld met quotes uit de artikelen, om de bevindingen te verduidelijken. De uitkomsten voor Joegoslavië zijn te vinden in Hoofdstuk 5 (§5.1) en voor Oekraïne in Hoofdstuk 6 (§6.2).

4.2 Diepte-interviews met mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië

De verhalen die mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië nu over hun leven vertellen, zijn gelaagd, complex en bestrijken een behoorlijke periode. Het gaat immers om mensen die ruim twintig tot dertig jaar geleden zijn gevlucht, zich in Nederland hebben gevestigd, en in sommige gevallen intussen ook weer zijn vertrokken. Om zicht op deze beweegredenen te krijgen, dient dat hele verhaal te worden gehoord en begrepen. In dit onderzoek werd daarom gebruik gemaakt van biografische diepte-interviews, om de individuele en subjectieve ervaringen van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht te verzamelen. Het ging bij deze interviews met name om de overwegingen en motieven van mensen om in Nederland te blijven of te vertrekken en welke factoren hier een rol in hebben gespeeld.

De methode die hierbij gebruikt werd is *oral history*, oftewel mondelinge geschiedenis: het verzamelen en vastleggen van de herinneringen van individuen. De manier waarop mensen zich gebeurtenissen uit het verleden herinneren wordt gekleurd. Zoals Abrams (2016) beschreef, liggen zowel het geheugen als het actieve proces van herinneren hieraan ten grondslag. Het geheugen en het proces van herinneren worden beïnvloed door de levenservaring die iemand heeft opgedaan en door de context van waaruit iemand op een ervaring terugkijkt. Factoren van de geïnterviewde die een rol kunnen spelen in dit proces van herinneren zijn bijvoorbeeld leeftijd bij aankomst of vertrek, gender, religie, etniciteit, of de geïnterviewde alleen of met een partner of gezin is gevlucht, maatschappelijke positie en levensloop in het herkomstland en in het bestemmingsland, steun en banden in Nederland en banden met het herkomstland (Bouras, 2012; Henkes, 1995; Hondius, 1999; Leydesdorff, 1987; Leydesdorff, 2008). Contextuele factoren die een rol kunnen spelen bij het

gebruik van mondelinge bronnen zijn bijvoorbeeld asiel- en integratiebeleid van de overheid, nieuwe(re) groepen vluchtelingen en meer aandacht in Nederland voor de islam (ibidem). Tot slot heeft ook de interviewer door diens standplaatsgebondenheid en de interpersoonlijke dynamiek tussen respondent en interviewer invloed op het gebruik van mondelinge bronnen. De persoonlijke omstandigheden van de interviewer, zoals gender, etniciteit, klasse, geloof en leeftijd, evenals de interpersoonlijke dynamiek kunnen van invloed zijn op het verloop, de richting en inhoud van het gesprek (Abrams, 2016; Van der Hulst, 2022). Het is dus van belang om deze factoren, waar mogelijk, uit te vragen in de diepte-interviews en er rekening mee te houden in de analyse.

4.2.1 Werving respondenten

Voor de werving van respondenten hebben we een oproep gedeeld via verschillende kanalen en organisaties, zowel formeel als informeel. Formele kanalen die we hebben benaderd waren de ambassades van de betreffende landen of regio's (Bosnië-Herzegovina, Kosovo, Kroatië, Macedonië, Montenegro, Servië en Slovenië) in Nederland en verenigingen voor mensen uit voormalig Joegoslavië binnen Nederland. Informele kanalen waren socialemediaplatforms (LinkedIn, Facebook en Instagram), het netwerk van professionals en persoonlijke netwerken van EMMA en de onderzoekers zelf. Daarnaast hebben we de sneeuwbalmethode gebruikt door contacten of respondenten te vragen of zij kandidaten kenden of over een netwerk beschikten. Hierbij hebben we extra ingezet op het vinden van vertrekkers. Ook hebben we via de International Organization for Migration (IOM) specifiek navraag gedaan naar vertrekkers en naar terugkeerregelingen. Hiertoe hebben we 3 gesprekken met (oud-)medewerkers van het IOM gevoerd. De oproep werd gedeeld in verschillende talen (Nederlands, Albanees, Bosnisch, Kroatisch en Servisch). Respondenten konden zich melden voor deelname via e-mail, telefoon, of in reactie op sociale media. Deelname was vrijwillig en er was geen vergoeding.

In combinatie met het doel van het onderzoek, de gevoeligheid van het onderwerp en het politieke debat, heeft bovenstaande manier van werven naar alle waarschijnlijkheid geleid tot een *response bias*. Een aantal van de redenen die mensen gaven om niet deel te willen nemen waren de oorlogen die op dit moment gaande zijn, de internationale en Nederlandse politiek, twijfels over de vergelijkbaarheid tussen Joegoslavië en Oekraïne en het niet willen ophalen van negatieve herinneringen. Desondanks bleek het merendeel van de mensen die persoonlijk bereikt werd, bereid om hun verhaal te delen. Daarnaast is er naar alle waarschijnlijk ook sprake van zelfselectie: Mensen die dit onderwerp en onderzoek in algemene zin belangrijk vinden, zijn sneller bereid om deel te nemen.

Het streven was om in totaal 15 tot 20 diepte-interviews te houden, met mensen die in Nederland zijn gebleven of die uit Nederland zijn vertrokken. In de selectie van respondenten streefden we naar een ongeveer gelijke verdeling blijvers en vertrekkers. Dit was echter geen vereiste, omdat er verhoudingsgewijs veel meer mensen in Nederland zijn gebleven dan er zijn vertrokken en we ons bewust waren dat het moeilijker zou zijn om vertrekkers te bereiken. Daarnaast streefden we in de selectie naar enige variatie in gender, herkomstregio en etniciteit. Gezien de middelgrote variatie aan herkomstregio's en etnische groepen uit voormalig Joegoslavië enerzijds en de kleine selectie van respondenten in dit onderzoek anderzijds, werd hierop geen specifieke verdeling nagestreefd. Bovenstaande werkwijze heeft geleid tot een beredeneerde selectie en niet tot een (aselecte) steekproef.

Uiteindelijk zijn er 17 diepte-interviews gevoerd, waarvan 16 blijvers en slechts 1 vertrekkers. We hebben getracht om meer vertrekkers te vinden via verschillende kanalen (de sneeuwbalmethode, het IOM vanwege hun betrokkenheid bij terugkeerregelingen, ambassades), maar zonder succes.

Aangezien het geschatte aandeel van vertrekkers in de populatie relatief klein is (zie paragraaf 2.3), vertrek gedurende een lange periode heeft kunnen plaatsvinden, en het überhaupt niet gemakkelijk bleek om respondenten te vinden, was het doel om voor de helft van de respondenten vertrekkers te spreken wellicht wat ambitieus. Anderzijds, streefden we niet naar grote aantallen respondenten. Tijdens de interviews met blijvers hebben we trouwens ook kunnen spreken over vertrekmotieven, namelijk over de verhalen van enkele familieleden en kennissen die waren vertrokken. Een respondent heeft geprobeerd te vertrekken. In Hoofdstuk 5 volgt meer informatie over de samenstelling van de groep respondenten. Acht van de interviews zijn in de moedertaal van de respondent gevoerd en 9 in het Nederlands. Er waren twee interviewers. Elke respondent is door een van hen geïnterviewd, daarover later meer.

4.2.2 Opzet

Voorbereiding

De interviews werden gevoerd aan de hand van een vooraf opgestelde gespreksleidraad, welke te vinden is in Bijlage 4.1). De gespreksleidraad is opgesteld aan de hand van de onderzoeksvragen en bestaande literatuur omtrent blijf- en vertrekmotieven. De onderwerpen die in de gespreksleidraad stonden en aan bod konden kwamen in de diepte-interviews waren:

- Het vertrek uit Joegoslavië (geschiedenis wat betreft woonplaats, werk/opleiding, gezinssamenstelling, etc.).
- De aankomst in Nederland (redenen voor de keuze om naar Nederland te gaan; hoe, wanneer en met wie de respondent aankwam; de ontvangst en procedure in Nederland).
- Het verblijf in Nederland (vestigingsgeschiedenis; werk/opleiding in Nederland; integratie en netwerken).
- Het proces van kiezen om te blijven of te vertrekken (hoe dit proces door de tijd verliep; welke factoren meespeelde bij het maken van de keuze).
 - Persoonlijke omstandigheden (bijvoorbeeld gezinssamenstelling, huisvesting, familie, werk/opleiding).
 - Contextuele omstandigheden in Nederland (bijvoorbeeld asiel- en integratiebeleid, ervaren ontvangst, toekomstperspectieven, middelen die de afweging (konden) beïnvloed(d)en).
 - Contextuele omstandigheden in land of gebied van herkomst.

In de voorbereiding op de diepte-interviews moest rekening worden gehouden met enkele belangrijke aspecten: de gevoeligheid van het onderwerp dat mogelijk pijnlijke of traumatische emoties op zou kunnen roepen, het geheugen en het proces van herinneren van gebeurtenissen die zich in de afgelopen twee tot drie decennia hebben afgespeeld en de interpersoonlijke dynamiek tussen respondent en interviewer.

De gespreksleidraad is bewust zo opgesteld om respondenten de ruimte te geven hun persoonlijke en volledige verhaal te vertellen en te herinneren zoals zij dat zelf wensten. De gespreksleidraad bestond uit onderwerpen in plaats van vaste vragen die in vrije volgorde konden worden aangedaan. Het interview moest niet aandoen als kruisverhoor of vragenlijst en respondenten hoefden hun verhaal ook niet in chronologische volgorde te vertellen. Ook was het respondenten vrij om onderwerpen aan te kaarten en toe te voegen of bepaalde vragen juist niet te beantwoorden. Respondenten konden regie nemen over het verloop van het interview en er werd ruimte geboden voor emoties. Daarnaast werden aspecten die van invloed kunnen zijn op herinneringen (bijvoorbeeld de sociaalmaatschappelijke positie van de respondent in het

herkomstland en in Nederland) bevestigd. Ook was er ruimte voor respondenten om te vertellen vanuit welke context zij terugkijken op het leven dat zij achterlieten in een land dat niet meer bestaat.

Alle interviews werden gehouden door een van de twee interviewers. De interviewers zijn allebei witte vrouwen in de dertig, een van hen is Nederlands van afkomst en de ander Servisch (in Nederland geboren en opgegroeid). Bij vragen van respondenten over afkomst van de interviewers, werd transparantie geboden. Respondenten konden aangeven of zij een voorkeur hadden voor een van de twee interviewers en in welke taal zij het interview wilden voeren (Nederlands of anders).³⁷

Werkwijze

Bij aanmelding werd respondenten uitleg gegeven over het doel van het onderzoek en was er ruimte om vragen te stellen. Tijdens de afspraak van het interview werd de respondent een toestemmingsformulier (*informed consent*) voorgelegd en werd dit formulier ook mondeling toegelicht (zie Bijlage 4.2). Achteraf werd de respondenten gevraagd of ze nog zaken wilden meegeven die niet uitgevraagd waren en of ze het onderzoeksrapport na publicatie wensten te ontvangen.

4.2.3 Analyse

De analyse van de diepte-interviews is volledig door een van de onderzoekers uitgevoerd om ervoor te zorgen dat dezelfde manier van analyseren voor alle interviews is gehanteerd. Het audiomateriaal van de interviews is getranscribeerd met behulp van de transcriptiesoftware Amberscript, waarna de onderzoeker de geschreven tekst handmatig heeft verbeterd en aangevuld. Om de gegevens uit de interviews te kunnen aggregeren en om in de ervaringen van de respondenten verbanden, verschillen en overeenkomsten te kunnen ontdekken, werd de verslaglegging gecodeerd met behulp van de software ATLAS.ti. Dit gebeurde aan de hand van een codeerschema.

Het codeerschema was gebaseerd op de te beantwoorden onderzoeksvragen, literatuur over blijf- en vertrekmotieven, en de gespreksleidraad en kwam grotendeels overeen met dat van de media-analyse, aangevuld met enkele andere gegevens. Het codeerschema bestond uit onderwerpen zoals de interviewgegevens (datum, locatie, setting, interviewer), demografische gegevens van de respondent (gender, leeftijd, gezinssamenstelling, etniciteit, regio van herkomst, huidige nationaliteit(en)), informatie over de aankomst en ontvangst in Nederland, de levensloop in Nederland (woongeschiedenis, opleiding/werk, vormen van binding), motieven om te blijven of te vertrekken, of men een vertrekintentie heeft (of had in het verleden) en tenslotte wanneer de respondent sprak over de oorlog in Oekraïne. Het codeerschema is in het geheel te vinden in Bijlage 4.3. De ontwikkeling van het codeerschema was een iteratief proces. Dat wil zeggen dat er gaandeweg onderwerpen werden toegevoegd of verwijderd afhankelijk van relevantie. De reeds gecodeerde interviews werden waar nodig aangevuld met de nieuwe onderwerpen.

Door de interviews te coderen, konden patronen en verbanden worden ontdekt in de verhalen van respondenten. De ervaringen van de respondenten worden aan de hand van citaten gepresenteerd in Hoofdstuk 5 (§5.2).

³⁷ Respondenten die aangaven het interview in het Servisch, Bosnisch of Kroatisch te willen doen, zijn geïnterviewd door de interviewer van Servische afkomst, die deze talen vloeiend spreekt. Er waren geen respondenten die voorkeur gaven aan een andere taal (zoals Albanees). Was dat het geval geweest, dan zou er gebruik zijn gemaakt van een tolk.

4.3 Focusgroepen met mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne

Mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht, zitten nog midden in hun verhaal van vluchten en vestigen, en eventueel blijven of vertrekken. Het betreft immers recente gebeurtenissen. Hoewel het mogelijk is om deze mensen te bevragen over hun intenties om in de toekomst in Nederland te blijven of te vertrekken, zouden dit zeer hypothetische vragen zijn gezien de nog instabiele situatie in hun herkomstland en onduidelijkheid over hun verblijfsstatus. Een alternatieve mogelijkheid is om mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht te vragen om te reflecteren op ervaringen van anderen die hen voorgingen. In dit onderzoek hebben we focusgroepen georganiseerd om inzicht te verkrijgen in wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht herkennen in de blijf- en vertrekmotieven van mensen die in de jaren negentig vluchtten uit voormalig Joegoslavië. In deze focusgroepen werden de deelnemers gevraagd om te reflecteren op de blijf- en vertrekmotieven die mensen uit voormalig Joegoslavië hebben geformuleerd in de diepte-interviews. Daarnaast werd de deelnemers gevraagd naar hun eigen ervaringen en uitdagingen. Hoewel de situatie in Oekraïne en Nederland nu verschilt van de situatie in voormalig Joegoslavië en Nederland in de jaren negentig, kan deze reflectie een waardevol perspectief bieden bij het trekken van lessen voor de overheid.

Een focusgroep is een kwalitatieve, mondelinge methode van dataverzameling, die geschikt is om inzicht bieden in de veelzijdigheid van denkbeelden over een onderwerp, die bij de deelnemersgroep leven (Evers, 2023; Gundumogula, 2020). Anders dan bij diepte-interviews, een groepsgebesprek, of participerende observatie, staat bij een focusgroep het groepsdynamische proces centraal en worden het onderwerp, het gespreksmoment en de -locatie, en de selectie van deelnemers door de onderzoekers bepaald. Wat een focusgroep kenmerkt, is dat in korte tijd, rond een specifiek thema en in een groepssetting (van 6-12 personen), een gericht gesprek wordt gevoerd, dat veel informatie kan opleveren, omdat mensen ook met elkaar in gesprek zijn en zich non-verbaal tot elkaar verhouden (Adler et al., 2019; Evers, 2023; Gundumogula, 2020; Merton et al., 1956; Morgan, 1996; Wilkinson, 1998).

Er is ook een aantal nadelen. De deelnemers vormen, ten eerste, een niet-representatieve selectie. Meestal streven onderzoekers naar een homogene, op het onderwerp afgestemde samenstelling van de groep. De uitkomsten van een focusgroep zijn daarom niet goed generaliseerbaar en niet kwantificeerbaar. In de tweede plaats kan een focusgroep bij kwetsbare groepen intimiderend zijn, met name voor verbaal minder sterke mensen. Als de groepsdynamiek niet goed gemodereerd wordt, kunnen individuele meningen overheersen, kan het gesprek worden overgenomen door de groep of een aantal deelnemers, of kunnen andere vormen van groepsdruk ontstaan. Volgens sommige onderzoekers zijn dat nadelen, terwijl anderen dat nadeel niet zien en benadrukken dat dergelijke groepsprocessen juist ook deel kunnen zijn van de opbrengst van een focusgroep.

Zoals bij diepte-interviews de interviewer een rol speelt, ook is bij focusgroepen de rol van de moderator medebepalend. De rol van de moderator is om de groep te faciliteren, een veilige gespreksomgeving te creëren en gelegenheid te bieden zonder te sturen (verbaal noch non-verbaal). De moderator stelt open vragen, is helder en neutraal, heeft aandacht voor emoties en de ethische grenzen binnen het gesprek (bijvoorbeeld als persoonlijke informatie ter tafel komt). Tevens volgt de moderator zorgvuldig de dynamiek van het gesprek, ook als de groep aanvullingen op het onderwerp doet. Wat de moderator precies moet doen en zeggen, ligt nooit vast omdat de groep het gesprek voert en de dynamiek van de groep centraal staat. Om die dynamiek goed in beeld te houden, hebben we de focusgroepen steeds uitgevoerd met een moderator, een observator en een verslaglegger.

4.3.1 Werving respondenten

Voor de werving van respondenten deelden we een oproep via verschillende kanalen en organisaties. De meeste kanalen waren van informele aard, zoals sociale mediaplatforms en netwerken van professionals, netwerken van prominente mensen in de Oekraïense gemeenschap en persoonlijke netwerken. Daarnaast zijn ook enkele formele opvanglocaties benaderd. De oproep werd gedeeld in verschillende talen (Nederlands, Oekraïens en Engels). Respondenten konden zich via een digitaal aanmeldformulier aanmelden voor deelname. Deelname was vrijwillig en er werd een vergoeding aangeboden voor de reiskosten naar de plaats waar de focusgroep werd gehouden. Naderhand kregen deelnemers als verrassing een VVV-bon ter waarde van €50,-. In dit geval was er sprake van een selectie van deelnemers op basis van eigen aanmelding en is het waarschijnlijk dat er een *response bias* is. We hebben geen mensen gesproken die niet wilden deelnemen over hun redenen hiervoor, dus hebben we geen zicht op de redenen voor weigering tot deelname.

Aan de twee focusgroepen hebben uiteindelijk in totaal 17 deelnemers meegedaan. In Hoofdstuk 6 (§6.3.1) wordt de samenstelling en achtergrond van de deelnemers weergegeven.

4.3.2 Opzet

Voorbereiding

Voorafgaand aan de focusgroepen is een gespreksleidraad opgesteld, die te vinden is in Bijlage 5. Deze gespreksleidraad is opgesteld aan de hand van de bevindingen van de diepte-interviews met mensen uit voormalig Joegoslavië. Een aantal van de vragen kwam overeen met de gespreksleidraad van de diepte-interviews en diende om het gesprek op gang te brengen en mensen de gelegenheid te geven om hun verhaal te doen. Het tweede deel van de gespreksleidraad bestond uit vijf vignetten die waren samengesteld uit de interviews met mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht (Bijlage 5). Deze vijf vignetten gingen over blijfmotieven (drie vignetten) en vertrekmotieven (twee vignetten). De vignetten werden geformuleerd als citaten, hoewel het geen exacte citaten waren. De citaten zijn steeds samengesteld op basis van meerdere diepte-interviews, waarbij we de typen blijf- en vertrekmotieven aanhielden uit de literatuur (gestructureerd op een vergelijkbare manier als in de codering van de diepte-interviews, zie Bijlage 4.3). We kozen ervoor om ze te formuleren als citaten, om de leesbaarheid te vergroten en zo dicht mogelijk bij de bron (de diepte-interviews) te blijven. De citaten werden vervolgens aan de deelnemers voorgelegd met de vraag welke aspecten van deze citaten zij herkenbaar vonden en welke aspecten niet. Hier werd vervolgens met elkaar op gereflecteerd. Het derde onderdeel van de focusgroepen was een gesprek over wat Nederland in de ogen van de deelnemers beter zou kunnen doen. Als er tijd over was na de reflectie op de citaten, werd de deelnemers gevraagd ook te reflecteren op wat mensen uit voormalig Joegoslavië aandroegen als belangrijke aspecten bij aankomst en verblijf in Nederland (genoemd in de gespreksleidraad in Bijlage 5).

Ook bij de focusgroepen kan interpersoonlijke dynamiek en standplaatsgebondenheid een rol spelen. De moderator, observator en verslaglegger zijn allen witte Nederlanders. De moderator is een man in de vijftig, de observator een vrouw in de dertig en de verslaglegger een vrouw in de twintig. Daarnaast zijn er twee Oekraïense tolken aanwezig. Aangezien de deelnemers het meeste met elkaar aan het woord zijn, speelt bij focusgroepen de interpersoonlijke dynamiek tussen de verschillende deelnemers vaak een grotere rol, dan tussen deelnemers en moderator, observator of verslaglegger.

Werkwijze

De focusgroepen vonden op twee avonden plaats in het kantoor van EMMA in Den Haag. De deelnemers zaten rond een tafel en konden elkaar en de moderator zien. Er is een draaiboek opgesteld aan de hand waarvan de focusgroep beide keren werd uitgevoerd. De deelnemers werden ontvangen met een lichte maaltijd, en koffie, thee of water. De focusgroepen werden in het Nederlands met een simultane vertaling naar/uit het Oekraïens uitgevoerd. Hiervoor zijn twee gediplomeerde tolk-vertalers van Alfabet Vertaalbureau ingehuurd.³⁸ De citaten waren voorafgaand aan de focusgroepen door de tolken vertaald. Er waren drie onderzoekers aanwezig bij de focusgroepen: één als moderator, één als observator en één als verslaglegger. De observator ondersteunde de moderator in de waarneming van verbale en non-verbale communicatie, hielp comfort bieden aan de groep en kon de moderator tussentijds van feedback voorzien. De verslaglegging van de focusgroepen bestond uit de onderwerpen, antwoorden, opmerkingen en reacties van de individuele deelnemers, evenals observaties van de groepsdynamieken. In de verslaglegging werd de opzet van de gespreksleidraad gevolgd.

4.3.3 Analyse

De verslaglegging van beide focusgroepen is open gecodeerd. De onderdelen van de opbouw van het gesprek tijdens de sessies vormden daarvoor de leidraad. Bij het coderen werd gekeken naar bepaalde patronen, overeenkomsten en verschillen in de uitspraken die de deelnemers aan de focusgroepen hebben gedaan. De uitkomsten van de focusgroepen zijn geïllustreerd aan de hand van citaten in hoofdstuk 6 (§6.4).

³⁸ Omdat tolken zeer intensief is, waren er twee tolken aanwezig zodat ze elkaar af konden wisselen gedurende de avond.

5. Uitkomsten Joegoslavië

In dit hoofdstuk worden de bevindingen beschreven van de media-analyse over Joegoslavië (§5.1) evenals de bevindingen van de interviews met mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië (§5.2).

5.1 Media-analyse Joegoslavië

In de subset van 82 relevante³⁹ krantenberichten, komen in totaal 158 motieven over blijven en vertrekken naar voren. Hiervan gaan er 113 over blijven en 42 over vertrekken.⁴⁰ In veel gevallen lopen motieven om te blijven en te vertrekken, net als in de literatuur in Hoofdstuk 2, door elkaar heen. Wanneer er wordt gesproken over vertrek, gaat het in de krantenberichten vrijwel altijd over terugkeer naar de plek van herkomst en vrijwel niet over vertrek naar een ander land dan Nederland of de opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië (remigratie).

5.1.1 Veiligheid

De meeste aangedragen motieven gaan over waarom mensen die gevlucht zijn in Nederland (willen) blijven, in elk geval voorlopig. Het vaakst voorkomend is het motief dat terugkeer niet mogelijk is, vanwege de situatie in het thuisland. Die 'ongunstigheid' van terugkeer zit in verschillende dingen. In de eerste jaren zijn dat de oorlogen die gaande zijn, waardoor het niet veilig is op de plaats van herkomst. Maar ook nadat de oorlogen zijn beëindigd – zoals in Bosnië-Herzegovina na het verdrag van Dayton in 1995 – is de situatie niet gelijk veilig voor terugkeer, wat maakt dat mensen vooralsnog in Nederland blijven, zo valt op te maken uit de berichtgeving. Mensen hebben daarnaast soms ook weinig om naar terug te keren, omdat huizen en dorpen verwoest zijn en familie en vrienden vermoord. Dit wordt erkend door zowel mensen die vluchtten zelf als door de Nederlandse overheid.

"Toch, vreest [gevluchte] (53), zal mogelijk een andere realiteit onder ogen moeten worden gezien. "Onze huizen zijn bezet door een ander volk, of ze zijn kapotgeschoten," zegt hij." Wat hebben wij daar nog te zoeken, als de familie en vrienden die wij hebben achtergelaten, zijn vermoord?" (*Het Parool*, 15 maart 1993).

"Ondanks het vredesakkoord staan de meeste Bosniërs in Nederland overigens niet te trappelen om terug te keren, weet ook Justitie. Velen zijn hun huis en grond kwijtgeraakt, anderen kunnen door een gemengd huwelijk niet terug en de meeste ouders laten hun (getraumatiseerde) kinderen liever hier opgroeien." (*Trouw*, 30 november 1995).

Daarnaast heerst er in de jaren na de oorlog grote werkloosheid in de opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië. Zoals een gevluchte het zelf zegt:

"[Gevluchte] denkt vaak aan thuis, maar ze verwacht dat ze voorlopig in Nederland zal blijven. 'Er is een verschil tussen terug willen en kunnen. Hier hebben we iets. Daar is niets en we kunnen niet van lucht leven.'" (*NRC Handelsblad*, 14 juli 1998).

³⁹ Voor meer informatie hoe 'relevantie' is bepaald, zie paragraaf 4.1. Het gaat hier om een steekproef van het totaal aantal artikelen.

⁴⁰ Dit totaal telt niet op tot 158 omdat in 3 gevallen niet duidelijk te herleiden was of het motief ging over blijven of over vertrekken.

"De repatrianten moeten een goed heenkomen zoeken in gebieden waar hun etnische groep in de meerderheid is. Maar de omstandigheden in die gebieden nodigen niet uit tot vestiging. De vaste bewoners staan bovendien niet te dringen om teruggekeerde vluchtelingen te laten delen in hun armoede." (*NRC Handelsblad*, 19 november 1998).

Motieven rondom de ongunstige situatie in het herkomstland lopen regelmatig parallel aan motieven dat terugkeer persoonlijk gevaar oplevert. Dit persoonlijke gevaar zit globaal op een aantal punten. Allereerst de etnische scheidslijnen in het nieuwe thuisland. Mensen lieten huis en haard achter, en dat huis kan na de oorlog zomaar staan in gebied dat wordt gedomineerd door de voormalige vijand. In veel landen stonden de verhoudingen tussen de verschillende strijdende partijen op scherp, ook na het formeel beëindigen van de oorlog. Dit geldt in het bijzonder voor Bosnië-Herzegovina. Voor gemengde stellen of gezinnen geldt de vraag naar welke plek terugkeer mogelijk is, nog sterker.

"Waar moeten we gaan wonen?', zegt [gevluchte]. 'In het Kroatische deel van Bosnië is mijn vrouw niet welkom, en ik kan niet in het moslimdeel wonen. We willen een nieuw leven opbouwen in Nederland, maar justitie wenst ons verblijf alleen als tijdelijk te beschouwen. Het recht dat elke vreemdeling heeft die hier binnenkomt - asiel aanvragen - wordt ons ontzegd.'" (*Algemeen Dagblad*, 8 maart 1994).

"Volgens [advocaat] is het vooral voor Bosniërs die gemengd zijn gehuwd, bijvoorbeeld een moslim met een katholiek, onmogelijk terug te keren naar het gebied 'waar haat welig tiert'. Ook voor Bosniërs die zich profileerden als tegenstander van Izetbegović is terugkeer volgens [advocaat] veel te gevaarlijk." (*Het Parool*, 6 november 1998).

Het gevoel van persoonlijk gevaar speelde ook voor mensen die gevlucht zijn om niet in dienst te hoeven, of zijn gedeserteerd. In enkele berichten vertellen mensen dat ze na de oorlog zijn teruggekeerd naar voormalig Joegoslavië, maar daar toch niet wilden blijven. Zij keerden daarop weer terug naar Nederland. Voor een enkeling is terugkeer helemaal geen optie.

"[Gevluchte] (52) en [gevluchte] (30) zijn destijds vanwege de oorlog in hun land naar Duitsland gevlucht. Toen de situatie beter leek, keerden ze in 1998 terug naar Bosnië. Maar het langverwachte weerzien met hun vaderland werd een drama. De Servische bureaus vertellen ze, zaten niet op hun terugkeer te wachten. Ze zijn herhaaldelijk mishandeld. Eind 2000 kwamen ze naar Nederland. 'We hebben geprobeerd terug te gaan; het is mislukt.'" (*Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, 3 juli 2003).

"Na zijn vrijlating dook hij onder uit angst voor de Serviërs. En kennelijk terecht, want op zoek naar [zoon gevluchte] kreeg moeder het zwaar te verduren. [Dochter van gevluchte] verklaart dat Kosovo haar 'alleen als lijk terugkrijgt. Kosovo is gestorven voor mij.'" (*De Gelderlander*, 29 oktober 2004).

5.1.2 Verschil tussen willen en kunnen

Wat steeds terugkomt in de berichtgeving, in het bijzonder vanuit het perspectief van de gevluchte, is dat er een verschil zit tussen terug *willen* en terug *kunnen*. Er is wel de intentie om terug te keren, maar de situatie staat dat (nog) niet toe. Omdat het er voor gemengde stellen niet veilig is, omdat het thuis is overgenomen door wat wordt gezien als de vijand, omdat er simpelweg niets of niemand is om naar terug te keren, of omdat er vrijwel geen banen zijn of een staat van wetteloosheid heerst.

Vanaf eind jaren negentig speelt nog een ander argument, namelijk dat het door lokale ambassades onmogelijk wordt gemaakt om terug te keren. Er worden, aldus gedupeerden, geen papieren verstrekt om terug te kunnen keren. Dit zorgt ervoor dat een deel van de mensen in een soort limbo terecht komt: ze zijn uitgeprocedeerd, mogen geen gebruik meer maken van voorzieningen in Nederland, maar kunnen ook niet terug. Zij willen dus wel terugkeren – of daaraan meewerken nu blijkt dat zij niet mogen blijven in Nederland – maar dit *lukt* niet. De reden hiervoor is in de meeste gevallen dat zij niet over de juiste papieren beschikken en hier niet aan kunnen komen doordat het land van herkomst niet meewerkt (of kan meewerken) aan hun verzoek. In de steekproef zitten voorbeelden uit zowel Bosnië, Kroatië als (toen nog) Servië-Montenegro.

"[Gevluchte]: 'Alles zou verder worden geregeld door het IOM (Internationale Organisatie voor Migratie). De papieren zouden zo'n vier weken op zich laten wachten. Begin september hadden we onze spullen al opgestuurd naar mijn ouders in Bosnië. Nu, een jaar later, hebben we onze papieren nog steeds niet. Dat zit 'm vast op het feit dat ik geen paspoort had.'" (*De Gelderlander*, 29 september 2004).

"Het Haaksbergse vluchtelingengezin werd met uitzetting bedreigd omdat het verzoek om asiel was afgewezen. Inmiddels is een geheel nieuwe situatie ontstaan omdat [gevluchten] en hun vier kinderen geen papieren kunnen krijgen voor terugkeer naar Kroatië. Omdat terugkeer niet mogelijk is 'buiten eigen schuld' maken de zes opnieuw kans op een verblijfsvergunning voor Nederland." (*Dagblad Tubantia/Twentsche Courant*, 4 oktober 2005).

Rol van situatie Nederland

De band met Nederland ('de kinderen zijn hier geworteld') en de (relatief) gunstige voorzieningen in Nederland worden in de berichtgeving in veel mindere mate aangedragen als een reden om te blijven, namelijk in minder dan een kwart van alle gevonden motieven.

Dit geldt ook voor 'terugkeerpremies', waarbij uitgeprocedeerde asielzoekers uit (onder andere) voormalig Joegoslavië een bedrag van enkele duizenden euro's meekregen, bedoeld om elders een nieuw leven op te bouwen. Uit de media-analyse blijkt niet dat deze premie een aanzienlijke rol heeft gespeeld bij de vertrekintentie van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië. Het werd slechts één keer in de bekeken berichtgeving aangedragen door een gevluchte zelf, als motief om te vertrekken uit Nederland. In een ander bericht geeft toenmalig IOM-directeur De Dyker wel aan dat er veel belangstelling is voor die herintegratiepremie.⁴¹ Twee maanden eerder meldde De Volkskrant op basis van eigen onderzoek echter dat deze cijfers in het niet vallen vergeleken met het aantal asielzoekers dat naar Nederland komt.⁴²

5.1.3 Verlangen naar huis en verwachting terug te keren

Zoals eerder benoemd, blijkt uit de mediaberichtgeving dat veel mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië erop rekenen dat zij (uiteindelijk) weer terug kunnen naar hun geboortegrond, zodra de situatie dat toelaat. Voor sommigen duurt dat waarschijnlijk langer dan zij in eerste instantie dachten. Hoe sterk heimwee kan zijn, blijkt uit ook uit de berichtgeving, zelfs wanneer het fijn is in Nederland.

⁴¹ Goudsche Courant, 'Steeds meer asielzoekers terug naar eigen land', 10 augustus 2004.

⁴² De Volkskrant, Geldbedrag verleidt asielzoeker meestal niet tot terugkeer, 22 juni 2004.

“Nu, vijftien jaar later, gaan [gevluchte] en haar man [...] definitief terug naar Bosnië. ‘[...] In Nederland is alles zo goed georganiseerd. Maar ik word ouder en wil terug naar mijn geboorteland. Daar ligt mijn hart, en waar je hart ligt, daar is je thuis, zelfs als er niet veel meer over is van vroeger.’” (*Nederlands Dagblad*, 24 juli 2007).

“Het was een heerlijke flat’, herinnert [gevluchte] zich met spijt in haar stem. ‘Alles was er, stromend water, en de mensen bekommerden zich om ons. Maar het was toch niet genoeg. Wij spraken de taal niet. Je voelde je een blinde. Wij waren eenzaam. Als je iets nodig had moest je een tolk om hulp vragen. De wens naar onze geboortegrond terug te keren, was sterk.’” (*Algemeen Dagblad*, 11 december 1998).

In de 82 relevante artikelen is 101 keer gecodeerd op ‘vertrekintentie’. In bijna tweederde van deze 101 codes wees de passage erop dat er sprake is van een intentie om (op termijn) te vertrekken uit Nederland. Vaak gaat deze intentie samen met de intentie om terug te keren naar voormalig Joegoslavië.

Uit de berichtgeving blijkt dat zeker in het begin van de jaren negentig zowel door mensen die zelf vluchtten als door buitenstaanders – politieke partijen, overheden, uitvoeringsorganisaties – werd gedacht dat de aanwezigheid van de mensen die gevlucht waren uit Joegoslavië tijdelijk zou zijn en dat hun vertrek uit Nederland vanzelf op gang zou komen zodra de situatie in voormalig Joegoslavië veilig was.

Rond diezelfde periode verschenen mediaberichten waarin staat dat vrijwillige terugkeer ‘nauwelijks voorkomt’ (*De Volkskrant*, 14 november 1998). Ook vanuit politieke partijen worden zorgen geuit dat Kosovaren, die vanaf 1999 naar Nederland komen, niet meer terug zullen keren naar Kosovo (*NRC Handelsblad*, 30 maart 1999). De animo onder Bosnische vluchtelingen voor gefaciliteerde terugkeer blijkt gering, meldden verschillende media die daarbij verwezen naar een onderzoek van het Ministerie van Justitie waarin een deel van deze vluchtelingen hierover is bevraagd (*Leeuwarder Courant*, 28 april 1999; *NRC Handelsblad*, 1 mei 1999). Er werd in de media verslag gedaan van politieke discussies over het ‘inrichten van het systeem op terugkeer’ waarbij de vraag ‘is het veilig in het land van herkomst?’ centraal lijkt te staan. De meningen verschillen erover of dit het geval is in de opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië.

5.1.4 Wiens perspectief?

De motieven in de artikelen kwamen vanuit verschillende hoeken. Van de 163 motieven die we hebben gecodeerd, werden 66 (40 procent) geuit door mensen die gevlucht zijn zelf. Daarmee zijn zij de belangrijkste groep die hierover aan het woord komt in de berichten. Dat wil uiteraard niet zeggen dat zij ook de belangrijkste stem hebben in de gehele berichtgeving over de oorlogen in Joegoslavië en nasleep daarvan. We hebben immers strikt gekeken naar berichten waarin *motieven voor blijven of vertrekken* worden geuit. Hadden we breder gekeken, dan hadden we mogelijk een andere uitkomst gehad. Na mensen die zelf gevlucht zijn, komen de meeste (vermeende) motieven van medewerkers van ngo’s (22 keer) en de overheid (21 keer).

Wanneer we kijken naar wie dan welke motieven het vaakst naar voren brengt zien we dat het vanuit het perspectief van de overheid en uitvoeringsinstanties vaker gaat over motieven voor vertrek, terwijl het vanuit het perspectief van de gevluchte zelf en ngo’s vaker gaat over motieven om te blijven. Wat ook opvalt is dat de vertrekintentie er weliswaar kan zijn, maar dat dit vaak samen genoemd wordt met redenen om te blijven (zoals eerder ook beschreven).

5.1.5 Conclusie

Ondanks de relatief kleine steekproef van deze media-analyse, geeft het een redelijk coherent beeld van blijf- en vertrekmotieven zoals deze in de Nederlandse media in de periode 1991-2014 werden geuit. Meest prominent is de aanwezigheid van een vertrekintentie, gecombineerd met motieven om (voorlopig) te blijven. Dergelijke motieven zijn bijvoorbeeld de ongunstige situatie in het herkomstland – er wordt nog gevochten, er is weinig om naar terug te keren – of persoonlijk gevaar dat dreigt bij terugkeer. In een aantal berichten wordt aangekaart dat terugkeer niet lukt, omdat het niet mogelijk is de juiste papieren te krijgen. De band met Nederland ('de kinderen zijn hier geworteld') en de (relatief) gunstige voorzieningen in Nederland worden in veel mindere mate aangedragen als een reden om te blijven. Waar het gaat om motieven om te vertrekken, gaat het eigenlijk altijd over motieven om terug te keren naar voormalig Joegoslavië, en vrijwel niet over vervolgmigratie. Hierbij lijkt het verlangen naar huis een sterkere rol te spelen bij de gevluchte zelf, dan bijvoorbeeld een terugkeerpremie aangeboden door de Nederlandse overheid.⁴³ Wanneer we tenslotte kijken naar de relatie tussen perspectief (wie) en motieven om te blijven of vertrekken, valt op dat mensen die gevlucht zijn zelf en ngo's in de berichtgeving vaker blijfmotieven aandragen, terwijl de overheid juist vaker over vertrekmotieven spreekt.

5.2 Interviews met mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië

In dit onderzoek zijn diepte-interviews gevoerd met mensen die uit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht. In paragraaf 5.2.1 wordt een algemene samenstelling van de respondenten beschreven. De interviews zijn gecodeerd en geanalyseerd op patronen en verbanden, in de ervaringen van deze mensen. In paragrafen 5.2.2 tot en met 5.2.5 beschrijven we de gevonden patronen ten aanzien van vertrekintenties, blijf- en vertrekmotieven, en ervaringen omtrent integratie en illustreren we deze aan de hand van citaten. Paragraaf 5.2.6 vormt de conclusie van de diepte-interviews.

5.2.1 Respondenten

Van de 17 geïnterviewde mensen zijn er 16 in Nederland gebleven en is slechts 1 teruggekeerd naar het herkomstland. Nog een respondent heeft vertrek (terugkeer) voor korte tijd geprobeerd, maar is daarna weer naar Nederland gekomen. Wel hebben meerdere respondenten verteld over familieleden of kennissen die zijn vertrokken. Het ging in die gevallen altijd om terugkeer naar een van de opvolgerstaten van Joegoslavië. Onder de respondenten waren 8 vrouwen en 9 mannen. De meeste respondenten zijn nu van middelbare leeftijd of ouder, aangezien zij veelal als adolescent of jongvolwassenen naar Nederland kwamen. Vier respondenten zijn jonger: zij kwamen als kind met hun gezin naar Nederland. Van de overige respondenten zijn er 8 met jonge kinderen naar Nederland gevlucht, 2 respondenten met hun partner en 3 alleen. Het jaartal van aankomst in Nederland van de respondenten lag tussen 1991 en 2000, waarbij de meerderheid in de eerste helft van de jaren negentig naar Nederland vluchtte. De meeste respondenten kwamen uit de regio Bosnië-Herzegovina (11). De overige respondenten kwamen uit Kroatië, Servië en Macedonië. We hebben geen mensen uit Kosovo, Montenegro en Slovenië gesproken. Zes van de respondenten gaven aan een gemengde etniciteit te hebben, of met hun partner een gemengd gezin te vormen. In dit onderzoek identificeerden 7 respondenten zich (ook) als Bosniak, 5 respondenten zich (ook) als

⁴³ Afgaande op de mediaberichtgeving, uiteraard. Mogelijk speelt schaamte om dit als motief naar voren te brengen ook mee, waardoor dit minder prominent in artikelen naar voren komt.

(Bosnisch-)Kroaat, en 5 (ook) als (Bosnisch-)Serviër. Zes respondenten gaven aan zich (ook) nog Joegoslavië te voelen. Dat de optelsom van deze getallen niet op het totale aantal respondenten uitkomt, komt doordat respondenten zich vaak met meer dan één etniciteit identificeerden.

5.2.2 Vertrekintentie

In de interviews hebben we mensen gevraagd naar hun vertrek uit voormalig Joegoslavië. Wat waren de omstandigheden en motieven om te vertrekken en om voor Nederland te kiezen – voor zover we van een keuze kunnen spreken. Ook vroegen we hen of ze initieel van plan waren om weer uit Nederland te vertrekken als de situatie het zou toelaten. Of en hoe deze potentiële vertrekintentie met de tijd veranderde, kwam ook ter sprake. We spreken over een vertrekintentie, of het plan bestond om Nederland na verloop van tijd weer verlaten, of juist om voor langere tijd in Nederland te blijven.

De redenen die in de interviews worden aangedragen om uit Joegoslavië te vertrekken, hebben bijna allemaal betrekking op de oorlog en het conflict in Joegoslavië, en niet op mogelijke pull-factoren in Nederland: vertrek uit een gebied dat werd aangevallen; gedwongen de eigen woning, woonplaats of regio verlaten; oplopende spanningen vanwege berichtgeving van de oorlog, vanwege de aanwezigheid van militairen, of tussen mensen met een verschillende etniciteit; vertrek vanwege (naderende) dienstplicht en mobilisatie; in veiligheid brengen van zichzelf of het gezin, in sommige gevallen met gemengde etniciteit; als politiek vluchteling; al langere tijd binnen Joegoslavië op de vlucht zijn en nergens een veilig onderkomen kunnen vinden; en zichzelf ervaren als staatloos door het uiteenvallen van Joegoslavië of door het niet terug te kunnen keren naar de plaats van herkomst.

"Maar niemand verlaat zijn land zomaar. Echt niet. Waarom zou je dat doen? Ik heb wel eens discussies gevoerd, van 'Zou jij Nederland verlaten als het niet nodig was? Nee. Nou, daar is je antwoord al.'"

"Het was echt een opgave om het land te verlaten, want we hebben daar drie jaren gezeten op verschillende plekken en voortdurend gevlucht op zoek naar een plek waar geen oorlogsactiviteiten waren. Maar op een gegeven moment brak overal de pleuris uit. Toen gingen we proberen naar een ander land te gaan en die tocht hebben we best wel lang voorbereid. De enige manier om weg te komen was via zwarte wegen en mensenhandelaren, anders kon het niet. Ik had ook geen geldig reisdocument om weg te komen. Ik had het oude paspoort van voormalig Joegoslavië, wat niet meer geldig was en een andere had je in die tijd niet. Dus we hebben dat allemaal moeten voorbereiden en dan nog ben je afhankelijk van of dat allemaal wel goed gaat."

"Ik zat bij de luchtmacht toen de oorlog begon, in een vrij belangrijke functie. Ik kom uit een gemengd gezin, mijn vader was Servisch, mijn moeder Kroatisch, mijn vrouw Bosniak. Het was één grote chaos. Mensen werden gewoon voor een muur gezet en moesten kiezen, dat wilde ik niet, voor geen van de kanten. Dus ik moest het zware besluit nemen om te vertrekken. En toen dat toch moest, heb ik ook maar geprobeerd om er positieve kanten in te vinden. Dat er voor de kinderen meer zekerheid zou zijn, goed onderwijs, betere perspectieven. Het moeilijkste was om weg te komen uit het leger."

"Ik ben zelf een kind uit een gemengd huwelijk, van een orthodoxe vader en een moslim moeder en ik ben getrouwd met een katholieke vrouw. Dus eigenlijk zijn wij een mix van alle drie etniciteiten die het in Bosnië eigenlijk wel met elkaar aan de stok hadden. Dus voor ons was daar geen enkele plek veilig in de oorlog zelf, maar ook op de plekken waar nog geen oorlogsactiviteiten waren."

"Mijn vader had ook lijsten waar hij op stond, executielijsten dus. Ze waren in levensgevaar vanwege politieke overtuiging en mijn vader ook vanwege zijn etnische achtergrond. En ze waren ook publieke figuren."

Met het vertrek uit Joegoslavië volgt de keuze voor een bestemmingsland. De redenen waarom respondenten in dit onderzoek Nederland kozen als het bestemmingsland lopen uiteen. Sommige respondenten maakten deze keuze, omdat zij al een connectie met Nederland hadden vanuit het verleden. Ze hebben hier zelf in hun jeugd gewoond of hadden een ouder of ander familielid dat hier (als gastarbeider) heeft gewoond en gewerkt. Andere respondenten hadden familieleden die ten tijde van hun vlucht al in Nederland woonden, of familieleden of vrienden die vóór hen hier naartoe waren gevlucht. In andere gevallen werd de keuze gemaakt op gevoel, bijvoorbeeld gebaseerd op eerdere ontmoetingen met Nederlanders of verhalen over Nederland.

"Op een gegeven moment dachten mijn ouders 'Ja de spanningen lopen best wel hard op hier'. Er was vooral een lange tijd dat Servië Slovenië boycotte, van wat ik me kan herinneren, en dat was het omslagpunt van onze hyperinflatie. En er was corruptie, toen ging het ook van een eenpartijsysteem naar democratie. De maatschappij polariseerde heel erg en toen dachten mijn ouders 'Nou, we hebben in Nederland toch wel een paar mooie jaren gehad. Misschien kunnen we dat nog een keertje doen.'. Maar ze hadden ook in Engeland gewoond. Het vertrek had niet te maken met Nederland zelf. Het was een push reden, geen pull."

"Ik heb in Kroatië op vakantie eind jaren '80 een paar groepen Nederlanders ontmoet die daar op vakantie waren en daar had ik een geweldige klik mee. Als jongeren onderling en als mensen over het algemeen, hoe ze in het leven stonden en hoe ze over het leven dachten. Dat sprak me heel erg aan en is altijd blijven hangen. Sterker nog, ik had toen nog een cassettebandje van Doe Maar gekregen van één van die gasten en die had ik meegenomen. Die heb ik nog thuis liggen. Inmiddels heb ik zelfs alles van Doe Maar op cd en op Spotify. Het is één van mijn favorieten geworden."

Voor sommigen was Nederland echter niet de eerste keuze, of geen hele bewuste of specifieke keuze.

"We konden onze draai niet vinden in Servië. We deden van alles, mijn echtgenoot probeerde werk te vinden, maar dat moest altijd zwart omdat hij zich niet kon registreren vanwege de mobilisatie. Ik werkte in allerlei winkels, maar dat was ook geen oplossing, geen normaal leven. Aan de ene kant de angst voor mobilisatie, aan de andere kant de poging om een soort normaal leven op te bouwen met een thuis op een vaste plek. Want wij zijn 25 keer binnen Joegoslavië verhuisd vanaf het begin van de oorlog tot 1999. Toen hebben we besloten om via de officiële weg naar Amerika of Australië te vertrekken, Europa was toen moeilijker. We hadden al het papierwerk al ingediend om naar Australië te emigreren, dat was toen een mogelijkheid. Maar toen de bombardementen hier [in Servië] begonnen, vertrok de ambassade naar Budapest. Alles stopte. Toen hebben we iemand gevonden die ons naar Nederland kon brengen. We hebben ook Noorwegen overwogen, maar konden geen vervoer daar naartoe vinden."

"Ik was eerst in Duitsland, mijn vriend kwam later, en toen zijn we vanuit daar samen naar Nederland gereisd. In principe omdat we toen gehoord hadden dat je in Duitsland niet mocht blijven, en wij wilden toen niet terug, dus dan ga je verder zoeken. En toen hoorden we van kennissen dat het in Nederland wel mogelijk was en dat het een prachtig land was, dat mensen heel aardig zijn. Het is niet zo dat je echt een keuze hebt."

De meeste mensen in dit onderzoek waren in de eerste jaren van hun verblijf in Nederland niet van plan om voor langere tijd te blijven en verwachtten niet te kunnen of mogen blijven op lange termijn. Met name degenen die heel vroeg in het conflict zijn gevlucht (rond 1992), gaven aan dat zij toen verwachtten dat de oorlog op korte termijn voorbij zou gaan, waarna zij terug wilden keren.

"Nooit, nooit was de gedachte in me opgekomen om voor langere tijd in Nederland te blijven. Ik was al die tijd hier omdat dat zo moest. Niet omdat het mijn keuze was."

De mensen die later uit voormalig Joegoslavië vluchtten, maakten zich vaker op voor een langer verblijf elders. Dit geldt ook voor de mensen die wij spraken die intern ontheemd waren en al binnen Joegoslavië meermaals waren verhuisd.

"Mijn ouders wisten dat dit lang zou duren. Mijn vader zag ook het land vervallen. Dit ging niet zomaar weer beter worden en ze wilden voor een land gaan waar ze wisten dat er een mogelijkheid was om een toekomst op te bouwen."

"Wij wilden niet terug. Vanwege alles dat ons is overkomen daar, vanwege het moeten verstoppen en de miljoen verhuizingen die we hebben doorgemaakt."

Ook gezinnen met een gemengde etniciteit gaven aan dat zij een snelle terugkeer niet verwachtten, of dat zij vertrokken voor de langere termijn.

"Op een gegeven moment, als de omstandigheden zodanig zouden zijn dat we terug konden, dan maakte onze samenstelling [wat betreft etnische achtergronden] in de oorlog wel duidelijk dat het een snelle terugkeer naar Bosnië er zeker niet in zat en dat het ook voor ons ook niet wenselijk was. Dus we waren echt wel aan het nadenken van waar zouden we naartoe kunnen gaan, waar men vrij leeft, waar ook sprake is van een multiculturele samenleving waarin je zoals wij dus samengesteld een nieuw leven kunt beginnen."

"Wij hadden besloten te blijven voordat we naar Nederland kwamen, want we zijn van een gemengde afkomst. Ik ben katholiek opgevoed en mijn man komt uit een moslimfamilie. Niet dat in Bosnië moslim mensen heel veel met religie doen. Wij wilden geen gezin stichten in Bosnië, waar het sinds de oorlog heel veel over religie gaat. Dat je kind dan een keuze moet maken of moet zeggen wat die is. Dat was onze voornaamste reden. Je kreeg het heel moeilijk, toen in die tijd in Bosnië, als je van een gemengd huwelijk was."

Op het moment van de interviews (25-32 jaar na hun aankomst in Nederland) blijkt dat veel van de respondenten vertrek in de toekomst niet volledig uitsluiten, maar daar ook geen concrete plannen voor hebben. In de twee paragrafen hieronder wordt besproken wat mensen in de interviews aandroegen als motieven om in Nederland te blijven en motieven om (mogelijk) te vertrekken.

"Ik word er steeds vaker emotioneel over. Je wordt ouder en mist het steeds meer. Als ik daar ben ruikt ook alles anders. Nu ga ik daar dan een maand heen, misschien is het anders als ik er drie of vier maanden ben natuurlijk. Maar je mist het toch. Ik kan niet in de toekomst kijken, maar ik hoop dat ik daar ooit ook weer mijn plek kan vinden, en daar gaan wonen of voor langere tijd heen."

5.2.3 Blijfmotieven

In dit onderzoek hebben we met 16 mensen gesproken die in Nederland zijn gebleven. Zij zijn allemaal of zelf als kind of adolescent naar Nederland gevlucht, of met jonge kinderen, of hebben in de jaren tijdens of vlak na de oorlog een gezin in Nederland gesticht. Er was dus altijd sprake van kinderen die opgroeiden in Nederland. Dat zij hier geworteld raakten, werd vaak genoemd als motief om te blijven.

"Mensen die na 1 april 2001 waren gekomen, mochten niet blijven. Dat was heel triest. Zij waren hier al vijf of zes jaar. Onze grootste angst was voor onze kinderen. Zij hadden zich hier snel aangepast op school en de taal geleerd. We wisten niet hoe het zou moeten als we terug zouden moeten, als de kinderen terug moesten en daar ineens naar school zouden moeten."

"Mijn vader kreeg zo'n regeling aangeboden en dat was hij toen serieus aan het overwegen. Maar mijn moeder vond dat je niet weg kon terwijl de kinderen nog aan het studeren waren. En zij had toen een vaste baan, weer helemaal terug in het onderwijs, echt haar beroep. Zij dacht toen 'Ja, ik ga mijn pensioen hier gewoon helemaal opbouwen. Ik ga niet terug, wat ga ik daar doen?'"

"Ik was wel van plan om terug te gaan. Maar in 2003 kreeg ik mijn eerste kind en toen dacht ik 'Nee, dat kan niet meer'. Ik moest accepteren dat ik hier ging blijven, en we zien het later wel. Dat is een omslag in je gedachten, in hoe je denkt over bepaalde dingen. Je doet alles voor je kinderen, snap je, je gaat jezelf wegcijferen, op de tweede plaats zetten. Mijn toenmalige vrouw is Nederlands en ze wilde ook niet verhuizen, wat ook begrijpelijk is."

Daarnaast noemden respondenten ook vaak hun eigen integratie en worteling als reden om in Nederland te blijven. Ze hadden moeite gedaan om de taal te leren, zich te (her)scholen, werk te vinden, een sociaal netwerk te creëren, een thuis te maken. Kortom, ze hadden een leven opgebouwd in Nederland.

"Sinds ik een gezin heb hier, het werk van mijn vrouw en mijn werk, en vereniging en vrienden, denk ik niet meer over teruggaan. Je zit diep in de maatschappij."

"Er waren ook momenten dat we erover nadachten om terug te gaan, met name op het moment dat dat je je familie en vrienden, je eigen mensen, mist. Toen de oorlog voorbij was, met het Daytonakkoord, begon het leven weer een beetje te normaliseren en vroeg onze familie ook wat onze plannen waren. Mijn ouders en zus zijn in dezelfde periode ook naar Canada geëmigreerd, dus er waren ook wel momenten na een paar jaar in Nederland dat ik dacht van wil ik niet misschien die stap maken. Maar mijn schoonfamilie bleef wel in de regio wonen, zij zijn naar Kroatië gevlucht vanuit Bosnië. Dus helemaal naar Canada verhuizen zou het voor mijn vrouw nog een stuk moeilijker maken om haar familie te zien en te bezoeken. Dus besloten we om in Nederland te blijven. En niet alleen daarom, we voelden ons vrij snel thuis en gingen de taal leren en hier studeren. Op een gegeven moment kregen we kinderen en zagen we ook weinig reden om dit mooie land te verlaten."

"Ik ben van soldaat tot vredeshandhaver geworden. Ik heb mijn droombaan hier gevonden. Ik heb mijn weg hier heel goed gevonden en ben goed geïntegreerd."

"Ik merk nu dat hoe ouder mensen worden, ze misschien toch terug willen. Dat merk ik ook aan mijn man. Ik heb dat niet, ik wil nog steeds niet terug. Ik word 52. Ik denk dat ik Bosnië ontgroeid ben. De mentaliteit stoort me als ik daar ben, Nederland is heel goed georganiseerd en daar hou ik van. Als ik in Bosnië ben, dan gaat alles via connecties, is er corruptie, daar kan ik gewoon echt niet tegen, en niks is georganiseerd. De natuur is wel prachtig, mensen zijn gastvrij. Als je daar familie hebt, is het prima, maar die hebben daar hun leven opgebouwd en ik hier. Dus als ik terug zou gaan, heb ik oudere ouders en die zijn er straks ook niet meer. De vrienden die je had, dat zijn ook niet echt meer vrienden, want vriendschap moet je onderhouden. En hier heb ik wel een vriendenkring en ik heb gewoon mijn leven hier opgebouwd. Onze kinderen zijn ook hier geboren."

"Wanneer ik hier naartoe terugga na vakantie, dan kom ik thuis. Hoe gek dat ook mag klinken."

Dat de situatie in het herkomstland ook na de oorlog vaak nog ongunstig, onzeker of zelfs potentieel gevaarlijk was, waren andere redenen om in Nederland te blijven. Sommige mensen werden gezocht vanwege desertie, vermeende banden of politieke overtuigingen, of voelden zich niet langer welkom in hun eigen woonplaats. Ook werden onderling conflict en spanningen tussen de achtergebleven mensen daar als redenen aangedragen. Daarnaast hadden respondenten niet altijd een woning, plek of land om naar terug te keren. Ook de naoorlogse fysieke en sociaalmaatschappelijke omgeving met kapotgeschoten gebouwen, lege straten, vertrek of overlijden van familie, leegloop van jongvolwassenen, onbekende gezichten en veel bedroefdheid bood mensen weinig toekomstperspectief.

"Ons huis was verwoest. Mijn schoonvader en echtgenoot werden gezocht door de Kroaten. Niet omdat ze mee hadden gevochten, maar omdat ze een hotel-restaurant hadden waar allemaal politieke lui kwamen, dachten de Kroaten dat zij daar ook bij betrokken waren, terwijl dat niet zo was. Mijn schoonvader wordt nog steeds gezocht en kan niet terug naar Kroatië. Mijn man is ook maar één keer terug geweest, omdat onze eerste zoon daar begraven lag. Als ik langsging, was het kruisje bij zijn graf altijd kapotgemaakt, ook al ging het om een kind. Uiteindelijk hebben we hem over kunnen brengen naar Servië, zodat we daar niet meer heen zouden hoeven."

"Er ging vier, vijf jaar voorbij. Mijn man ging werken als ZZP'er, de kinderen gingen naar school en hadden zich al aangepast. Je begint gewoon weer te leven. Na vijf jaar besloten we onze verblijfsvergunning te verlengen. Het leek er niet op dat het daar beter werd. Het conflict en de haat en de onzekerheid tussen de mensen daar. Hier kun je gewoon met de mensen die daar vandaan gekomen zijn omgaan, maar daar niet."

"Ik wilde teruggaan. Ik had een baan aangeboden gekregen op de universiteit in Sarajevo. Maar ik kon geen woning vinden. De woonsituatie was lastig, alles was kapotgeschoten. Daarom ben ik toen niet teruggegaan en ben ik hier begonnen aan mijn loopbaan."

"Ik had ook geen plek om naar terug te gaan. Iemand was in mijn woning ingetrokken."

Hoewel een aantal keer als blijfmotief werd aangedragen dat er in Nederland betere perspectieven waren voor henzelf of hun kinderen, werd er in de interviews ook gewezen op de vooroorlogse welvarendheid waar de respondenten in Joegoslavië in leefden.

"Ik vind het zo triest, zo jammer van Joegoslavië. Hoe we leefden voor de oorlog. Ik houd ervan om daarheen te gaan, maar het is niet zoals toen. Het zijn slechts herinneringen aan iets dat niet meer is. Dat heeft een zwaarte, een verdriet. We hebben er ook niet veel familie meer, de meesten zijn inmiddels overleden. Ik houd ervan om erheen te gaan, maar ik wil niet terug."

"Ik heb er nooit over nagedacht om terug te gaan. In mijn hart en ziel ben ik nog steeds Joegoslaaf, burger van een land dat niet meer bestaat."

"Ik kwam uit een koninkrijk [in Bosnië-Herzegovina] terecht in een hele arme buurt in Rotterdam."

"Ik kan met trots zeggen dat ik in een eenpartijsysteem liberaal ben opgegroeid, op een plek met politieke stabiliteit waar altijd ruimte was voor implementatie van het nieuwe en voor sociaalmaatschappelijke ontwikkeling."

"Je ziet wel hoe mensen naar je kijken. Alsof je uit een primitief land komt, waar je niks had. Terwijl wij een vrijstaand huis hadden, een eigen café, we gingen meerdere keren per jaar op vakantie, we droegen merkkleding. We hadden echt alles, maar dat zien mensen niet."

Een laatste te onderscheiden motief om te blijven was het niet kunnen of willen doormaken van nog een dergelijke verandering.

"Ik weet nog wel dat ik als kind zei 'Nou als jullie gaan, dan blijf ik wel bij mijn tante, ik wil niet.'. Blijkbaar had ik toen ineens een hele stellige mening. Ik had de taal onder de knie, en dat kost natuurlijk ook tijd en energie. Ik wilde niet opnieuw weg, terug naar Bosnië, ook vanwege taal en school en dat soort zaken."

"Mensen durven misschien ook niet terug te gaan, want dat is opnieuw een hele grote verandering. Dan moeten ze weer alles achterlaten. Of ze hebben kinderen hier, en de zorg is hier beter."

"Het idee was niet om te blijven. Het idee was om in ieder geval de keuze te hebben om te kunnen blijven. Dus de eerste drie, of vijf, jaar was er altijd hoop dat het opeens zou eindigen, en dan kan je terug, want dan is het nog dichtbij. Wij zijn in 2000 voor het eerst teruggegaan, toen Milosevic hier was. Mijn vader was nog wel teruggekeerd, maar het heeft toch met de kinderen, met ons, te maken en mijn moeder had haar draai helemaal gevonden. Opeens is er een point of no return."

5.2.4 Vertrekmotieven

In dit onderzoek hebben we slechts één persoon gesproken die uiteindelijk uit Nederland is vertrokken. Enkele mensen hebben wel vertrek overwogen of voor een korte tijd geprobeerd. Daarnaast kwamen we in de interviews verhalen tegen van familieleden van respondenten die zijn vertrokken. In deze paragraaf worden met name de (door de respondent geïnterpreteerde en navertelde) overwegingen en motieven om te vertrekken van de mensen die dat daadwerkelijk hebben gedaan of geprobeerd beschreven. Daarnaast wordt een enkele keer een citaat genoemd van mensen die niet zijn vertrokken. In dit onderzoek, onder deze respondenten, was alleen sprake van terugkeer naar een van de opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië en niet van doormigratie naar een ander land.

Mensen die uit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht, deden dat zo'n 20 tot 30 jaar geleden. Het conflict in Bosnië-Herzegovina eindigde formeel in 1995 met het Daytonakkoord en het laatste grote conflict toentertijd was in 2001 in het huidige Noord-Macedonië. Dat betekent dat de periode waarin men uit Nederland heeft kunnen vertrekken een lange periode beslaat. We

hebben gehoord van mensen die vlak na de oorlog, in de tweede helft van de jaren negentig, zijn teruggekeerd en mensen die dat veel later, na 10 jaar of zelf pas tijdens de coronapandemie, hebben gedaan of geprobeerd.

"Ik dacht, nou zit ik hier en krijg ik ook te maken met best wel wat uitdagingen en maatregelen waar ik het niet mee eens was. En toen ben ik me gaan afvragen of ik wel de energie had om me daarvoor in te zetten en daarvoor te vechten in Nederland, wat niet echt mijn eigen land was. De coronapandemie was denk ik gewoon een katalysator voor veel zaken."

"Er waren al eerder momenten dat ik erover dacht. Het was een paar jaar geleden, tijdens de coronacrisis, en toen had ik besloten om te vertrekken. Ik dacht: 'Ik doe hier niks en kijk naar de lege straten, dat kan ik daar ook.'. Maar na een tijd begon ik mijn thuis in Nederland en mijn kinderen te missen. Zou het anders zijn als mijn kinderen daar waren? Waarschijnlijk. Maar er zijn allerlei redenen."

In het merendeel van de interviews spraken de respondenten van een verlangen naar thuis. Hoewel dat verlangen niet altijd direct werd aangedragen als vertrekmotief, was het voor de respondent die uit Nederland is vertrokken wel een belangrijke reden.

"Ik sprak intussen ook geen Bosnisch meer. Ik was geassimileerd. Toen ik als kind te horen kreeg dat er oorlog was en dat we niet terug konden gaan, was dat een schok en ik denk dat ik mezelf daarvan heb afgeschermd. Dat ik dacht: 'Ik vergeet dat leven maar gewoon.'. Tot ik aan het studeren was en mezelf afvroeg wie ik nou eigenlijk ben. Toen kreeg ik de behoefte om mezelf weer te verbinden met Bosnische jongeren en heb ik me aangesloten bij een Bosnische jongerenorganisatie. Daar heb ik ook mijn huidige man leren kennen. Ik denk dat de wens om terug te keren er altijd wel onderliggend is geweest. Als ik terugdenk, was ik eigenlijk ook heel doelbewust op zoek naar een Bosnische partner."

"Ik weet nog dat wij een keer terugkwamen van vakantie uit Bosnië en dat ik binnenkwam en me niet thuis voelde. Ik had eigenlijk wel willen blijven."

In de interviews vertelden respondenten die in Nederland zijn gebleven over vertrokken familieleden of kennissen. In die gevallen hadden de, door de respondent geïnterpreteerde, motieven om uit Nederland te vertrekken met name te maken met een verlangen naar thuis en met integratie. Het (uiteindelijk) niet kunnen vinden van passend werk in Nederland speelde bij familieleden van twee van de respondenten een rol in het besluit om te vertrekken. Aanspraak kunnen maken op een terugkeerregeling leek uit deze gesprekken geen motief of reden voor het vertrek, maar eerder een middel om het vertrek mee te realiseren.

"Mijn ouders hadden een restaurant, dat was hard werken. Na tien jaar is het restaurant verkocht en dat was ook het moment. Mijn vader wilde niet meer, hij begon steeds meer richting Macedonië te graviteren en mijn moeder wilde hier blijven, maar zij kon geen werk meer krijgen. Ze sprak Nederlands, maar wel met een accent. Ze heeft toen nog als kok in een verzorgingshuis gewerkt. En daarna kreeg ze een baan als kok bij de zeilvereniging voor een paar maanden. Maar mijn vader heeft niet eens geprobeerd hier te aarden. Hij sprak goed Engels en bleef dat ook spreken in Nederland. Hij zei 'Niemand gaat mij aannemen en ik ga niet als klusjesman door het leven.'. Hij was ook op leeftijd en hoog opgeleid. Dus toen hebben zij gebruikgemaakt van de remigratieregeling."

"Mijn oom had een dag of twee in een slagerij gewerkt en het was een opgeleide man. Hij is zich rot geschrokken en ik denk dat het besluit om te vertrekken best wel rap daarna is gemaakt. Ik denk dat er ook wel veel emotie in zijn keuze zat, dat het niet een hele gewogen keuze is geweest. Maar ik begrijp het ook. Mijn ouders zijn gebleven voor de kinderen en zij zijn teruggegaan, óók voor hun kinderen, denk ik. Om een voorbeeld te kunnen zijn voor hun kinderen. Mijn oom had daar een hele goede baan."

In de interviews werd nog een aantal keer gesproken over terugkeerregelingen, maar niet vanuit eigen ervaring. Uit deze interviews kon niet duidelijk onderscheiden worden of een terugkeerregeling een motief of een middel was om te vertrekken.

"Mijn oma was ook met ons meegegaan naar Nederland en zij had ook een verblijfsvergunning gekregen. Zij was denk ik tussen '92 en '95 hier. Vervolgens is ze teruggegaan, omdat ze daar een mooi en fijn huis had. Ze had recht op een pensioen van 700 euro en kon daarmee voor remigratie kiezen. Dus toen was ze teruggegaan, maar ze kwam dan vaak voor een periode van twee à drie maanden bij ons of mijn tante over de vloer."

Een andere respondent noemde de terugkeerregeling wel, maar stelde dat dit voor hen geen optie was.

"Ze stimuleerden toen mensen om te vertrekken voor geld, voor een premie. Iedereen kreeg dat aanbod toen. Maar dat was voor ons geen optie, wij dachten daar niet over."

Een andere vertrekreden die wel nog door een van de respondenten werd aangedragen was het plichtsgevoel om bij te dragen aan de heropbouw van het land.

"We hebben ook een plicht om het land weer te heropbouwen. Dus we gaan ook een gebouw neerzetten dat mensen verenigt, wat het westen met het oosten verenigt. Daar kunnen mensen van onze leeftijd met hun kinderen komen, eigenlijk ook een soort thuis hebben in Bosnië. Want niet iedereen kan in zijn moederland terugkomen op een fijne manier. Bijvoorbeeld waar mijn man vandaan komt, is het nationalisme heel erg aangewakkerd. Dus daar waar de meerderheid heerst, ja, daar is de minderheid nog niet welkom. Dat is toch een beetje de barre realiteit na de oorlog."

Hoewel sommige respondenten op momenten wel een onwelkom gevoel in Nederland of in specifieke situaties hebben ervaren, konden we dit niet onderscheiden als vertrekmotief. Hetzelfde geldt voor het hebben meegemaakt van een moeizame, langdurige asielprocedure.

5.2.5 Ervaringen omtrent ontvangst en integratie in Nederland

In de diepte-interviews is ook veelvuldig gesproken over de ervaringen bij de ontvangst en met de integratie in Nederland. Wat veelal naar voren kwam, is hoe ontwrichtend en ontwortelend het is om naar een ander land te vluchten.

"We leefden de hele tijd op een 'chardak' [een op de Balkan voorkomend huisje op 4 hoge palen]; noch in de hemel, noch op aarde."

"Ik ben geen Bosniër en geen Nederlander. Ik heb daar een appartement, maar ik kan ook niet zonder Nederland."

"Mijn huis en thuis zijn hier, mijn hart en ziel daar."

Desondanks hadden sommige respondenten ook positieve associaties met hun ervaringen of met hun ontvangst in Nederland.

"Er zijn geen rozen zonder doornen. Door naar Nederland te vluchten, heb ik binnen één leven twee levens mogen hebben".

"Als ik ernaar terugga, was het echt niet leuk. Maar alles ging wel meteen goed, er was geen stagnatie. Na drie maanden kregen we een verblijfsvergunning en een woning. School werd meteen geregeld. Ik geloof dat ik in januari begon. Het was niet leuk, maar dat heeft niks te maken met hoe we door Nederland zijn ontvangen."

Hieronder wordt onderscheiden welke omstandigheden of factoren respondenten als positief of juist als negatief hebben ervaren in hun eigen ontvangst en integratie binnen Nederland. Daarnaast worden hun adviezen en suggesties beschreven.

Faciliterende omstandigheden (positieve factoren)

De meest genoemde positieve factoren hadden te maken met het opbouwen van een netwerk, omdat dat de integratie ten goede komt. De meest voor de hand liggende faciliterende omstandigheden voor integratie waren de (enige mate van) zekerheid die volgt na het vlot verkrijgen van een tijdelijke verblijfsvergunning en een vroeg aanbod van taal- en inburgeringscursussen. Respondenten hadden goede ervaringen met kleinschalige opvanglocaties, opvanglocaties met veel vrijwilligers en opvanglocaties in kleinere plaatsen met meer gemeenschapszin, omdat daar in grotere mate sprake was van een persoonlijke aanpak, meer dagbestedingsactiviteiten en meer en gemakkelijker contact met Nederlanders (uit de directe omgeving). Daarnaast was er bij meerdere respondenten sprake van een sleutelfiguur of een netwerk aan mensen die hebben bijgedragen bijvoorbeeld het vinden van een passende opleiding, baan of woning of het vormen van vriendschappen. Daarbij noemden meerdere respondenten dat aansluiten bij een sportvereniging hen heeft geholpen.

"We hebben het eerste half jaar in een opvangcentrum bij Eindhoven doorgebracht. Het was een heel groot opvangcentrum met meer dan 800 mensen van 40-50 verschillende nationaliteiten en dat was echt een opvanglocatie waar je niks kon in afwachting van of je door kon met je procedure of niet. Er was dus weinig contact met de lokale bevolking. Dan beperk je je tot contact met je medebewoners en er is ook vrij weinig klein contact met de medewerkers van het centrum zelf. Maar toen we daar vandaan naar het noorden verhuisden, kreeg ik volop contact met mensen uit het dorp, waar we kleinschalig werden opgevangen, en toen proefde ik wel die gastvrijheid. Dat warme gevoel gaf mij echt wel heel veel hoop."

"We hebben zoveel geleerd doordat mensen de deur voor ons hebben opengedaan."

"Vrienden en kennissen die we hier hebben leren kennen, die ons in die eerste 5-6 jaar enorm gesteund hebben om ook verder te gaan. We hebben beiden op een gegeven moment besloten om verder te gaan studeren in plaats van te gaan werken, en dat heb ik ook te danken aan de mensen die we ontmoet hebben, die iets in mij zagen. En zeiden 'Goh, je moet eigenlijk wel meer uit je leven halen.' Die mensen heb je nodig in je leven. Daarom heb ik ook voor het onderwijs gekozen, om juist de jonge mensen die weinig stimulans krijgen vanuit hun eigen omgeving, te stimuleren, juist te laten inzien hoeveel kansen er zijn om het op te pakken en iets van het leven te maken."

"Ik heb zelf ook gemerkt dat sport zo een geweldig integratiemiddel is waar je echt alle kanten mee op kunt: Het verbreedert, je vergeet je kenmerken, het is drempelloos, je praat met je lichaam. Zeker in Nederland hebben we zoveel faciliteiten om mensen te laten sporten. Ik kon mij meteen aansluiten bij de plaatselijke voetbalvereniging en dat was voor mij de belangrijkste stap om goed te kunnen integreren in de maatschappij. Toen begon ik de taal te leren, de cultuur te leren, en ging het in een enorme versnelling. Ik bouwde sociale contacten op doordat ik onder de mensen kwam. En ik werd overal bij betrokken. Dat je wordt opgenomen in een gemeenschap."

"Ik heb me meteen aangesloten bij een voetbalvereniging en dat was een van de beste keuzes die ik heb gemaakt. Voetbal is altijd een uitlaatklep geweest, ik heb er Nederlandse vrienden gemaakt, mensen uit alle lagen van de samenleving ontmoet, het heeft me geholpen om aansluiting te vinden en te integreren. En het zorgt ervoor dat ik met beide benen op de grond blijf staan en niet te hoog ga vliegen."

Respondenten hebben ook een aantal adviezen of suggesties genoemd voor de Nederlandse overheid of voor het Nederlandse beleid ten aanzien van de ontvangst van mensen die gevlucht zijn en integratie. Dit betrof onder andere het tijdig aanbieden van een taalcursus, psychologische begeleiding en dagbesteding (te denken valt aan creatieve of sportactiviteiten). Ook werd een suggestie gedaan om ervaringsdeskundigen (mensen die een vergelijkbare ervaring hebben doorgemaakt) te koppelen aan mensen die zijn gevlucht.

Belemmerende omstandigheden (negatieve factoren)

De belemmerende omstandigheden of negatieve factoren die uit de interviews kunnen worden afgeleid zijn in sommige gevallen de directe tegenstelling van faciliterende omstandigheden. Voorbeelden hiervan zijn het negatieve effect dat mensen noemen ten aanzien van lang in onzekerheid verkeren over de asielprocedure, geen dagbesteding of ritme hebben en niks kunnen opbouwen (geen taal- of inburgeringscursus, geen opleiding, geen werk en geen financiële buffer). Genoemde gevolgen hiervan zijn je kinderen zien opgroeien in een asielzoekerscentrum, je niet nuttig voelen, het verkeerd aanleren van de taal (in een omgeving met alleen andere mensen die zijn gevlucht), geen middelen hebben voor (gedwongen) terugkeer of voor het helpen van in het herkomstland achtergebleven familie. Andere belemmerende omstandigheden die werden genoemd, hadden te maken met een gevoel van onveiligheid en niet welkom zijn. De plaatsing van verschillende groepen mensen uit Joegoslavië bij elkaar en een onwelkome omgeving rondom het asielzoekerscentrum werden door een aantal respondenten als dreigend ervaren. In dit onderzoek gaven Bosniakken (Bosnische moslims) aan in Nederland vaker een negatieve houding en discriminatie te ervaren ten opzichte van hun etniciteit, wat ze niet herkenden van het vooroorlogse Joegoslavië.

"Ik weet niet wat de reden was dat mensen [uit Joegoslavië] bij elkaar geplaatst werden. Misschien was het idee dat iedereen dezelfde taal spreekt en zo beter wegwijs zou worden. Of om te kijken of mensen het zouden volhouden als ze allemaal bij elkaar op een hoop werden geplaatst. Ik weet het niet, maar het was niet prettig. Er waren ook mensen die het asielzoekerscentrum verlieten en teruggingen."

"Ik deed wat klusjes, maar dat was niet voor het geld, maar gewoon om iets te doen te hebben, anders zat je gewoon de hele dag. Elke dag, bijna 2 jaar lang, dat was mentaal echt heel erg zwaar. Als ik van tevoren wist dat het 2 jaar was, dan zou het nog wel gaan, maar je weet het niet. Je weet überhaupt niet of je een positieve uitslag had. Ik had de hele tijd ook een plan B, C, D en E."

"We konden [gedurende de asielprocedure] geen taal- of inburgeringscursus volgen. Mensen die een negatief besluit hadden gekregen, mochten daar niet aan deelnemen, ook niet als je een bezwaar had lopen. Dat is tot op de dag van vandaag een rem voor mij. Ik heb toch acht jaar lang zelfstandig Nederlands geleerd, in Groningen waar een ander dialect is, en omgeven met andere buitenlanders, dus je leert het verkeerd aan. Toen we onze papieren kregen, met het generaal pardon, moest ik weer allemaal dingen afleren en opnieuw leren. Dat was zwaar. Ook mochten we toen pas de inburgeringscursus doen."

"Zo snel mogelijk de taal leren. De meeste mensen hebben jaren moeten wachten om de taal te leren. Taal is heel belangrijk. En je komt uit een getraumatiseerde omgeving. Als je dan ook nog eens niks mag, zoals werk, opleiding, of de taal leren... Dat is allemaal afleiding en werken aan je eigen ontwikkeling. Heel veel mensen hebben psychische klachten nu. Ik heb een paar jaar geleden ook posttraumatische stress gehad. We hebben daar niet op tijd hulp voor gekregen. Zelf weet je op dat moment niet dat je hulp nodig hebt, want je zit in oorlog. Die trauma's zitten heel diep, ergens in je hersenen begraven, maar later komen ze allemaal terug. Ik denk dat we allemaal PTSS [posttraumatisch stresssyndroom] hadden. De een heeft wel zelf hulp gezocht, de ander heeft dat nog niet in de gaten."

"Ik heb er heel veel last van gehad dat je zelfvertrouwen daalt, dat het voelt alsof je niks voorstelt, alsof je dom bent. Ook bepaalde opmerkingen van je collega's van schoonfamilie. Er wordt toch een bepaald iets van je afgenomen, je waardigheid."

"Toen we naar Nederland kwamen had ik voor het eerst echt het gevoel dat we moslim zijn. Dat mensen daarnaar vroegen en daar iets van vonden. Ik kom uit Srebrenica en daar was het nooit een probleem om moslim te zijn. Maar toen ik hier kwam, was het van 'ja jullie zijn moslim'. Alsof je gekenmerkt bent, alsof je minder waard bent."

5.2.6 Conclusie

In de diepte-interviews is met respondenten gesproken over hun vertrekintenties, overwegingen om in Nederland te blijven, overwegingen om uit Nederland te vertrekken, en over hun ervaringen met hun ontvangst en integratie. Ondanks dat we slechts met een relatief klein aantal respondenten hebben gesproken, gaven de diepte-interviews hen de gelegenheid om hun hele verhaal van aankomst, ontvangst, integratie en blijven, dan wel vertrekken, te vertellen en om de complexiteit en gelaagdheid daarvan in dit hoofdstuk weer te geven. Uit deze verhalen blijken overeenkomstige patronen, maar ook verschillen in zowel persoonlijke als contextuele omstandigheden.

Hoewel de respondenten in dit onderzoek in de eerste jaren van hun verblijf in Nederland niet van plan waren om voor langere tijd te blijven, omdat zij dachten niet te kunnen of te mogen blijven, of omdat ze verwachtten dat de oorlog snel voorbij zou zijn, bleek verblijf voor de meesten van hen niet van tijdelijke aard. Respondenten die al intern ontheemd waren en gezinnen met gemengde etniciteit maakten zich vaker wel al op voor langer verblijf in Nederland.

Overwegingen die in de eerste periode meespeelden om te blijven betroffen de situatie in het herkomstland die het daar onveilig of ongunstig maakten. Latere overwegingen betroffen integratie en worteling van de respondent zelf, of van opgroeiende kinderen: ze hadden immers een nieuw leven opgebouwd in Nederland. Een laatste overweging om te blijven, was het niet kunnen of willen remigreren, het opnieuw ontwortelen van zichzelf en het gezin en weer re-integreren. De voornaamste overweging om te vertrekken die in de interviews naar voren kwam, was een verlangen naar thuis. In een enkel geval werd de plicht om te helpen aan wederopbouw van het

herkomstland genoemd. Voor sommige familieleden van respondenten bleek het niet kunnen vinden van (aansluitend) werk, of aansluiting in sociale zin, een reden om te vertrekken. Terugkeerregelingen waren wel bekend bij een meerderheid van de respondenten in dit onderzoek, maar werden niet aangedragen als motief voor vertrek, hooguit als een middel daartoe. Onder de vertrekkers in dit onderzoek was er enkel sprake van terugkeer, en niet van vervolgmigratie.

6. Uitkomsten Oekraïne

De tweede onderzoeksvraag in dit onderzoek was: “Welke lessen kan de Nederlandse overheid trekken om te anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en die momenteel in Nederland verblijven, mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert?”. Om deze vraag te beantwoorden worden – naast de media-analyse over Joegoslavië en de interviews met mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië in Hoofdstuk 5 – de bevindingen besproken van de media-analyse over Oekraïne (§6.2) en de focusgroepen met mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne (§6.3). Voordat we deze bevindingen bespreken, wordt in paragraaf 6.1 eerst de context van het conflict in Oekraïne geschetst.

6.1 Beknopte context conflict Oekraïne

Het gebied dat we Oekraïne noemen, heeft een ingewikkelde geschiedenis van geopolitieke verdeling en overheersing. Dat heeft de ontwikkeling van nationalisme en nationalistische bewegingen in Oekraïne, Rusland en Polen sterk beïnvloed (Miller, 2022). In het politieke debat en de publieke opinie wordt voortdurend strijd gevoerd, met de geschiedenis als wapen, om conflicterende claims van Oekraïne, Rusland en het Westen te legitimeren.⁴⁴

Het grootste deel van het gebied stond sinds het einde van de achttiende eeuw onder Russisch gezag. Na een korte en turbulente periode van een onafhankelijke Oekraïense Volksrepubliek (1918-1921), verviel met de Vrede van Riga (18 maart 1921) een deel van het Oekraïense grondgebied aan Polen, verdween de Volksrepubliek en werd de Oekraïense Socialistische Sovjetrepubliek in het leven geroepen. In 1922 werd die ingelijfd bij de Sovjet-Unie. De volgende decennia werden gekenmerkt door krachtige industriële ontwikkeling (vooral in de oostelijke regio's), economische malaise en hongersnood. De Tweede Wereldoorlog ging gepaard met zware verliezen onder burgers en militairen, maar ook met etnische zuiveringen onder en collaboratie van de bevolking van Oekraïne. In de naoorlogse jaren bleven etnische en ideologische breuklijnen gevoelige kwesties, die steeds opnieuw politiek resoneerden. Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie riep Oekraïne op 24 augustus 1991 de onafhankelijkheid uit.

6.1.1 Achtergrond van de oorlog in Oekraïne

In de ochtend van donderdag 24 februari 2022 viel Rusland Oekraïne binnen. Spanningen tussen Oekraïne en Rusland bestonden al veel langer. Na de onafhankelijkheidsverklaring van Oekraïne in 1991 moest het land zich als natiestaat gaan ontwikkelen. De opgave was om politiek en cultureel een onafhankelijk en stabiel democratisch bestel op te bouwen. De economie diende van een gecentraliseerde planeconomie te evolueren naar een markteconomie. Erg veel hulp heeft het land daar vanuit de Europese Unie niet bij gehad. Oekraïne had te maken met hoge inflatie, dalende levensstandaarden, interne conflicten, corruptie, en beperkt effectieve politieke en economische hervormingen. Een solide politieke structuur en een adequaat functionerende rechtsstaat ontbraken. De economische ontwikkeling werd gekenmerkt door grootschalige privatisering van staatsbedrijven, zonder effectieve regulering en transparantie. Dat leidde tot een cultuur van corruptie en machtsmisbruik, waarin oligarchen een dominante rol gingen spelen.

⁴⁴ Zie hiervoor het themanummer ‘Weaponizing History in the Russo-Ukrainian War’ (2022) van het *Journal of Applied History*, 4(1-2), onder redactie van Beatrice de Graaf en Lien Verpoest.

De ontevredenheid onder de bevolking groeide en mondde uit in de Oranjerevolutie van 2004. Massale protesten leidden tot een overwinning voor de democratie, maar de politieke verdeeldheid bleef bestaan. Structurele (economische en politieke) hervormingen kwamen niet van de grond (De Deugd & Moors, 2014). Vanaf 2010 kregen in Oekraïne, na omstreden presidentsverkiezingen, corruptie, machtsmisbruik en pro-Russische sentimenten de overhand. In november 2013 zette de Oekraïense president de samenwerking met de Europese Unie stop, waarschijnlijk onder Russische druk. Veel Oekraïners ervoeren dat als een stap terug in de tijd en toegeven aan Rusland. Ze gingen de straat op. De Maidan-revolutie (2013-2014) was een feit. 'Euromaidan' kwam te staan voor bevrijding en het omarmen van Westerse democratische waarden. De omvang en weerbarstigheid van het protest verbaasden vriend en vijand. Medio februari 2014 greep de Oekraïense oproerpolitie hard in. In de gevechten vielen meer dan 100 doden onder Oekraïners. De president kwam ten val en vluchtte naar Rusland. Oekraïne kreeg een nieuwe regering met prowesters profiel (De Deugd & Moors, 2014).

Rusland reageerde plotsklaps: militairen bezetten op 18 maart 2014 de Krim, volgens de Russische president Poetin omdat veel mensen die daar woonden er om vroegen; de Krim wilde Russisch zijn en zou dat historisch altijd al zijn geweest. Terwijl de ogen van de internationale gemeenschap op de Krim waren gericht, grepen pro-Russische rebellen of separatisten de macht in en om de grote steden Donetsk en Loehansk in Oost-Oekraïne. Ze riepen er volksrepublieken uit (14 april 2014), die zich onttrokken aan het nieuwe gezag in Kiev. De Oekraïense regering stuurde troepen om de opstand neer te slaan. Sindsdien wordt er in Oost-Oekraïne gevochten. In die interne, Oekraïense geweldspiraal schoten rebellen die door Rusland werden gesteund vlucht MH17 neer (17 juli 2014). De Verenigde Staten, de Europese Unie, Canada, Japan, Zuid-Korea, Australië en Nieuw-Zeeland legden economische en diplomatieke sancties op aan Rusland. Daarnaast boden veel landen militaire en humanitaire steun aan Oekraïne en versterkten het vermogen van Oekraïne om weerstand te bieden tegen Russische aanvallen en om tegenoffensieven uit te voeren. Dat zette de geopolitieke relaties onder druk (Jesenský, 2019; Atnadu & Halidu, 2023). In een poging om het conflict tussen Rusland en Oekraïne te de-escaleren, werd het Minsk-akkoord (2015) ondertekend. Dat voorzag in een staakt-het-vuren en een politieke oplossing voor het conflict in Oost-Oekraïne. Het akkoord werd echter nooit volledig uitgevoerd en het conflict bleef sluimeren (Åtland, 2020).

Na de Russische inval van 24 februari 2022 ontwikkelde de oorlog tussen Rusland en Oekraïne zich tot een langdurig conflict. Dat speelt zich deels af in de Donbas-regio in het oosten van Oekraïne, maar verschillende regio's en steden in het hele land liggen geregeld onder vuur. Met regelmaat worden burgerdoelen getroffen (Koudijs & Smal, 2022). De vernielingen en humanitaire gevolgen van het conflict zijn enorm. Volgens de UNHCR zijn 3,7 miljoen mensen ontheemd in eigen land en zijn in Oekraïne 14,6 miljoen mensen afhankelijk van humanitaire hulp. Diplomatieke pogingen om tot een wapenstilstand of een vredesakkoord te komen, zijn vooralsnog niet succesvol.

6.1.2 Mensen die naar Nederland gevlucht zijn vanuit Oekraïne

Sinds het begin van de oorlog in Oekraïne zijn meer dan acht miljoen Oekraïners hun land ontvlucht. Veel mensen gingen naar buurlanden, zoals Polen, Hongarije, en Roemenië, terwijl anderen zich verder naar het westen verplaatsten. Volgens de UNHCR zijn meer dan 6 miljoen mensen die uit Oekraïne vluchtten, geregistreerd in Europese landen. Meer dan 114.000 Oekraïense vluchtelingen worden in Nederland opgevangen (Rijksoverheid, 2024, peildatum 2 augustus 2024; Van Enk et al., 2024). Zij verblijven in gemeentelijke opvanglocaties, of worden opgevangen door familieleden, kennissen, vrienden, of Nederlandse gastgezinnen (Dagevos & Rusinovic, 2024).

De meeste vluchtelingen hebben zich in de maanden maart en april 2022 gevestigd in Nederland. Bijna twee op de drie is vrouw (64 procent) en onder de mannen is een meerderheid jonger dan 20 of ouder dan 60 (CBS, 2023). Oekraïne heeft alle mannen tussen 18 en 60 jaar oud gemobiliseerd. Zij mogen het land niet uit omdat zij beschikbaar moeten zijn voor het leger (Balduk, 2023). Daarnaast is een klein deel van de mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne zogenaamde 'derdelanders': mensen die in Oekraïne verbleven tijdens het uitbreken van de oorlog, maar die niet de Oekraïense nationaliteit hebben (Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022).

Het draagvlak onder de Nederlandse bevolking voor mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne was, net als bij de mensen die in de jaren negentig vluchtten uit voormalig Joegoslavië, aan het begin van de oorlog erg hoog (al waren er regionale verschillen in Nederland). Volgens een flitspeiling in opdracht van de Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) op 15 maart 2022 vond 84 procent van de respondenten het goed dat hun gemeente Oekraïense vluchtelingen opving (NCTV, 2022a). Dit blijkt ook uit onderzoek van Motivaction uit maart 2022. Overigens liet deze peiling ook zien dat voor de opvang van mensen die uit Syrië vluchtten minder draagvlak bestond (Kamphuis, 2022). Martinelli en Jansen Lorkeers (2022) noemden de vergelijkbare cultuur en gewoonten van Oekraïners als verklaring voor de positieve houding van Nederlanders (zie ook Kamphuis, 2022). Ook gaven zij aan dat heftige beelden in de media hebben bijgedragen aan het begrip dat Nederlanders hebben voor de situatie waarin Oekraïners verkeren. Tot slot concluderen zij in hun onderzoek ook dat gemeenten een belangrijke rol kunnen spelen bij het creëren van draagvlak (Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022).

Sinds de eerste meting van maart 2022 loopt het draagvlak voor mensen die uit Oekraïne vluchtten in Nederland terug. Op 6 mei 2022 was sprake van een lichte daling in het draagvlak voor de opvang in de gemeente (van 84 procent naar 74 procent), in de buurt (van 82 procent naar 71 procent), en bij burgers thuis (van 8 procent naar 3 procent) (NCTV, 2022b). Andere flitspeilingen die de NCTV heeft laten uitvoeren, tonen vanaf medio 2022 dat Nederlanders zorgen hebben over scherpere maatschappelijke spanningen vanwege de situatie in Oekraïne. Tot op heden is die trend stabiel (NCTV, 2024).

6.1.3 Het Nederlandse beleid ten aanzien van mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht

Mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne (in bezit van de Oekraïense nationaliteit en zogenoemde 'derdelanders') worden in Nederland opgevangen onder de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming (2001/55 EG; Uitvoeringsbesluit (EU) 2022/382, Europese Raad 4 maart 2022). Wie van de Richtlijn gebruik maakt, moet zich bij een gemeente inschrijven en een asielaanvraag doen bij de Immigratie en Naturalisatiedienst (IND; M35H). De aanvrager krijgt tijdelijk verblijf, maar geen verblijfsvergunning. Zolang de Richtlijn geldt, beslist de IND niet op de asielaanvraag. Iemand kan daarnaast wel de vluchtelingenstatus aanvragen. Oorspronkelijk was de Richtlijn ingesteld voor één jaar, met mogelijkheid tot verlenging (tot maximaal drie jaar), afhankelijk van hoe de situatie in Oekraïne zich zou ontwikkelen (Uitvoeringsbesluit (EU) 2023/2409, Europese Raad, 19 oktober 2023). Onder de Richtlijn mogen mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne, zoals het er nu voor staat (september 2024), tot 4 maart 2026 in Nederland blijven (Uitvoeringsbesluit (EU) 2024/1836, Europese Raad, 25 juni 2024).

De Richtlijn brengt met zich mee, dat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht niet de asielprocedure hoeven te doorlopen en niet inburgeringsplichtig zijn. De Richtlijn geeft in Nederland recht op medische zorg, onderwijs voor minderjarige kinderen, en opvang. Gezinshereniging kan alleen voor gezinsleden die ook onder de Richtlijn vallen. De Richtlijn biedt eveneens de gelegenheid om te

werken. In Nederland is een tijdelijke vrijstelling van de tewerkstellingsvergunningsplicht ingevoerd ten behoeve van Oekraïners (Wijziging van het Besluit uitvoering Wet arbeid vreemdelingen 2022: Staatsblad 2022, 130, 29 maart 2022). Wat huisvesting betreft kunnen Oekraïners die naar Nederland gevlucht zijn (in afwijking van de opvang in de asielprocedure, die via het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) verloopt) direct terecht in de zogenaamde Gemeentelijke Opvang Oekraïners (GOO) (Kamerstukken II, 2022; Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022).

Gevluchte Oekraïners maken in Nederland gebruik van de gelegenheid om te werken. Op 1 mei 2023 had ongeveer de helft van de op dat moment getelde 68.000 mensen die uit Oekraïne waren gevlucht en een leeftijd hadden tussen de 15 en 65 jaar in Nederland een betaalde baan in loondienst (CBS, 2023). Dit aandeel werkenden is hoger dan bij statushouders met een vergelijkbare verblijfsduur (Dagevos & Rusinovic, 2024). Oekraïners die gevlucht zijn werken met name in de horeca, schoonmaak en de land- en tuinbouw. Dat mensen een baan hebben in Nederland, heeft een positief effect op het leren van de taal en de mate van integratie. Een kanttekening die hierbij geplaatst moet worden, is dat voor velen het werk dat zij doen niet aansluit bij hun opleidingsachtergrond en opleidingsniveau (Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022; Dagevos & Rusinovic, 2024; Van Enk et al., 2024).

In Nederland is per 1 april 2022 de Regeling opvang ontheemden Oekraïne (RooO) ingevoerd. In algemene zin beschrijft de RooO de afspraken en voorwaarden voor huisvesting en verzorging die gemeenten hanteren en waarvoor gemeenten door de Rijksoverheid worden gecompenseerd (Regeling Opvang Ontheemden Oekraïne - BWBR0046503, 2024). Zo voorzagt de regeling vanaf het begin bijvoorbeeld in een aan gemeenten te vergoeden normbedrag van 700 euro per week per gerealiseerde opvangplek voor opvang buiten de reguliere asielprocedure. Een eis aan deze opvangplekken was wel, dat Oekraïners ten minste zes maanden van de opvanglocatie gebruik mogen maken. Gemeenten kunnen trouwens ook een aparte vergoeding aanvragen voor investeringen om panden te (ver)bouwen. Voor veiligheidsregio's bestaat daarnaast een aparte regeling waarmee zij hun extra kosten vergoed kunnen krijgen (Martinelli & Jansen Lorkeers, 2022).

Per 1 juli 2024 is de RooO (nieuw artikel 2a en 2b; en bijbehorende bekostigingsregeling: BooO) aangepast voor Oekraïners die inkomsten genieten en hun gezinsleden. De gewijzigde regeling maakt het mogelijk dat volwassenen die uit Oekraïne zijn gevlucht met eigen inkomsten een eigen bijdrage betalen als zij gebruik maken van gemeentelijke opvang.⁴⁵ De aanpassingen komen tegemoet aan het debat in de Tweede Kamer (28 februari 2024) in het kader van de behandeling van het Wetsvoorstel Opvang Ontheemden Oekraïne, waarin de lijn is gekozen "om de voorzieningen meer in te richten op participatie en zelfredzaamheid" (Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2024a). De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) berichtte op 2 juli 2024 dat gemeenten twijfels hebben bij de praktische uitvoerbaarheid en juridische houdbaarheid van de gewijzigde regeling. De VNG heeft gemeenten geadviseerd alvast te beginnen met de voorbereiding van de uitvoering en heeft het Ministerie van Justitie en Veiligheid gevraagd om binnen zes maanden meer duidelijkheid te bieden (VNG, 2024b).

⁴⁵ In de praktijk is het lastig om deze eigen bijdrage te innen. Of mensen de eigen bijdrage daadwerkelijk moeten gaan betalen, is daarom de vraag. Het blijft bovendien onduidelijk op basis van welke criteria of regels de omvang van de eigen bijdrage kan worden vastgesteld en of er voldoende ambtelijke ondersteuning is om de regeling uit te voeren (Programmadirectie Oekraïense ontheemden, 2024).

6.1.4 Werelden van verschil

De situatie van de Oekraïners die sinds februari 2022 naar Nederland zijn gevlucht, is niet te vergelijken met de mensen die vluchtten uit voormalig Joegoslavië, die in de jaren negentig naar Nederland kwamen. De achtergrond en aard van het oorlogsgeweld waar ze voor op de vlucht waren, is wezenlijk anders. De conflicten in voormalig Joegoslavië hadden nadrukkelijk een etnische en religieuze component, die ook doorwerkte in de decennia die volgden. In de oorlog tussen Oekraïne en Rusland is dat niet aan de orde. Het verloop van de oorlogen in voormalig Joegoslavië en Oekraïne vond plaats in een andere Europese en geopolitieke context. Oekraïne is bovendien een nationale staat, terwijl Joegoslavië al kort na het begin van de oorlogen uiteenviel. Ook de relatie van beide landen tot de Europese Unie verschilt. Het duurde lang voordat enkele opvolgerstaten van Joegoslavië lid konden worden van de Europese Unie; sommige staten zijn dat (om uiteenlopende redenen) nog steeds niet. Oekraïne werd relatief kort na het uitbreken van de oorlog in juni 2022 kandidaat-lidstaat.

Daarnaast zijn er aanzienlijke verschillen in de populaties die uit voormalig Joegoslavië en Oekraïne vluchtten. Deze verschillen zitten in geslacht, gezinssamenstelling en leeftijdsopbouw van de populaties, in het aandeel gemengde huwelijken (dat onder Oekraïners aanzienlijk lager ligt), alsook in de mate waarin beide populaties zichzelf organiseren in verenigingen of belangengroepen. De tijden zijn anders, in allerlei opzichten. Wat betreft politieke cultuur en opvattingen over migratie, de organisatie van opvang in juridische en materiële zin, en mobiliteit en telefonische of online connectiviteit, vormen de eerste helft van de jaren 1990 en de jaren 2020 werelden van verschil.

Toch is het interessant om ook een aantal parallellen te markeren. Dat gaat dan bijvoorbeeld over de aard en omvang van de groepen mensen die vanuit voormalig Joegoslavië en Oekraïne naar Nederland zijn gevlucht, over hun positie in Nederland, over hoe de overheid reageerde op de instroom van mensen op de vlucht voor oorlogsgeweld en hoe Nederlanders hierop reageerden. Over een langere periode bezien, krijgen de verschillen en de overeenkomsten meer reliëf en kunnen uit die parallellen mogelijk praktische lessen worden getrokken over hoe om te gaan met de blijf- en vertrekintenties van mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht.

De mensen die in de jaren negentig uit voormalig Joegoslavië en sinds 2022 uit Oekraïne vluchtten voor oorlogsgeweld, vormden in Nederland in korte tijd allebei vrij grote groepen. In beide gevallen belastte de komst toelatingsprocedures, opvang en huisvesting. Om het asielsysteem te ontlasten, is er, zowel voor voormalig Joegoslaven destijds als voor Oekraïners nu, een uitzonderingspositie gemaakt (die overigens aanzienlijk anders waren van aard)⁴⁶. Het idee hierachter lijkt de veronderstelling te zijn dat mensen tijdelijk in Nederland zullen blijven en uiteindelijk weer vertrekken (terugkeren of doormigreren). De verwachting dat de oorlogssituatie binnen enkele maanden eindigt, bleek voor zowel voormalig Joegoslavië als Oekraïne onjuist. Het duurde destijds lang voordat de mensen die gevlucht waren uit voormalig Joegoslavië zekerheid kregen over hun verblijfsstatus in Nederland. Ook veel mensen uit Oekraïne verkeren in onzekerheid over hoe hun toekomst er na 4 maart 2026 uitziet, wanneer hun recht op bescherming onder de Richtlijn Tijdelijke Bescherming 'afloopt'.⁴⁷

⁴⁶ Zo is de Europese Richtlijn Tijdelijke Bescherming van toepassing op alle ontheemden in de Europese Unie, niet alleen op ontheemden in Nederland. Voor de komst van mensen uit voormalig Joegoslavië was destijds niets geregeld in Europees verband, maar maakte elk land hier eigen keuzes en richtlijnen voor.

⁴⁷ Het kan natuurlijk zijn dat de bescherming wederom wordt verlengd, maar dat is op dit moment (oktober 2024) nog niet duidelijk.

Beide groepen werden in eerste instantie warm onthaald, zowel door Nederlanders als door de Nederlandse overheid. De meeste Nederlanders konden zich vereenzelvigen met (voormalig) Joegoslaven en Oekraïners. Ze kwamen van dichtbij en hun levensstijl en levensbeschouwing waren herkenbaar. Sommige regio's in voormalig Joegoslavië waren in de jaren zeventig en tachtig een geliefde vakantiebestemming voor Nederlandse toeristen. Een flink aandeel van beide groepen was hoogopgeleid. Joegoslaven stonden, net als Oekraïners, bekend als harde werkers (al mochten mensen die uit voormalig Joegoslavië waren gevlucht volgens de Nederlandse procedure destijds niet werken, terwijl Oekraïners dat nu wel mogen). In beide gevallen veranderde die stemming na verloop van tijd en ontstonden kritische geluiden. Die kritische geluiden gingen over overlast, moeizame integratie, maatschappelijke spanningen, beperkte door- en uitstroom in de opvang, en verdringingseffecten op de woningmarkt (Ruigrok, 2005; Obdeijn & Schrover, 2008; Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2022-2024; VNG, 2024a). Gaandeweg werden de mensen die gevlucht waren uit voormalig Joegoslavië in het politieke en publieke debat als (etnische) groep aangesproken en niet als individu. De eerste signalen zijn merkbaar dat dit voor Oekraïners ook gebeurt (Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2024b). Vanwege de duur van hun verblijf in Nederland zijn inburgering en integratie nodig. De tijdelijke regeling voorziet hier slechts beperkt in, omdat die uitgaat van de tijdelijkheid van het verblijf. Integratie is bovendien een ingewikkeld individueel proces.

In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk presenteren we de opbrengsten van de media-analyse en de focusgroepen. Aan de hand van de media-analyse kunnen we inzicht bieden in hoe de publieke meningsvorming over mensen die vluchtten uit Oekraïne zich de afgelopen jaren ontwikkelde. De focusgroepen laten zien hoe Oekraïense mensen hun eigen situatie beleven als zij reflecteren op wat mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië in Nederland hebben ervaren.

6.2 Media-analyse Oekraïne

In de subset van 37 relevante⁴⁸ krantenberichten, kwamen in totaal 40 motieven over blijven en vertrekken naar voren. Hiervan gaan er 30 over blijven en 10 over vertrekken.

6.2.1 Weinig debat over blijven of vertrekken zolang situatie onveilig is

De meeste aangedragen motieven gaan over waarom mensen die zijn gevlucht in Nederland (willen) blijven, in elk geval voorlopig. Het vaakst voorkomend (14 van 30 aangedragen motieven) is het motief dat terugkeer naar het herkomstland onmogelijk is, vanwege de situatie daar. Die 'ongunstigheid' zit in verschillende dingen. De voornaamste reden is dat de oorlog in Oekraïne op dit moment nog gaande is, waardoor het niet veilig is om terug naar Oekraïne te gaan. Uitzondering hierop vormen enkele berichten over de mogelijkheid van terugkeer naar West-Oekraïne. Voor derdelanders (waarover later meer) geldt dat zij stellen dat het voor hen ook niet veilig is om terug te keren naar hun oorspronkelijke herkomstland (niet Oekraïne, maar het land waar zij de nationaliteit van bezitten).

Hoewel Oekraïense mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne zelf wel aan het woord komen in artikelen, gaat het vrijwel niet over hun motieven om in Nederland te blijven of te vertrekken (al dan niet op termijn). In artikelen gaat het dan bijvoorbeeld over hoe de opvang in Nederland verloopt en hoe het hen hier vergaat. Een enkeling merkt op dat de opvang van Oekraïners in Nederland op plekken tekortschiet, waardoor sommige mensen die zijn gevlucht weer terug zijn gegaan naar onveilige regio's in Oekraïne. Een andere gevluchte merkt op dat ze zodra het veilig is, weer

⁴⁸ Voor meer informatie hoe 'relevantie' is bepaald, zie H.4.1

teruggaat naar huis, naar haar man. In twee artikelen geven mensen die gevlucht zijn aan te twifelen of het ooit nog veilig wordt in Oekraïne, en of er dus nog wel iets is om naar terug te keren.

6.2.2 Ze blijven nog even, maar zullen op termijn vertrekken

Na het perspectief van de mensen die gevlucht zijn zelf, is het perspectief van de overheid⁴⁹ het vaakst voorkomend in de geanalyseerde berichtgeving. Daarin is het dominante perspectief dat Oekraïners (derdelanders worden hier veelal niet onder geschaard in de discussie) zolang de oorlog gaande is in Nederland zullen blijven, maar op termijn weer teruggaan naar hun land. Naarmate de oorlog aanhoudt en de tijd verstrijkt, wordt in de berichtgeving vaker genoemd dat terugkeer nog een tijd op zich kan laten wachten. Vanuit het overheidsperspectief in de media uit zich dit in het vermoeden dat hoe langer het duurt voordat veilige terugkeer mogelijk is, des te groter de kans is dat een deel van de gevluchte mensen uit Oekraïne permanent in Nederland zal blijven. Waarom zij denken dat mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne op termijn weer terug willen naar hun thuisland of toch in Nederland willen blijven (hun beweegredenen), blijft in de meeste gevallen onbenoemd.

"De VVD-bewindsman erkent dat hoe langer de oorlog duurt, hoe groter de kans is dat een deel van de Oekraïense vluchtelingen blijft. Toch wordt daar in de planning geen rekening mee gehouden. 'Op dit moment gaan we ervan uit dat de mensen na afloop terugkeren naar Oekraïne.'" (*Leidsch Dagblad*, 11 juni 2022).

"De opvang van Oekraïense ontheemden blijft doorgaan. Gezien de huidige situatie in hun thuisland is het helaas niet te verwachten dat zij op korte termijn kunnen terugkeren', zo schrijven de colleges van Enkhuizen en Stede Broec aan hun gemeenteraden."

(*Noordhollands Dagblad*, 11 augustus 2023).

"Wij houden er rekening mee dat een deel van de Oekraïners hier definitief blijft', zei burgemeester [...] daarover tegen de Stentor." (*De Stentor*, 13 mei 2023).

De verwachting dat mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne op termijn massaal weer zullen terugkeren naar Oekraïne, wordt in een handvol krantenartikelen bekritiseerd vanuit de wetenschap. Zo noemt bijzonder hoogleraar demografie Jan Latten dit in het *Leidsch Dagblad* 'zonder meer naïef' (11 juni 2022). Wat volgens hem meespeelt in de kans dat mensen zich hier permanent vestigen, is dat zij gelijk mogen werken en dus een bestaan kunnen opbouwen. Volgens hoogleraar migratiegeschiedenis Marlou Schrover speelt de lengte van de oorlog mee, omdat dit samenhangt met de mate waarop mensen zich in Nederland wortelen (in het bijzonder wanneer zij jonge kinderen hebben). Hoe langer een oorlog duurt, des te kleiner de kans wordt dat mensen terugkeren (aldus Schrover in: *Het Parool*, 23 februari 2022).

6.2.3 Kleine groep, (relatief) veel aandacht

Een bijzondere groep waar het relatief veel over gaat in de mediaberichtgeving zijn derdelanders. Dit zijn mensen die in Oekraïne een tijdelijke verblijfsvergunning hebben (bijvoorbeeld een werk- of studievizum) maar niet de Oekraïense nationaliteit of een permanente verblijfvergunning bezitten. Zij verbleven op het moment dat de oorlog uitbrak in Oekraïne en zijn vanwege de oorlog naar Nederland gevlucht. Een deel van deze groep bestaat uit internationale studenten uit niet EU-landen, aangezien het onderwijs in Oekraïne relatief goedkoop is en goed aangeschreven staat. In eerste instantie werden zij door de Nederlandse overheid gelijk behandeld als mensen met de

⁴⁹ Het gaat hier om volksvertegenwoordigers, bestuurders en ambtenaren van nationale, regionale en lokale overheden in Nederland.

Oekraïense nationaliteit en hadden zij ook dezelfde rechten. Zo hoefden zij geen reguliere asielpprocedure te starten, werden zij op dezelfde plekken opgevangen en mochten zij – anders dan mensen in de reguliere asielpprocedure – gelijk werken.

Hoewel het gaat om een relatief kleine groep op de gehele groep Oekraïense mensen – schattingen lopen uiteen van 4.500 derdelanders op 90.000 mensen die vanuit Oekraïne naar Nederland zijn gevlucht (IND, 10 februari 2023) tot 5.740 derdelanders op een totaal van 73.500 mensen (CBS, peildatum 1 juli 2022)⁵⁰ – maken artikelen over hun motieven om te blijven of te vertrekken uit Nederland een aanzienlijk deel uit van de motieven die in de steekproef zijn gecodeerd. Een verklaring daarvoor is dat deze groep mensen lange tijd in onzekerheid verkeert over of zij in Nederland mogen blijven of niet. Hun recht op bescherming onder de Richtlijn Tijdelijke Bescherming is voorlopig verlengd tot 4 maart 2026 (Uitvoeringsbesluit (EU) 2024/1836, Europese Raad, 25 juni 2024), maar ook die horizon is vanuit het gezichtspunt van de mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en de actuele stand van zaken in de oorlog een beperkt vooruitzicht.

Voor derdelanders geldt dat hun land van herkomst door politici in de berichtgeving veelal niet wordt gezien als Oekraïne, maar als het land waarvan zij een paspoort hebben, waar ze opgegroeid zijn en/of vanuit waar ze naar Oekraïne zijn gekomen. Veel van deze landen worden gezien als veilig, waarmee wordt geïmpliceerd dat derdelanders dus geen opvang behoeven in Nederland 'omdat ze veilig terug naar huis' kunnen. De suggestie wordt gewekt in de berichtgeving dat zij wel *kunnen* vertrekken maar dit niet *willen*. Dit is anders dan voor de groep die wordt omschreven als 'Oekraïense ontheemden', die wel naar huis willen maar dit niet kunnen (want er is nog oorlog). Redenen waarom derdelanders dan in Nederland willen blijven, worden in veel van deze berichten niet gegeven.

De derdelanders die in de berichtgeving zelf aan het woord komen, zien dit anders. Veruit de meeste van hen geven aan dat zij niet willen terugkeren naar hun herkomstland, omdat de situatie daar ongunstig is. Dat kan zijn omdat zij verantwoordelijkheid voelen richting hun familie, die veel geld in hen heeft geïnvesteerd om te gaan studeren, omdat ze in hun thuisland hun studie niet af kunnen maken, of omdat ze persoonlijk gevaar lopen vanwege hun overtuigingen. Dit wil niet zeggen dat zij per se in Nederland willen blijven op de lange termijn, maar zij willen niet terug naar hun land van herkomst. In veel gevallen geven zij aan terug te willen naar Oekraïne, zodra die kans zich weer voordoet, bijvoorbeeld om een opleiding af te ronden.

6.2.4 Conclusie

De media-analyse naar berichtgeving in Nederlandse kranten over blijf- en vertrekmotieven van mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne laat zien dat er, vooralsnog, relatief weinig wordt gesproken over blijf- en vertrekmotieven. Het lijkt als vanzelfsprekend te worden gezien dat zij uiteindelijk terugkeren (en willen terugkeren) naar Oekraïne, zodra de situatie daar weer veilig is. Redenen waarom zij dat zouden willen, ontbreken vaak. Enkele wetenschappers en experts nuanceren dit beeld door te stellen dat met het verstrijken van de tijd de band met Nederland ('de kinderen zijn hier geworteld') een rol zal spelen in het motief om te blijven.

Relatief veel berichtgeving in onze steekproef gaat over derdelanders, terwijl dit verhoudingsgewijs een klein deel is van de gehele groep mensen die uit Oekraïne is gevlucht naar Nederland. Waar

⁵⁰ <https://longreads.cbs.nl/asielenintegratie-2023/oekrainers-in-nederland/>; <https://ind.nl/nl/nieuws/ind-informeert-derdelanders-uit-oekraïne-over-asielpprocedure>

derdelanders zelf aangeven in de berichtgeving niet terug te willen of kunnen naar hun land van herkomst (wat niet Oekraïne is), zien politici dat anders.

6.3 Focusgroepen met mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne

Het doel van de focusgroepen was enerzijds om de Oekraïense deelnemers laten reflecteren op bevindingen uit de interviews met mensen die in de jaren negentig uit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht en werden bevraagd op hun ervaringen en uitdagingen destijds. Anderzijds wilden we inzicht verwerven in de ervaringen en uitdagingen van mensen die de uit Oekraïne naar Nederland zijn gevlucht.

6.3.1 Respondenten

In dit onderzoek zijn twee focusgroepen uitgevoerd, met in totaal 17 deelnemers uit Oekraïne. Bij de eerste focusgroep waren er 7 deelnemers en bij de tweede focusgroep 10. In Tabel 6.1 is de samenstelling van de focusgroepen weergegeven. De leeftijd van de deelnemers is deels gegeven, deels geschat door de onderzoekers. De meeste deelnemers zijn vroeg na de Russische inval in Oekraïne het land ontvlucht. Sommigen zijn direct naar Nederland gegaan, omdat ze hier al contacten of familie hadden. Anderen zijn via andere landen naar Nederland gegaan, soms zonder uitgesproken keuze voor Nederland.

Tabel 6.1. Samenstelling van de focusgroepen

Deelnemers focusgroep 1			Deelnemers focusgroep 2		
Gender	Leeftijdscategorie	Overige informatie	Gender	Leeftijdscategorie	Overige informatie
V	35-45		M	65-75	
V	45-55	Aug. 2022 gevlucht	V	55-65	
V	15-25		V	15-25	Intern ontheemd sinds 2014
V	65-75		V	35-45	Intern ontheemd sinds 2014
M	15-25	Mogelijk gevlucht voor mobilisatie	V	25-35	
V	35-45	Intern ontheemd sinds 2014	V	45-55	
V	35-45		V	55-65	
V	35-45				
V	35-45				
M	15-25	Eind 2023 gevlucht			

Noot. Er verblijven op dit moment meer vrouwen en kinderen dan mannen uit Oekraïne in Nederland, wat een mogelijke verklaring kan zijn voor het grotere aandeel vrouwelijke deelnemers aan de focusgroepen.

De focusgroepen bestonden uit drie onderdelen (voor een gedetailleerde beschrijving van de opzet en gespreksleidraad, zie Bijlage 5). Het eerste onderdeel betrof een kennismaking, ingeleid met een gemeenschappelijke maaltijd. De deelnemers kregen ruim de gelegenheid om het verhaal van hun vlucht naar Nederland te vertellen en hun eerste indruk van Nederland weer te geven. In het tweede deel zijn in vier rondes geparafraseerde citaten van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië besproken. Het derde en laatste onderdeel was een gesprek over hoe het de deelnemers op het ogenblik vergaat, wat hun leefomstandigheden zijn en tegen welke problemen ze aanlopen. Ook de toekomstplannen kwamen aan de orde (al dan niet in samenhang met ideeën

over terugkeer naar Oekraïne). Expliciet is hierbij ingegaan op wat de deelnemers, vanuit hun persoonlijke ervaringen, willen meegeven 'aan Nederland'.

6.3.2 Vluchtervaringen

"Ik hoorde eigenlijk pas voor het eerst van Nederland toen ik hier was."

Vrijwel zonder uitzondering hebben alle deelnemers aan de focusgroepen gedetailleerde en emotionele verhalen verteld over de afwegingen om vanuit actief oorlogsgebied te vluchten. Iedereen heeft daarin een eigen achtergrond en context. In beide groepen deden ook deelnemers mee, die al in 2014 vanuit Oost-Oekraïne zijn gevlucht, intern ontheemd waren en na de Russische inval naar Nederland zijn gegaan. Ze deden verslag van de reis en problemen onderweg, evenals van de aankomst in Nederland, hun eerste accommodaties en hun verdere verblijf.

"Mijn gastfamilie was echt als een familie voor mij. Ik kreeg een kamer. En de volgende dag kreeg ik een fiets."

De meeste deelnemers verblijven op het ogenblik in een opvanglocatie. Drie deelnemers wonen bij een gastgezin, of hebben via een gastgezin passende woonruimte kunnen vinden. De deelnemers toonden zich dankbaar voor de steun van de Nederlandse regering, de gemeentes en verschillende organisaties. Ook onderstreepten ze het belang van sociale netwerken, zowel binnen de vluchtelingengemeenschap als onder lokale Nederlandse mensen.

"Er is hier veel geregeld voor psychisch kwetsbare mensen. En je bent vrij om te gaan en staan waar je wilt, om te studeren of te werken."

6.3.2 Reflecties

In het tweede deel van de focusgroepen zijn in vier rondes geparafraseerde citaten besproken van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht. Twee citaten gingen over motieven om in Nederland te blijven, twee over motieven om uit Nederland te vertrekken. De reflecties van de Oekraïense deelnemers zijn hieronder per citaat samengevat.

Blijfmotieven

Citaat – Integratie

"Ik heb inmiddels wat opgebouwd in Nederland. Mijn kinderen gaan hier naar school, ik of mijn partner hebben hier werk en ik heb hier een fijn netwerk van mensen om mij heen, vrienden of verenigingen waar ik bij aangesloten ben. Het voelt hier ook als thuis. Ik heb in Nederland een opleiding of werk gevonden waar ik tevreden mee ben en wat aansluit op waar ik in Joegoslavië mee bezig was."

Er bestond veel herkenning over kinderen die hier naar school gaan en zo een toekomst opbouwen. Dat gold eveneens voor het hebben van werk en het maken van vrienden of kennissen in Nederland.

Tegelijkertijd is die herkenning ambivalent, want deelnemers gaven aan dat ze zich hier (nog) niet thuis voelen. Maar het verblijf in Nederland biedt comfort. In Oekraïne leven is geen optie. Hun kinderen krijgen kansen in Nederland. De meeste kinderen pikken de taal snel op en kunnen een

opleiding volgen. De volwassenen doen geen werk op niveau, zoals ze dat in Oekraïne wel konden. *"Het liefst zou ik als zzp'er aan de slag willen", vertelde een deelnemer. Dat zou gezien haar competenties ook prima kunnen, maar volgens de regels voor mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht, mag dat niet meer. Iemand gaf aan: "Ik heb hier niets opgebouwd."*

Dat mensen zich in Nederland (nog) niet thuis voelen, had volgens een aantal deelnemers vooral te maken met de situatie in de opvang. Het contact met leidinggevenden verloopt soms lastig, er is sprake van intimidatie, de ruimtes zijn te klein, de opvanglocatie te massaal, het plaatsingsbeleid is niet altijd makkelijk te doorgronden.

Citaat – Ongunstig herkomstland of persoonlijk gevaar herkomstland

"De omstandigheden zijn niet goed in Joegoslavië, ik of mijn gezin kunnen daar niet gewoon werken of naar school of we hebben geen woning om naar terug te gaan. Mijn woonplaats is verwoest. Ik ben hier omdat het moet, maar niet omdat ik daarvoor heb gekozen. Ik vrees voor mijn/onze veiligheid in Joegoslavië. Ik of mijn gezinsleden zijn daar in gevaar."

De deelnemers ervaren herkenning in het citaat. Sommige deelnemers hebben nog een woning (in een enkel geval ook een onderneming) in Oekraïne, anderen hebben juist helemaal niets meer. Dat maakt verschil voor hoe ze tegen blijven of vertrekken aan kijken. Voor de meesten geldt, dat er naaste familie is achtergebleven. Ook dat is een factor die meespeelt wanneer er wordt gesproken over blijven of vertrekken.

Vrijwel alle deelnemers gaven aan dat Nederland hun land niet is. Ze zouden wel terug willen naar Oekraïne, maar het besef is ingedaald dat het Oekraïne van toen ze vluchtten nu niet meer hetzelfde land is. Daarnaast speelt mee dat het onduidelijk is wanneer het aan de orde zou zijn om terug te (kunnen) gaan naar Oekraïne. De deelnemers hebben geen concreet beeld bij 'na de oorlog'. Wel reflecteerde een deelnemer op de pijn in die toekomst: *"De kinderen van nu in Oekraïne worden gezien als kinderen van de oorlog, en dat blijft altijd. Ze hebben geen jeugd gehad en dat laat sporen achter."*

Een jonge man verwees indirect naar de Oekraïense mobilisatiepolitiek: *"Jongens worden nu gedwongen te vechten"*. Hierdoor ontstond spanning in de groep. Een andere deelnemer beet hem toe: *"Mijn broer werkt aan het front, en jij zit hier te klagen over mobilisatie en het verblijf hier."* Deze opmerking kreeg veel bijval uit de groep.

In de reflecties kwam minder nadrukkelijk naar voren dat in Oekraïne kinderen niet naar school kunnen of konden, of dat er niet gewerkt kan/kon worden. Sommige deelnemers hebben nog een huis (*"Het staat voorlopig nog overeind."*), of weten dat hun woonplaats nog relatief ongeschonden is gebleven. Voor anderen geldt het tegendeel: hun woning en/of woonplaats is verwoest. Overheersend is het gevoel dat het in Oekraïne niet veilig is en dat levert stress op voor de deelnemers, hun gezinnen en kinderen. Zelfs al hadden mensen werk of konden zij naar school, het was niet langer veilig: *"Je moet steeds schuilen, dat is ook geen leven."*

Vertrekmotieven

Citaat – Verlangen thuis

"Ik zou het liefst in mijn eigen land leven als dat kon. Mijn leven daar was goed, ik mis mijn leven daar. Ik had niet naar Nederland gewild als het niet had gehoeven / als er geen oorlog was. Het voelt als mijn plicht om Joegoslavië na de oorlog ook weer te helpen heropbouwen."

Desgevraagd zouden de deelnemers het liefst terugkeren naar Oekraïne als het veilig is, maar er heerst de twijfel in de groep over of dat ooit nog gaat gebeuren. Deelnemers herkenden zich in het citaat dat zegt dat zij niet weg waren gegaan, als het niet had gehoeven. *"Ik had het beter in mijn eigen land."* Een belangrijk argument om in Nederland te blijven, is de toekomst van de kinderen. Die leren de taal snel, integreren in de Nederlandse samenleving en volgen goede opleidingen. Deze kinderen kun je over een aantal jaren niet meer mee terugnemen naar een land dat weer helemaal opgebouwd moet worden, zeiden de deelnemers, ook al is hun kennis en kunde nodig om Oekraïne te herstellen. Andere deelnemers noemden teuggaan en het land helpen opbouwen een *"morele plicht"*.

Een andere reflectie van de deelnemers was dat het nog lang gaat duren voordat het echt veilig is, ook nadat de oorlog is afgelopen. Onduidelijk is in welke situatie de plek verkeert waar je terug zou willen komen. *"Waar ik gewoond heb, dat bestaat niet meer,"* vertelde een deelnemer. *"Ik zie mijn leven niet meer daar nu. Ik wil niet nog een keer weg van een plek en weer iets moeten opbouwen."* Drie deelnemers wezen erop dat ze vanuit Zuidoost-Oekraïne al tien jaar op de vlucht zijn. Twee deelnemers gaven expliciet aan dat ze graag in Nederland willen blijven wonen.

Sommige deelnemers wezen verder nog op de onveiligheid die kan ontstaan doordat na de oorlog mensen elkaar de maat gaan nemen en verwijten gaan maken over hoe ze zich tijdens de oorlog hebben gedragen, over welke kant ze wel of juist niet hebben gekozen, en – specifiek voor mannen – of ze hebben gevochten, of niet. Een deelnemer had het in dit kader over opnieuw integreren in je eigen land. Een andere deelnemer wees erop dat er na de oorlog, naast de mijnen en alle wapens die in omloop blijven, ook mensen van het front terugkeren, die verschrikkelijke dingen hebben gedaan en meegemaakt. Anderen vroegen zich af of je daar trouwens echt moet zijn om hulp te kunnen bieden: *"Ook nu stuur ik hulp naar Oekraïne."*

Citaat – Onwelkom Nederland of beperkte integratie

"Het is niet makkelijk om Nederlanders te leren kennen en me hier thuis te voelen. Ik voel me niet welkom hier of ik voel me alsof mensen mij minder waard vinden. Het is niet makkelijk om een nieuwe taal en nieuwe gebruiken te leren. Ik kan hier niet het soort werk of opleiding doen dat ik in Joegoslavië deed."

Het is herkenbaar dat de Nederlandse taal moeilijk is om te leren. Nederlanders laten zich niet makkelijk kennen; contact leggen gaat niet altijd makkelijk. Dat veel deelnemers ander werk doen dan ze deden in Oekraïne en werk dat veelal onder hun niveau is, is eveneens zeer herkenbaar. Deelnemers herkenden zich er niet in dat zij in Nederland niet welkom zijn. Ze voelen zich niet minderwaardig of gediscrimineerd. Wel constateerden ze dat het ingewikkeld is om gemeenschappelijkheid te vinden met Nederlanders in hun nabije omgeving.

Vooraf de deelnemers aan de eerste focusgroep gaven voorbeelden van personeel en managers in opvanglocaties, alsook van mensen die zijn ingehuurd door gemeenten, die voorkeursbeleid zouden voeren, de regels willekeurig zouden toepassen, of intimiderend zouden zijn. Nogal wat deelnemers wezen ook op de beperkte transparantie van regelgeving, besluitvorming en klachtprocedures. Ze hebben het gevoel van het kastje naar de muur te worden gestuurd als er iets speelt. *"Ik voel dat ik geen bescherming heb. Ik ben alleen in een vreemd land. Ik kan nergens hulp krijgen, zo'n gevoel heb ik. Kwetsbaar."* Dat roept een gevoel van onrechtvaardigheid op en dat maakt dat je je niet welkom voelt. De deelnemers aan de tweede focusgroep voelden zich ook niet altijd welkom, maar zij koppelen dit aan hoe moeilijk het is om echt kennis te maken met Nederlanders. Het werken onder niveau of niet werken maakt het extra ingewikkeld voor hen om een volwaardig bestaan op te bouwen.

6.3.3 Adviezen aan Nederland

Het derde en laatste inhoudelijke onderdeel van de focusgroepen was een gesprek over wat Nederland in de ogen van de deelnemers beter zou kunnen doen. Hierin is een aantal aandachtspunten te onderscheiden.

Ten eerste is er voor deelnemers veel onduidelijk over hoe geselecteerd en toegewezen wordt in opvanglocaties en bij de doorstroom uit opvanglocaties. De indruk bestaat dat er niet goed wordt gekeken naar de kwetsbaarheid van groepen bewoners, maar dat groepen die 'goed bemiddelbaar' zijn en 'weinig risico' vormen soms voorrang krijgen. Het zou goed zijn als er een betere *intake* plaatsvindt, die rekening houdt met specifieke behoeften en omstandigheden.

In de tweede plaats vragen deelnemers om meer duidelijkheid en transparantie in het toepassen van regelgeving en besluitvorming. Waarom worden bepaalde beslissingen genomen? Wat zijn de argumenten? Welke mogelijkheden zijn er om in bezorgd te gaan, zonder dat dit terugslaat op de klager? Voor de deelnemers aan (met name de eerste van de) focusgroepen zit hier veel urgentie. Een deelnemer liet bijvoorbeeld camerabeelden zien, waarop een personeelslid van de opvanglocatie zonder aankondiging haar kamer binnenloopt. Deelnemers gaven aan dat zij niet weten waar ze terecht kunnen met hun zorgen over huisvesting en willen hun verhaal kwijt over dreigementen, gebrek aan privacy, het gevoel "*vogelvrij*" te zijn – in de hoop dat dit punt in de onderzoeksrapportage wordt benoemd.

Een derde aandachtspunt is dat de opvang in Nederland verder zou verbeteren als er meer wordt ingezet op integratie-bevorderende activiteiten. Als voorbeeld hiervan noemden vrijwel alle deelnemers opleidingen in het algemeen, en taalopleidingen in het bijzonder. Het zou hen veel waard zijn als mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht in Nederland zo spoedig mogelijk Nederlands kunnen leren, of de middelen te krijgen om dat zelf te organiseren. Dat is cruciaal, aldus een deelnemer, *"want mijn hele toekomst is daarvan afhankelijk, met mijn werk. Anders heb ik ook geen bron van inkomsten."* Andere deelnemers wezen op een breder opleidingspakket dat Oekraïners zou helpen integreren. Een duwtje in de rug zou helpen: *"De sleutelfactor is de zekerheid. Mensen weten niet wat hen te wachten staat. De onzekerheid over de toekomst zorgt ervoor dat mensen de taal niet goed genoeg leren. Omdat ze niet weten of ze hier blijven, en voor hoelang."* Dat weet niemand, aldus de deelnemers; juist daarom is integreren de meest zekere stap voorwaarts.

De toekomst is onduidelijk: *"Ik leef met de dag."* Mensen zijn vanuit heel uiteenlopende situaties vertrokken uit Oekraïne en dat bepaalt hun motief om (voorlopig) in Nederland te blijven. Deelnemers wezen er zelf op dat Oekraïners die uit plaatsen komen waar alles vernield is en die geen huis meer hebben, op het ogenblik in Nederland geen vast verblijf kunnen aanvragen. Dat

levert veel onzekerheid op bij deze groep. Ze kunnen niet terug, maar ze hebben ook niet de gelegenheid om hier te aarden. *"We hebben duidelijkheid nodig. Waar moeten wij naartoe bewegen?"*

Een oudere deelnemer gaf aan dat haar toekomst eigenlijk wel een beetje meer duidelijk is. *"Ik besef dat ik de komende 5 jaar niet zal terugkeren naar Oekraïne, omdat veel dingen daar veranderd zullen zijn. Ik wil daarom ook blijven."* Maar, stelde ze met bijval uit de groep: *"Oekraïners die hier zijn, dat zijn nog geen Nederlanders. Wij worden geen Nederlanders."*

6.3.4 Conclusie

In de focusgroepen is aan mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne gevraagd te reflecteren op blijf- en vertrekmotieven die zijn geformuleerd door mensen uit voormalig Joegoslavië, om hun eigen ervaringen te delen en om adviezen te formuleren voor de Nederlandse overheid. Bij de reflectie op blijf- en vertrekmotieven blijkt dat Oekraïners zich in veel, maar niet alle, onderdelen kunnen herkennen. Gezien hun kortere verblijf, is het niet vreemd dat ze zich over het algemeen nog niet thuis voelen in Nederland. Dat ze opgroeiende kinderen hebben die hier in Nederland integreren is een herkenbaar blijfmotief. Het wel of niet hebben van familie en een woning in Oekraïne speelt ook een rol in de ideeën die zij op dit moment hebben over blijven of vertrekken. De meeste Oekraïners geven aan dat zij wel zouden willen terugkeren naar Oekraïne, maar het niet als optie zien. Het land is onveilig en er is veel verwoest. Sommige deelnemers noemen dat het uiteindelijk belangrijk zou zijn om terug te keren voor de wederopbouw van het land. Tot vinden de deelnemers ook herkenning in de moeilijkheden rondom integratie. Ze geven aan dat het moeilijk is om Nederlands te leren, in contact te komen met Nederlanders en om werk op niveau te vinden. De adviezen die de deelnemers noemden voor de Nederlandse overheid hadden te maken met het beleid rondom opvang en integratie. Er is behoefte aan duidelijkheid en transparantie als het gaat om beslissingen over plaatsing en huisvesting. Ook gaven deelnemers het advies om integratiebevorderende activiteiten te organiseren.

7. Conclusies

Dit onderzoek trachtte antwoord te geven op de volgende twee hoofdvragen:

- Wat zijn de overwegingen (geweest) van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken uit Nederland?
- Welke lessen kan de Nederlandse overheid daaruit trekken om te anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en momenteel in Nederland verblijven mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert?

De vragen zijn verschillend van aard. De eerste vraag gaat over motieven om te blijven of te vertrekken, waarbij een veelheid aan persoonlijke en contextuele factoren meespeelt, zowel in het bestemmingsland als in het land van herkomst. De tweede vraag gaat over wat we van deze verhalen over blijf- en vertrekmotieven zouden kunnen leren. Zitten daar lessen in om de afwegingen van de mensen die sinds februari 2022 voor oorlogsgeweld uit Oekraïne zijn gevlucht beter te begrijpen?

De eerste hoofdvraag is in de volgende vijf deelvragen geoperationaliseerd:

1. Welke overwegingen hebben een rol gespeeld bij mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken? Hoe veranderden deze overwegingen in de tijd? Zijn er hierbij verschillen tussen de diverse etnische groepen of landen van herkomst?
2. Hoe hebben mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht hun integratie in de Nederlandse samenleving ervaren? Welke faciliterende omstandigheden en welke drempels hebben daarbij in hun beleving een rol gespeeld?
3. Welke persoonlijke omstandigheden (bijvoorbeeld kinderen, huisvesting, familie, werk, opleiding) hebben een rol gespeeld en in welke mate, om in Nederland te blijven of te vertrekken?
4. Welke contextuele omstandigheden in Nederland (het Nederlandse (asiel- en integratiebeleid, de ervaren ontvangst, perspectieven in Nederland) hebben een rol gespeeld, en in welke mate, om in Nederland te blijven, dan wel om te vertrekken?
5. Wat of welke middelen hadden de keuze kunnen faciliteren om te vertrekken, dan wel te blijven?

Deze deelvragen beantwoorden we – bij wijze van conclusie – in dit hoofdstuk. De deelvragen hebben betrekking op mensen die in de jaren negentig gevlucht zijn voor de oorlogen en conflicten in voormalig Joegoslavië. Voordat we doorgaan naar de tweede hoofdvraag, geven we een reflectie op dit onderzoek. Aan de tweede hoofdvraag en deelvraag 6, waarin mogelijk te trekken lessen centraal staan in relatie tot mensen die vanuit Oekraïne naar Nederland zijn gevlucht, wijden we een zelfstandige paragraaf. We eindigen dit hoofdstuk met een slotparagraaf.

7.1 Deelvraag 1: Overwegingen om in Nederland te blijven of uit Nederland te vertrekken

De focus van dit onderzoek ligt niet op de keuze om te migreren, of de keuze om te vluchten naar Nederland. Het gaat over de keuze om na aankomst in Nederland te blijven of vrijwillig weer te vertrekken. In de diepte-interviews kwamen de redenen om te vluchten toch ter sprake, en daaruit

kwam een gelaagd beeld naar voren. Mensen zijn gevlucht vanwege oplopende etnische spanningen en oorlogshandelingen waar ze woonden. Het ontwijken van dienstplicht of gedwongen mobilisatie zijn eveneens als motieven genoemd. Voor een deel van de mensen die we spraken, was Nederland niet onbekend, of ze hadden er familie, vrienden, of andere contacten. Sommige respondenten gaven aan dat ze niet heel bewust naar Nederland waren gegaan. Het was een keuze op gevoel, op basis van beeldvorming.

Als het gaat om overwegingen om in Nederland te blijven, speelden opgroeiende kinderen steeds een belangrijke rol. In onze groep respondenten zaten 16 mensen die in Nederland zijn gebleven. Ze vluchtten als kind of adolescent, met jonge kinderen, of ze stichtten er na aankomst een gezin. Het gegeven dat deze kinderen wortelden en integreerden in Nederland was een belangrijk motief om te blijven, wat aansluit bij verscheidene eerdere studies (Al-Ali et al, 2001; Koser & Kuschminder, 2015; Muus & Müller, 1999; Smits, 2000). Tegelijkertijd werd ook de eigen integratie als motief genoemd. Mensen hadden de taal geleerd, een opleiding gevolgd, werk gevonden en een sociaal netwerk opgebouwd binnen en/of buiten de eigen gemeenschap. Degenen die werk hadden dat paste bij hun opleiding en opleidingsniveau ervoeren in grotere mate tevredenheid over hun leven in Nederland. Dat sociale netwerken, sociaal kapitaal en economisch succes belangrijke blijfmotieven zijn, is herkenbaar uit eerdere literatuur (Boyd, 1989; De Haas & Fokkema, 2001; Jensen & Pedersen, 2007). De eigen worteling en die van opgroeiende kinderen in Nederland speelde in de diepte-interviews een veel grotere rol dan in de beeldvorming uit de media-analyse naar voren kwam.

Andere motieven om te blijven, hingen samen met de (ervaren) situatie in het herkomstland. Sommige mensen werden gezocht vanwege (vermeende) desertie, contacten of politieke overtuigingen, of voelden zich niet langer welkom in hun eigen woonplaats. Ook wezen mensen erop dat nog lang nadat de vrede was getekend, lokale en regionale spanningen en conflicten bleven bestaan in een aantal opvolgerstaten van voormalig Joegoslavië. Vertrek naar dergelijke gebieden lag niet voor de hand, of was zelfs gevaarlijk. Een vertrouwd thuis, in de zin van een dak boven het hoofd, identiteit en sociale relaties, was afgebrokkeld of verdwenen. Bovendien hadden veel mensen weinig toekomstperspectief in het gebied waar ze vandaan kwamen, terwijl ze dat sociaal en economisch kapitaal intussen wel in Nederland hadden opgebouwd. Er zou weinig kans zijn op passend werk en de economische situatie, woningvoorraad en infrastructuur waren achteruit gegaan tijdens en na de oorlog. Naast het potentiële gevaar en de beperkte toekomstperspectieven, gaven enkele respondenten aan dat ze de ontworteling en ontvruchting die met hun vlucht destijds gepaard ging, gewoon niet nog een keer kunnen of willen meemaken. Uit de media-analyse en de literatuur over mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht komt een vergelijkbare terughoudendheid naar voren om te vertrekken en terug te keren naar het gebied van herkomst (Black et al., 2004; Blazevic, 2023; Jansen, 2011; Klinthäll, 2007; Muus & Müller, 1999; Simmons, 2001; Zimmerman, 2010).

In het huidige onderzoek spraken we slechts één persoon die uit Nederland is vertrokken en naar de woonplaats van herkomst is teruggekeerd. Enkele mensen hebben wel vertrek overwogen of voor een korte tijd geprobeerd. Daarnaast kregen we verhalen te horen over familieleden die uit Nederland zijn vertrokken: soms vlak na de oorlog (in de tweede helft van de jaren negentig), soms pas na 10 jaar of heel recent tijdens de coronapandemie. Het belangrijkste motief om uit Nederland te vertrekken, bleek het verlangen naar thuis. In zowel de diepte-interviews als in de media-analyse ging het dan ook bijna altijd over remigratie naar het herkomstland of -regio en niet over vervolgmigratie. Naast het verlangen naar thuis, was er soms een plichtsgevoel om mee te werken aan de wederopbouw van het land. Uit de media-analyse kwam het verlangen naar thuis naar voren als een sterker en vaker genoemd motief dan het aanbod van een terugkeerpremie door de

Nederlandse overheid. Ook in de diepte-interviews werd het in aanmerking komen voor een terugkeerpremie in de verhalen van familieleden wel genoemd, maar voornamelijk als middel om terugkeer te realiseren en niet als opzichzelfstaand motief. Wat tenslotte bij vertrek meespeelde en eveneens uit de literatuur bekend is, was het niet kunnen vinden van passend werk in Nederland (Klaver & Odé, 2005; Mattheijer, 2000; Obdeijn & Schrover, 2008). Langlopende (asiel)procedures kwamen uit de diepte-interviews niet naar voren als een helder vertrekmotief. Bij de respondenten in dit onderzoek bleek juist het tegendeel waar. Het verkrijgen van een verblijfsstatus na een langdurige procedure, in welke periode mensen al voor lange tijd in Nederland verbleven en hun kinderen hier zagen opgroeien, werd juist eerder genoemd als een motief om te blijven. Na jarenlang in onzekerheid te hebben verkeer, zorgde de uiteindelijke verkregen verblijfsstatus voor wat meer rust, zekerheid en de mogelijkheid om een bestaan op te gaan bouwen.

Overwegingen om te blijven of vertrekken veranderden in de loop der tijd. Uit de literatuur is bekend dat mensen in de eerste periode na aankomst denken op korte termijn weer te vertrekken en die intentie ook hebben, om jaren later te besluiten toch te blijven (De Haas, 2023; Geurts & Lubbers, 2016). Ook in dit onderzoek, waren de meeste mensen in de eerste jaren van hun verblijf in Nederland niet van plan om voor langere tijd te blijven. Zij verwachtten ook niet te kunnen of mogen blijven op lange termijn. Met name degenen die vroeg in het conflict uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht, gaven tijdens de interviews aan dat zij toen verwachtten dat de oorlog op korte termijn voorbij zou gaan. Daarna wilden zij terugkeren. De mensen die later uit voormalig Joegoslavië vluchtten, maakten zich vaker op voor een langer verblijf in Nederland. Dit geldt ook voor de respondenten die intern ontheemd waren en binnen Joegoslavië vaker waren verhuisd. Het tijdstip van vluchten in relatie tot de ontwikkeling van het conflict bepaalt mede hoe mensen aankijken tegen blijven of vertrekken. De mate waarin mensen en gezinnen wortelen, geïntegreerd raken en sociale netwerken opbouwen in het bestemmingsland speelt eveneens een rol, omdat er een soort *'point of no return'* lijkt te ontstaan.

Of er verschillen bestaan tussen diverse etnische groepen of landen van herkomst kunnen we binnen dit onderzoek niet vaststellen, omdat het aantal respondenten te beperkt is. Wel zien we enkele patronen. Zo accentueert dit onderzoek de bevindingen van bijvoorbeeld Smits (2000) dat mensen met etnisch gemengde gezinnen die uit Bosnië-Herzegovina waren gevlucht, zich van meet af aan voorbereidden op een langer verblijf in het bestemmingsland. Hetzelfde geldt voor mensen die uit grensgebieden kwamen en/of al intern ontheemd waren, omdat – net als bij de gemengde gezinnen – hun persoonlijke veiligheid of terug kunnen keren naar hun woonplaats niet gegarandeerd was. Bij hen die zich vooral of uitsluitend Joegoslaaf voelen, gold ook vaker een wens om (voor langere tijd) te blijven, omdat hun herkomstland niet meer bestond.

7.2 Deelvraag 2: Integratie-ervaringen

Tijdens de diepte-interviews is veel gesproken over ervaringen met de ontvangst en integratie in Nederland. De cruciale factor hierin, volgens hen, was het gevoel enige mate van zekerheid te hebben over het verblijf in Nederland. Belangrijk hiervoor waren een verblijfsstatus (voor een zo lang mogelijke termijn) en taal- en inburgeringscursussen die zo vroeg mogelijk worden aangeboden. Respondenten hadden verder goede ervaringen met kleinschalige opvanglocaties, opvanglocaties met veel vrijwilligers, en opvanglocaties in kleinere plaatsen. Het werkzame mechanisme hierin was, volgens hen, gemeenschapszin, elkaar kennen, een persoonlijke aanpak, activiteiten en (mede hierdoor) frequent contact met Nederlanders (uit de directe omgeving). In lijn met eerdere studies, wezen de respondenten in positieve zin op het belang om in de gelegenheid te zijn een sociaal netwerk op te kunnen bouwen, wat hun sociale positie en integratie ten goede

kwam (Boyd, 1989; De Haas & Fokkema, 2011). Respondenten benadrukten het belang van specifieke sleutelpersonen die hielpen bij het vinden van een passende opleiding, baan of woning, of bij het vormen van vriendschappen. Verschillende respondenten noemden in dit kader sportverenigingen.

In negatieve zin wezen gesprekspartners tijdens de diepte-interviews op langdurige periodes van onzekerheid over hun verblijf en het risico op gedwongen vertrek. In die situatie is het moeilijk om een leven op te bouwen (door taalvaardig te worden, in te burgeren, een opleiding te volgen, te werken en een financiële buffer op te bouwen). Sommige respondenten vertelden hoe het voelt om kinderen te zien opgroeien in een asielzoekerscentrum. Ze voelden zich niet nuttig, overbodig soms – ook ten aanzien van familieleden die in het land van herkomst waren achtergebleven en die ze op deze manier niet financieel konden helpen. Negatieve herinneringen hadden respondenten aan het onzorgvuldig omgaan met plaatsing van verschillende groepen mensen vanuit voormalig Joegoslavië in hetzelfde asielzoekerscentrum en aan de onwelkome sfeer die soms rond asielzoekerscentra werd gecreëerd door Nederlandse burgers. Vooral Bosniakken (Bosnische moslims) in ons onderzoek gaven aan in Nederland vaker een negatieve attitude en discriminatie te ervaren ten opzichte van hun religieuze en etnische achtergrond. In het vooroorlogse Joegoslavië was dat in hun optiek anders.

7.3 Deelvraag 3: Persoonlijke omstandigheden

Uit de gesprekken komen verschillende persoonlijke omstandigheden naar voren die in een bepaalde mate hebben meegewogen bij de overweging om in Nederland te blijven of te vertrekken. Bij deelvraag 1 zijn de meeste van deze omstandigheden al opgesomd.

Voor de vertrekkers waarover we informatie verwierven tijdens de diepte-interviews woog het verlangen naar thuis en hereniging met familie die daar was achtergebleven het zwaarst. De blijvers in onze groep respondenten wezen op hun eigen worteling en integratie in Nederland, alsook die van hun kinderen. Hier hadden ze werk, (kans op) een opleiding, een woning. Ze waren gewend geraakt aan de cultuur en conventies van Nederland en Nederlanders. Kinderen vormen een belangrijk blijfmotief. De kinderen van de meeste respondenten zijn intussen volwassen en wonen en werken in Nederland. Die omstandigheid maakt, dat hun ouders in Nederland blijven. Voor de meeste gezinnen geldt trouwens, dat er steeds minder directe familie (broers/zussen; (groot)ouders) is in voormalig Joegoslavië. Een andere persoonlijke omstandigheid die een rol speelde in overwegingen om te blijven of te vertrekken is gemengde etniciteit. Gezinnen met een gemengde etniciteit nemen een bijzondere positie in. Zij beseften van meet af aan dat een snelle terugkeer niet te verwachten was en zijn vanwege hun 'gemengde relatie' in Nederland gebleven.

Verder weten we uit de literatuur dat vertrek niet alleen een kwestie is van willen, maar ook van kunnen. Mensen moeten kunnen beschikken over geldige reisdocumenten, de reis- en verhuiskosten kunnen dragen, zowel financieel als fysiek en mentaal qua (ervaren) gezondheid en welbevinden. Leeftijd wordt ook in de literatuur genoemd als een persoonlijke omstandigheid die mogelijk invloed heeft op blijf- en vertrekmotieven. Maar in hoeverre leeftijd een rol speelt, is zoals we in Hoofdstuk 3 lieten zien, niet eenduidig gedocumenteerd. Sommige studies zien geen relatie met leeftijd, andere studies wijzen erop dat jongere én oudere migranten of vluchtelingen vaker de intentie hebben om te vertrekken. Hoewel onze groep respondenten, met name ten aanzien van vertrekkers, vrij klein is om uitspraken te doen over verschillen tussen respondenten, passen onze bevindingen bij die van Bisselink (2020) waaruit bleek dat jonge vertrekkers wilden verbinden met de mensen in en bijdragen aan de ontwikkeling van hun geboorteland en oudere vertrekkers vaker

terugkeerden vanwege financiële redenen en het minder goed kunnen vinden van aansluiting in Nederland.

Nog een persoonlijke omstandigheid die meeweegt, is het opleidingsniveau. Er zijn, zoals eerder genoemd, in de literatuur aanwijzingen dat hoogopgeleiden vaker vertrekken en door of terug willen migreren. Een verklaring hiervoor is dat hoger opgeleiden betere vaardigheden en kwalificaties hebben, waardoor opnieuw migreren makkelijker zou zijn (Hannafi & Marouani, 2023). In ons onderzoek was er een hoogopgeleide vertrekkende die in het land van herkomst een eigen onderneming is gestart. Een andere verklaring wijst op de '*integratieparadox*', waaruit blijkt dat hoogopgeleide mensen meer uitsluiting en minder tevredenheid met hun leven in Nederland ervaren, juist omdat ze relatief goed kunnen meekomen in de samenleving maar desondanks discriminatie tegenkomen (Noyon & Maliepaard, 2019). In dat licht is de combinatie van opleidingsniveau en werk, ofwel de arbeidsmarktpositie, dus een belangrijke factor. Voor sommige familieleden van respondenten bleek niet alleen het hebben van werk, maar het niet hebben werk passend bij opleidingsniveau en geambieerde werkveld medebepalend om te vertrekken.

7.4 Deelvraag 4: Contextuele omstandigheden

Uit de antwoorden op de vorige deelvragen is al duidelijk geworden dat contextuele omstandigheden in Nederland (zoals het Nederlandse asiel- en integratiebeleid, de ervaren ontvangst, toekomstperspectieven) en in het herkomstland (persoonlijk gevaar, toekomstperspectieven) een bepaalde rol hebben gespeeld bij de overwegingen om te blijven of te vertrekken.

In de diepte-interviews werden verhalen verteld over een groeiend besef dat de plek waar mensen ooit naar hadden willen terugkeren, vanwege (etnische) spanningen nog steeds weinig ontvankelijk of misschien zelfs gevaarlijk was. Respondenten hadden soms niets meer om naar terug te keren. Dat was vrij letterlijk het geval: de oorlogen in voormalig Joegoslavië hebben tot grenscorrecties en -verschuivingen geleid. Etnische zuiveringen hebben de bevolkingssamenstelling veranderd. Hierdoor zijn in sommige regio's nieuwe scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen ontstaan. Bovendien raakte een groep mensen tijdens de oorlogen op drift en was soms jarenlang intern ontheemd. Daarnaast bestond Joegoslavië simpelweg niet meer. Het land was in een aantal opvolgerstaten uiteengevallen. Die opvolgerstaten riepen op verschillende momenten hun onafhankelijkheid uit en werden zelfstandig. In een aantal gevallen volgde wederzijdse en internationale erkenning snel, in een aantal gevallen duurde dat een tijd, of is het nog steeds een twistpunt.

Hoewel dit niet naar voren kwam in de diepte-interviews, maar wel uit de media-analyse, konden voor mensen die uit voormalig Joegoslavië waren gevlucht praktische problemen ontstaan bij het voorbereiden van een eventuele terugkeer naar een van de opvolgerstaten. Ze konden hun oorspronkelijke burgerschap (van een van de voormalige deelrepublieken) niet bewijzen (zie §2.3). Hun papieren waren kwijtgeraakt of archieven bleken vernietigd. Gevluchte mensen in Nederland (en elders) liepen er tegenaan dat lokale ambassades het vrijwel onmogelijk maakten om terug te keren. De lokale ambassades konden (in hun ogen) de vereiste documenten hiervoor niet verstrekken. Ook was er een zekere mate van onwil in gevallen van mensen die 'ongewenst' waren in de ogen van de autoriteiten in bijvoorbeeld Bosnië, Kroatië, of (toen nog) Servië-Montenegro. In de media-analyse werd dit enkele malen aangedragen als reden om in Nederland te blijven.

Een omstandigheid die minder uit de diepte-interviews naar voren is gekomen, maar in de empirische literatuur van de afgelopen jaren wel wordt benadrukt, is de gelegenheid van mensen die gevlucht zijn om zelf regie te hebben en te houden over hun vertrek. Die beslissing kan nooit helemaal in vrijheid genomen worden. Steeds spelen contextuele omstandigheden zoals juridische beperkingen, bewegingsvrijheid, economische behoeften, sociaal-culturele kwesties en/of familiedruk mee bij de overwegingen. Evenmin is het altijd een gedwongen keuze. De kern is dat wanneer vertrekkers de mogelijkheid behouden om internationaal te reizen, ze minder het gevoel hebben dat ze na vertrek uit het bestemmingsland 'vastzitten' in het land van herkomst.

7.5 Deelvraag 5: Blijf- en vertrekkeuzes faciliteren

Mensen die voor geweld en oorlog uit voormalig Joegoslavië waren gevlucht, wilden soms blijven en soms vrijwillig vertrekken. De Nederlandse overheid heeft ten aanzien van deze groep altijd op het standpunt gestaan dat het verblijf in Nederland tijdelijk zou zijn. Het beleid en de faciliteiten waren voor die tijdelijkheid ingericht. Nadat de vrede was getekend en het rustiger begon te worden in voormalig Joegoslavië, initieerde de overheid een aantal vrijwillige terugkeerregelingen. Van deze regelingen werd niet in grote getalen gebruik gemaakt. Wie echt terug wilde, had dat vaak uit eigen beweging al gedaan. Een vergelijkbaar beeld rijst op uit de diepte-interviews. Respondenten leken deze mogelijkheid niet te beschouwen als een stimulans of reden om te vertrekken, maar eerder als een middel om (als het besluit toch als was genomen) het vertrek te realiseren. De vraag welke middelen destijds meer invloed zouden hebben kunnen gehad op de keuze om te vertrekken, is met dit onderzoek niet adequaat te beantwoorden.

De keuze om te blijven of te vertrekken blijkt zeer gelaagd en kan ook mettertijd veranderen, zo blijkt ook uit dit onderzoek. Dat maakt het ingewikkeld om blijf- en vertrekkeuzes te beïnvloeden. Wel is het mogelijk om mensen te ondersteunen *zodra zij eenmaal een keuze hebben gemaakt*. Uit zowel de diepte-interviews als uit de media-analyse en het literatuuronderzoek blijkt dat voor veel mensen veiligheid, stabiliteit en toekomstperspectief voor hunzelf én hun naasten belangrijke factoren zijn die de keuze om te blijven of vertrekken beïnvloeden. In dat licht kan het kansrijk zijn om in te zetten op het ondersteunen van heropbouw in post-conflictgebied, zodat mensen die willen terugkeren ook perspectief zien in die terugkeer.

7.6 Reflectie op het onderzoek

Het huidige onderzoek kent zowel beperkingen als sterke kanten. Het betreft een kwalitatief onderzoek met een beperkt aantal respondenten, waarin de verhalen van mensen die in de jaren negentig vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht centraal staan. Hun verhalen zijn uniek en niet per se representatief voor de gehele groep mensen die gevlucht is uit dit gebied. We hebben de keuze gemaakt om diepte-interviews als bron te gebruiken in plaats van enquêtes, om van een klein aantal personen de hele verhalen, met nuances, overwegingen en veranderingen door de tijd heen volledig te kunnen verzamelen. Dezelfde overweging is gemaakt bij de focusgroepen met mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne. De focusgroepen boden hen de gelegenheid om hun verhaal te delen, met ons en met elkaar, om samen tot een gesprek te komen en regie te hebben over de richting van het gesprek. Ons gaf het een rijk inzicht in wat er in een – weliswaar selecte, niet representatieve – groep mensen die uit Oekraïne is gevlucht op dit moment speelt aan vertrekintenties, overwegingen om te blijven of te vertrekken en ervaringen in de opvang en integratie.

Zoals genoemd, betrof het slechts een kleine groep respondenten bij de diepte-interviews; met name wanneer het gaat over het aantal vertrekkers. Aangezien we zelf slechts één vertrekker, één iemand die vertrek heeft gepoogd, en een aantal respondenten over hun vertrokken familieleden hebben gesproken, kan er sprake zijn van een bias in de gevonden overwegingen die meespelen bij blijven en vooral bij vertrek. Ook is het goed mogelijk dat we de breedte missen van overwegingen die meespelen bij vertrek. Dat we weinig vertrekkers hebben kunnen vinden, ondanks de extra inspanningen die hiervoor zijn gepleegd, is niet heel vreemd als we rekening houden met het relatief kleine aantal mensen dat uit Nederland is vertrokken en met de ruime periode waarin dat vertrek kan hebben plaatsgevonden. Desondanks konden ook de mensen die in Nederland zijn gebleven ons vertellen wat hun overwegingen waren geweest of nu nog zijn om te vertrekken. De keuze om te blijven of te vertrekken, is ingewikkeld en niet zo binair als wordt voorgesteld. Tot slot missen we ook mogelijk andere ervaringen en type overwegingen van mensen die pendelen tussen twee landen, oftewel van hen die zowel zijn gebleven als vertrokken.

Een sterke kant van dit onderzoek is het *multi-methods* design. Naast de diepte-interviews hebben we een literatuurstudie en twee media-analyses uitgevoerd en focusgroepen gehouden met mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht. De literatuur en media-analyses zijn ondersteunend en aanvullend aan de mondelinge bronnen in dit onderzoek. De bevindingen uit de diepte-interviews komen in grote lijnen overeen met de bevindingen uit de media-analyse en in grotere mate met de beschikbare literatuur over mensen die uit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht, wat meer robuustheid geeft aan de conclusies in dit onderzoek, alsook aan de aanbevelingen die volgen uit eerdere onderzoeken.

Hoewel dit niet per se een sterke kant noch een beperking betreft, is het tenslotte van belang om oog te hebben voor de rol van interpersoonlijke dynamiek en standplaatsgebondenheid in de mondelinge bronnen (diepte-interviews en focusgroepen) die zijn gebruikt in dit onderzoek. Ondanks dat er een gespreksleidraad was, zijn of, hoe en waarnaar de interviewer doorvraagt, wat de respondent waardevolle informatie acht, en of de respondent op diens gemak is allemaal factoren die het gesprek beïnvloeden. We hebben respondenten in dit onderzoek veel vrijheid en gelegenheid gegeven om hun eigen verhaal te doen en daar de tijd voor genomen. Ook konden respondenten de regie nemen over de inhoud van het gesprek (zoals wat zij wilden vertellen, welke vragen ze wilden beantwoorden), maar ook over de werkwijze bij de interviews (zoals waar zij het gesprek wilden voeren, met welke interviewer en in welke taal zij wilden spreken). Ten aanzien van de standplaatsgebondenheid van de interviewers, is het van belang om nogmaals te benoemen dat de ene interviewer een witte, Nederlandse vrouw van in de dertig is, terwijl de andere een witte, Servische en Nederlandse (geboren en opgegroeid) vrouw van in de dertig is. Beide vrouwen hebben ongetwijfeld een bepaalde beeldvorming meegekregen over de oorlog in voormalig Joegoslavië, hoewel zij toen allebei nog jonge kinderen waren. Zij hebben zich neutraal opgesteld in de interviews. Evengoed hadden sommige respondenten een voorkeur voor een van de twee interviewers, enerzijds omdat zij het interview dan in hun moedertaal konden voeren, anderzijds vanwege afkomst en etniciteit van de onderzoekers. Bij de focusgroepen wordt verondersteld dat hoewel interpersoonlijke dynamiek en standplaatsgebondenheid van de moderator, verslaglegger, observator en tolken allemaal invloed kan hebben op het gesprek, het grootste effect komt door die van de deelnemers zelf, omdat zij het meeste aan het woord zijn. Daarna zijn de moderator en de tolken het meest aan het woord. We zagen dan ook dat de gesprekken in de twee focusgroepen verschillende richtingen op gingen ten aanzien van de inhoud van de gesprekken.

De conclusies van dit onderzoek, en met name de lessen die in de paragraaf hieronder volgen, moeten in het licht van deze reflectie worden gezien. Ondanks dat de bevindingen van het huidige

onderzoek rusten op de persoonlijke verhalen en ervaringen van een vrij kleine groep mensen die is geïnterviewd of hebben meegedaan aan de focusgroepen, worden ze bevestigd door het beeld dat naar voren komt uit de media-analyse en wetenschappelijke literatuur. Daarom is het toch mogelijk om op basis van deze individuele, maar rijke, verhalen en ervaringen, lessen te trekken voor de toekomst.

7.7 Hoofdvraag 2 en Deelvraag 6: Lessen

Het trekken van lessen is wezenlijk anders dan een vergelijking maken tussen Joegoslavische en Oekraïense mensen op de vlucht voor oorlog. Er zijn zoveel fundamentele verschillen tussen die twee situaties dat een serieuze vergelijking bij voorbaat al veel problemen oplevert. Wat wel kan, is een aantal parallellen markeren die het mogelijk maken om vanuit een beleidsperspectief te reflecteren op wat landelijke en lokale overheden kunnen leren van toen om beter voorbereid te zijn op de blijf- en vertrekintenties van de mensen die uit Oekraïne naar Nederland zijn gevlucht. In de beleving van mensen die gevlucht zijn, toen en nu, zijn overeenkomsten aan te wijzen. Dan gaat het bijvoorbeeld over hoe de mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië en uit Oekraïne vertellen over hoe ze zichzelf zagen als persoon of gezin. Of over hoe ze in hun ogen als groep werden gezien toen ze in Nederland aankwamen en welke indruk die ontvangst op hen heeft gemaakt. Overeenkomsten zijn er ook in hoe zij hebben ervaren dat de overheid reageerde op de instroom van mensen op de vlucht voor oorlogsgeweld. Om lessen te kunnen trekken, zijn we op zoek gegaan naar die parallelle ervaringen.

De onderzoeksvraag die we hier willen beantwoorden, luidt:

- Welke lessen kan de Nederlandse overheid trekken uit de blijf- en vertrekmotieven van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht om te anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en die momenteel in Nederland verblijven mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert?

Om een gericht antwoord te kunnen formuleren, maken we gebruik van de zesde deelvraag:

6. Welke lessen kan de Nederlandse overheid trekken uit de rol die zij heeft ingenomen bij de opvang, integratie en/of vertrek van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië?

7.7.1 De meeste mensen blijven in Nederland

Een veilige terugkeer naar Oekraïne op korte termijn is onwaarschijnlijk. Oekraïners zullen (vooralsnog en voor een langere tijd) in Nederland blijven (Ho et al., 2022). Hun aantal zal mogelijk groeien vanwege gezinshereniging. Een onbekend aantal zal doormigreren en vertrekken uit Nederland. De bescherming van mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht duurt tot 4 maart 2026. Wat er na 2026 gebeurt, is niet duidelijk en vergt een standpuntbepaling van de Europese Unie. Tot die tijd blijft de onzekerheid over hun toekomst onder Oekraïners in Nederland bestaan.⁵¹

Een vergelijkbaar patroon tekende zich af in de jaren negentig met mensen die uit voormalig Joegoslavië naar Nederland waren gevlucht: 70-80% van de mensen is gebleven. Als de oorlogssituatie langer duurt, gaan mensen zich vestigen in het bestemmingsland. In de kern is dit de belangrijkste les die de Nederlandse overheid kan trekken uit de rol die zij heeft ingenomen bij de

⁵¹ De Adviesraad Migratie (2022 en 2023) benadrukt behalve de onzekerheid ook de bestaande ongelijkheid tussen Oekraïners die naar Nederland zijn gevlucht en mensen die in Nederland in de asielprocedure zitten.

opvang, integratie en/of vertrek van mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië. De meeste mensen vertrekken niet, zeker naarmate het conflict in het herkomstland langer duurt. Ze hebben veel en verschillende motieven om te blijven of te vertrekken, en die blijken over het algemeen moeilijk te beïnvloeden. Deze constatering zou het uitgangspunt van beleid moeten zijn, waarbij de overheid dus ondersteuning kan bieden bij het blijven voor een bepaalde of langdurige periode. De overheid kan ondersteuning bieden bij (enige mate van) zekerheid, opvang, werk, inburgering en integratie en publieke beeldvorming.

Bieden van zekerheid en eigen regie

Langdurige onzekerheid over de tijdelijkheid van hun verblijf in Nederland bleek voor mensen die waren gevlucht uit voormalig Joegoslavië, achteraf gezien, niet nodig en is mogelijk ook schadelijk geweest voor hun positie op de arbeidsmarkt en hun integratie in de Nederlandse samenleving (WRR, 2015; Kosyakova & Brenzel, 2020). Dit is een belangrijke les met het oog op Oekraïense mensen die nu in Nederland zijn, onder wie ook nog veel onzekerheid bestaat of zij hier op termijn mogen blijven of niet.

Er zijn signalen dat de Oekraïense gemeenschap kampt met relatief veel (mentale) gezondheidsproblemen (GGD GHOR, 2023a; 2023b), hoewel er nog beperkt gebruik gemaakt wordt van (geestelijke) gezondheidszorg (Koudijs & Smal, 2022). In de focusgroepen kwam het persoonlijke verhaal van een deelnemer naar boven over de depressieve klachten van zichzelf en haar dochter. Deze deelnemer was overigens positief onder de indruk van de wijze waarop zij in deze fase was geholpen door zorgprofessionals in Nederland. Meer algemeen wijst Europees onderzoek op een relatief lage levenstevredenheid onder mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht (FRA, 2023; Brücker et al., 2022; Buchcik, 2023). Een les die de overheid kan ontleen aan de beschikbare gegevens over hoe het Oekraïners in Nederland (en daarbuiten) vergaat, is dat het van belang is om mensen uit Oekraïne (en in algemene zin mensen die gevlucht zijn voor oorlogsgeweld) te ondersteunen op individueel en sociaalmaatschappelijk vlak en zoveel en zo snel mogelijk zekerheid te verschaffen ten aanzien van hun opvang, integratie, arbeidsmarktparticipatie en -positie, en daarmee ten aanzien van hun welbevinden in brede zin (Lafay et al., 2023). Dat geldt juist gezien het feit dat ook de meeste Oekraïners, zoals we eerder aangaven, naar verwachting om uiteenlopende redenen in Nederland zullen blijven. De overheid, lokale overheden en andere betrokken organisaties zouden daarbij kunnen leunen op ervaringsdeskundigen die zich inzetten voor mensen in vergelijkbare situaties, vaak als vrijwilliger. In het inzetten van ervaringsdeskundigen zit mogelijk een groot, nu nog onderbenut, potentieel voor de overheid.

Investeren in opvang

De ervaringen van mensen uit voormalig Joegoslavië wezen, zoals in paragraaf 7.2 beschreven, op negatieve effecten van langdurige opvang zonder zekerheid op welbevinden, inburgering en integratie, scholing, en arbeidsmarktparticipatie en -positie. Voor de mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht wordt evenmin een korte periode van opvang verwacht. Hoewel Oekraïners (meestal) niet in een actieve asielpprocedure zitten en niet op statusverlening hoeven te wachten, maakt de krappe woningmarkt dat zij niet vanuit de GOO's kunnen doorstromen naar een woning. Investeren in tussenvoorzieningen en in allerlei flexibele woonvormen zou een verstandige les zijn om te trekken, ook met oog op behoud van voldoende opvangcapaciteit voor migranten op de langere termijn.

Wat respondenten zelf willen meegeven

Tijdens de diepte-interviews en de focusgroepen hebben we mensen gevraagd welke lessen zij zouden willen meegeven.

Mensen die gevlucht zijn uit voormalig Joegoslavië spraken vooral over de opvang destijds en hoe belangrijk het in hun ogen was om tijdig een taalcursus, inburgeringscursus, psychologische begeleiding en dagbesteding (zoals creatieve of sportactiviteiten) aan te bieden. Iemand suggereerde ook om ervaringsdeskundigen te koppelen aan mensen die zijn gevlucht.

De Oekraïense vluchtelingen wezen op problemen in de opvanglocaties. Het contact met leidinggevenden verliep moeizaam, er was sprake van intimidatie, de kamers waren (te) klein, de opvanglocatie zelf te massaal, of het selectie- en toewijzingsbeleid bij plaatsing en doorstroom was niet te doorgronden. Er zou een betere intake moeten plaatsvinden, die rekening houdt met specifieke behoeften en omstandigheden. Geregeld werd gezegd, dat besluitvorming in de opvanglocaties weinig transparant was en dat men het ingewikkeld vond om te klagen, zonder hiervan gevolgen te ondervinden.

Begeleiden bij werk

Mensen die in de jaren negentig gevlucht waren uit voormalig Joegoslavië mochten in Nederland niet werken. Dat heeft hun inburgering, taalverwerving en integratie vertraagd en belemmerd. Werk hebben (*arbeidsmarktparticipatie*) heeft een positieve invloed op welbevinden, ervaren controle op het eigen leven, en integratie, maar ook op het maatschappelijk draagvlak voor opvang.

De tijdelijke regeling voor Oekraïners biedt direct toegang tot de arbeidsmarkt. In tegenstelling tot andere mensen die gevlucht zijn mogen zij meteen na aankomst en registratie gaan werken (alleen niet als ZZP'er). Werkgevers hoeven voor hen geen tewerkstellingsvergunning aan te vragen (Kamerstukken II, 2022). Analyses van de arbeidsmarktpositie van Oekraïners laten echter ook zien dat zij vooral onder hun niveau werken in het flexibele segment van de arbeidsmarkt. Hun relatief slechte arbeidsmarktpositie lijkt hun inburgering en zelfredzaamheid te beperken.

Een belangrijke les is om begeleiding bij het zoeken van werk zo vroeg mogelijk te starten, bij voorkeur als mensen nog in de GOO's verblijven. Dat zou actief kunnen door bijvoorbeeld ondersteuning te bieden bij de erkenning van buitenlandse beroepsdiploma's, of te bemiddelen tussen potentiële werkgevers en werknemers. Dat stimuleert zowel de arbeidsmarktparticipatie als de arbeidsmarktpositie.

Werken en/of inburgeren

In Duitsland, bijvoorbeeld, zijn minder mensen die uit Oekraïne gevlucht zijn aan het werk, maar verloopt de inburgering en taalverwerving beter dan in Nederland, zoals Kees Groenendijk in *de Volkskrant* betoogde (1 augustus 2023). Een meer op inburgeren dan op werken gerichte aanpak zou, naarmate de oorlog langer duurt en Oekraïners hier (voor langer) gaan blijven, kunnen bijdragen aan een betere arbeidsmarktpositie van Oekraïners in Nederland en zou zo hun zelfredzaamheid in Nederland kunnen vergroten (Dagevos & Rusinovic, 2024).

Vroeg investeren in inburgering en integratie

Mensen die uit voormalig Joegoslavië waren gevlucht kwamen, nadat de tijdelijke regeling was afgelopen, voor een aanzienlijk deel alsnog in de asielprocedure terecht. Daardoor kwam hulp vanuit de overheid bij inburgering en integratie pas laat tijdens hun verblijf in Nederland op gang. Analyses van het integratiebeleid en de uitvoering daarvan destijds maken duidelijk dat het wenselijk is om zo vroeg mogelijk in de opvang al te investeren in activiteiten die integratie bevorderen, zoals scholing, kinderopvang, (online) taalcursussen, inburgeringsondersteuning of vrijwilligerswerk.

Respondenten benoemden in de diepte-interviews (zie ook §7.2) geregeld hoe belangrijk het voor hen is geweest om een netwerk te kunnen opbouwen met de lokale bevolking in hun directe omgeving. Dat hielp hen inburgeren en integreren, maar ook om perspectief op de toekomst te kunnen houden en een gevoel van voldoening te kunnen ervaren. Mensen die uit voormalig Joegoslavië waren gevlucht gaven aan dat dit het beste ging op kleinschalige opvanglocaties. Daar kon een soort van gemeenschapszin worden gecreëerd via contact met vrijwilligers, mensen uit de nabije omgeving, de eigen verenigingen en Nederlandse sportclubs. Daarom is het zinvol te overwegen om in de GOO's dergelijke activiteiten aan te bieden, of Oekraïners actief te wijzen op het bestaan ervan en op de mogelijkheid om eraan mee te doen. Niemand weet wat Oekraïners te wachten staat, juist daarom is integreren de meest zekere stap voorwaarts.

Wat respondenten zelf willen meegeven

Opvang in Nederland zou verbeteren als er meer wordt ingezet op integratie-bevorderende activiteiten. Als voorbeeld hiervan noemen bijna alle deelnemers opleidingen in het algemeen, en taalopleidingen in het bijzonder. Ook wordt een breder opleidingspakket genoemd om Oekraïners te helpen integreren. Daarnaast noemen veel deelnemers de waarde van sociale netwerken voor integratie en een toekomstperspectief.

Inrichten van publiekscommunicatie

Nog een les uit de jaren negentig is, dat als de opvang langer duurt niet alleen doorstroom- en huisvestingsproblemen ontstaan, maar dat tevens het draagvlak vanuit de samenleving kantelt. Het kan dan in korte tijd van positief in negatief verkeren, juist omdat ook voor Nederlanders de woningmarkt moeilijk is. Verdringingseffecten op de woningmarkt zijn weliswaar niet of beperkt aantoonbaar, maar ze bepalen wel het publieke debat over migratie.

Dit speelde in de jaren negentig, maar is nu ten aanzien van mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht opnieuw aan de orde. Het maatschappelijk draagvlak voor opvang van 'nieuwkomers' wordt na verloop van tijd altijd minder (Obdeijn & Schrover, 2008). De les voor de overheid is dat politici, gezagsdragers en in toenemende mate *influencers* via sociale media – in een delicate onderlinge wisselwerking – een belangrijke rol spelen in de positieve en negatieve *framing* van migratie. In de context van afnemende sympathie voor een bepaalde groep 'nieuwkomers' is het zinvol dat overheden hun publiekscommunicatie richten op het zichtbaar maken van initiatieven die mensen nemen om in Nederland een eigen leven op te bouwen.

7.7.2 Toekomstperspectief is van belang bij vertrek

Vanuit de jaren negentig is bekend dat premies die mensen uit voormalig Joegoslavië moesten prikkelen om uit Nederland te vertrekken niet of slechts in beperkte mate hebben gewerkt (zie ook §7.5). Daarnaast wijzen dit onderzoek en eerdere literatuur ouden, mensen met een beperkte arbeidsmarktpositie, of juist jonge ondernemende mensen aan als potentiële vertrekkers. Hoewel terugkeerpremies geen stimulans bleken te zijn, zou een dergelijke premie voor potentiële vertrekkers wel een middel kunnen zijn om hun vertrek te realiseren. Het ondersteunen van vertrek van mensen die die keuze al hebben gemaakt kan zinvol zijn, hoewel de verwachting is dat het slechts om een klein aandeel van de mensen zal gaan.

Een belangrijke voorwaarde voor terugkeer is dat er nog een (veilige) plek is om naar terug te keren en daar een bestaan op te bouwen. Oekraïners gaven ook in dit onderzoek aan dat ze (nog) geen zicht hebben op een mogelijk vertrek uit Nederland, vanwege de voortdurende oorlog en de opvoeding en scholing van kinderen. Ze onderhouden nauwe banden met hun herkomstland en zouden wel terug willen naar Oekraïne, maar onder de deelnemers is de twijfel tastbaar of dat ooit gaat gebeuren. De een heeft nog een huis, woonplaats of familie in Oekraïne, anderen niet – en dat

speelt mee in ideeën over vertrek. Overheersend is het gevoel van onveiligheid. In verschillende opzichten: fysiek vanwege landmijnen en wapens die in omloop komen, maar ook op het vlak van sociale relaties. Mensen benoemden in dit licht de problematiek van soldaten die terugkeren van het front en mensen die elkaar na de oorlog verwijten zullen maken. Enkele deelnemers aan de focusgroepen spraken de angst uit om straks opnieuw te moeten integreren in hun eigen land.

In hoeverre mensen terugkeer overwegen zal dus ook afhangen van hoe de oorlog in Oekraïne eindigt en hoe het land er dan voorstaat op politiek, sociaal en economisch vlak. Aan de ene kant is het lastig om hierop te anticiperen, aan de andere kant kan het in het kader van het faciliteren van vertrekkententies zinvol zijn om in te zetten op het ondersteunen van heropbouw in post-conflictgebied, zodat mensen die willen terugkeren daar ook perspectief in zien. Overigens kan het willen investeren in de wederopbouw van het land van herkomst ook als motivatie dienen om uit Nederland te vertrekken en op locatie bij te dragen aan of deel te gaan uitmaken van die heropbouw.

7.7.3 Langlopend onderzoek naar veranderende intenties is zinvol

Uit de interviews met mensen die zijn gevlucht uit Joegoslavië, maar ook uit literatuuronderzoek en de media-analyse bleek dat er een wens kan zijn om te vertrekken – veelal terug te keren naar het herkomstland – maar dat dit tegelijkertijd om verschillende redenen op dat moment niet kan en mensen dus blijven. Waar mensen in de eerste jaren in Nederland nog dachten op termijn terug te gaan, veranderde dit voor sommigen mettertijd, bijvoorbeeld omdat er kinderen kwamen. Andersom krijgen sommige mensen met de jaren meer heimwee en wordt de drang om terug te gaan groter. Het omslagpunt van blijven naar vertrekken, of andersom, blijkt voor velen niet zo makkelijk vast te pinnen.

Een les die specifiek dit onderzoek meegeeft, is daarom dat het relevant is om te midden van de vele studies die nog gaan volgen, aandacht te blijven besteden aan de persoonlijke verhalen van mensen die gevlucht zijn: hoe zij tegen zichzelf en hun eigen levensgeschiedenis aankijken, en wat voor hen heeft gewerkt (of niet) in het parcours dat ze door Nederland hebben afgelegd. Daar hebben we een klein begin mee gemaakt, onder meer door te laten zien hoe moeilijk het is om de blijf- en vertrekmotieven van mensen die voor oorlogsgeweld zijn gevlucht heel precies te onderscheiden. Het blijven gelaagde en gecompliceerde afwegingen, die iedereen in een persoonlijke afweging maakt, al dan niet samen met dierbare naasten.

Verder is het waardevol om langlopend onderzoek te doen naar hoe blijf- en vertrekkententies van mensen zich ontwikkelen en welke rol verschillende factoren (in het bestemmings- en herkomstland én daarbuiten) hierin spelen. Het langlopende onderzoeksprogramma 'Oekraïense vluchtelingen in Nederland' onderstreept bijvoorbeeld dat nog weinig bekend is over de tevredenheid met het leven, wonen, en werken in Nederland onder de Oekraïners die hier verblijven (Otten et al., 2023; Van Enk et al., 2024).⁵²

Hoe Oekraïners zich verbonden voelen met de Nederlandse samenleving is nog onontgonnen terrein, aldus onderzoekers van voornoemd programma, terwijl ook over de Nederlandse taalbeheersing, de financiële situatie, de sociale netwerken, en de ervaren discriminatie van mensen

⁵² Dit programma wordt uitgevoerd in een samenwerkingsverband van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC) met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR), en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). De financiering komt van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het Ministerie van Justitie en Veiligheid.

die uit Oekraïne zijn gevlucht, weinig betrouwbare informatie beschikbaar is. Vergelijkend onderzoek naar de particuliere opvang en de gemeentelijke opvang moet bijvoorbeeld nog worden gedaan. Het zou interessant zijn om te monitoren hoeveel mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht in Nederland blijven of vertrekken en wie dat zijn. Mogelijk valt zo longitudinaal inzicht op te bouwen in hoe het hen vergaat en welke factoren hebben bijgedragen aan hun welbevinden in Nederland en aan hun overwegingen om er te blijven of te vertrekken.

7.8 Tot slot

Met dit onderzoek hebben we proberen vast te stellen wat de Nederlandse overheid kan leren van de blijf- en vertrekmotieven van mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht. Op basis van die lessen kan de overheid anticiperen op wat mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht en die momenteel in Nederland verblijven mogelijk gaan doen als de situatie in hun thuisland stabiliseert.

De conclusie luidt, net als eerder onderzoek en onderzoek ten aanzien van andere groepen mensen die voor oorlogsgeweld zijn gevlucht heeft laten zien, dat de meeste mensen in het bestemmingsland blijven. Wij hebben geen reden gevonden om in het geval van de mensen die uit Oekraïne zijn gevlucht anders te veronderstellen. Zij hebben, net als de mensen uit voormalig Joegoslavië in de jaren negentig, veel en verschillende motieven om te blijven of te vertrekken. Van overheidswege zijn de meeste van die motieven moeilijk te beïnvloeden.

Terugkijkend op de situatie van de mensen die uit voormalig Joegoslavië zijn gevlucht, is het duidelijk dat de overheid een aantal concrete initiatieven kan nemen ten aanzien van de Oekraïners die naar Nederland zijn gevlucht. Zoals we in dit hoofdstuk hebben weergegeven, gaat het dan bijvoorbeeld om het bevorderen van passende en stabiele huisvesting, het aanbieden van inburgerings- en integratiegerichte ondersteuning, het stimuleren van werk en vooral passend werk, aandacht geven aan mentale gezondheid en welbevinden, en het ondersteunen van zelfredzaamheid en zelfregie tijdens het verblijf in Nederland. Daarnaast zou gedacht kunnen worden aan specifieke maatregelen om terugkeer te bevorderen, omdat duidelijk is dat die met name werken voor specifieke groepen mensen, met specifieke belangen én een plek en naasten om naar terug te keren.

Het realistische uitgangspunt voor overheidsbeleid blijft echter dat de meeste mensen die voor oorlogsgeweld zijn gevlucht niet uit Nederland vertrekken. Dat is een gegeven en dat de overheid hierop moet anticiperen, is een aansporing voor het ontwikkelen en ten uitvoer leggen van duurzame en concrete oplossingen voor echte problemen waar mensen bij hun inburgering en integratie tegen aan lopen. Dat zijn problemen die samenhangen met de balans tussen centrale en decentrale opvang, met de doorstroom en (flexibele) kortdurende huisvesting op de Nederlandse woningmarkt, met een politiek en publiek debat dat soms meer over zondebokken dan mensen gaat, met het organiseren van toegang tot recht, gezondheidszorg, scholing en passend werk, en met gerichte investeringen en ondersteuning in de wederopbouw van post-conflict gebieden. De opvang van mensen die gevlucht zijn, zal altijd tijdelijk heten, maar vergt structurele oplossingen.

Bronnenlijst

- Abrams, L. (2016). *Oral History Theory* (2nd edition). London: Routledge.
- Adler, K., Salanterä, S., & Zumstein-Shaha, M. (2019). Focus Group Interviews in Child, Youth, and Parent Research: An Integrative Literature Review. *International Journal Of Qualitative Methods*, 18. <https://doi.org/10.1177/16094069198872>
- Adserà, A., & Pytliková, M. (2015). The Role of Language in Shaping International Migration. *The Economic Journal*, 125(586), 49–81. <https://doi.org/10.1111/eoj.12231>
- Adviesraad Migratie (2022). *Tijdelijke bescherming voor Oekraïense ontheemden op de langere termijn*. Den Haag.
- Adviesraad Migratie (2023). *De prijs van tijdelijkheid. Perspectief voor Oekraïense ontheemden in Nederland*. Den Haag.
- Al-Ali, N., Black, R., & Koser, K. (2001). Refugees and transnationalism: The experience of Bosnians and Eritreans in Europe. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 27(4), 615–634. <https://doi.org/10.1080/13691830120090412>
- Algül, Ö. (2019). *Pursuing peace. The return of Bosnian war refugees from 'Paradise lands' to 'Home'*. Utrecht: Universiteit Utrecht. [master thesis]
- Alink, F. (2006). *Crisis als kans? Over de relatie tussen crises en hervormingen in het vreemdelingenbeleid van Nederland en Duitsland*. [proefschrift] <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/1874/12727/21/index.htm>
- Arababab, A., Masterson, D., Casalis, M., Hangartner, D., & Weinstein, J. (2023). The Dynamics of Refugee Return: Syrian Refugees and Their Migration Intentions. *British Journal Of Political Science*, 53(4), 1108–1131. <https://doi.org/10.1017/s0007123422000667>
- Altheide, D. L. (1997). "The News Media, the Problem Frame, and the Production of Fear". *Sociological Quarterly*, 38(4), 647–668. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1997.tb00758.x>
- Amnesty International. (2005). Slovenia. Amnesty International's Briefing to the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. 35th Session, November 2005. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/eur680022005en.pdf>
- Anacka, M., Wójcicka, A., & Centre of Migration Research, University of Warsaw. (2018). *Impacts of return migration in Poland*. <https://www.reminder-project.eu>
- Åtland, K. (2020). Destined for deadlock? Russia, Ukraine, and the unfulfilled Minsk agreements. *Post-Soviet Affairs*, 36(2), 122–139. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2020.1720443>
- Atnadu, D. F., & Halidu, A. (2023). The Western World and United Nations handling of the Russia-Ukraine war: Implications for the global environment. *Integrity Journal Of Arts And Humanities*, 4(4), 71–82. <https://doi.org/10.31248/ijah2023.077>
- Balduik, C. (2023, 5 september). *Minder uitzonderingen, meer campagnes: Oekraïne zoekt naar dienstplichtigen*. NOS. <https://nos.nl/artikel/2489369-minder-uitzonderingen-meer-campagnes-oekraïne-zoekt-naar-dienstplichtigen>

- Bendjo, S., Karnilowicz, W., & Gill, P. R. (2019). "You cannot forgive and you cannot forget": The Serbian refugee settlement experience in Australia. *Journal Of Community & Applied Social Psychology*, 29(5), 371–384. <https://doi.org/10.1002/casp.2406>
- Benford, R. D., & Snow, D. A. (2000). Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review Of Sociology*, 26(1), 611–639. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.611>
- Bijleveld, C., & Taselaar, A. (2000). Motieven van asielzoekers om naar Nederland te komen. Verslag van een expertmeeting. *Den Haag*. https://repository.tudelft.nl/assets/uuid:0c3664ba-2b14-4c25-b256-ebd9d1fc1708/on-2000-02-volledige-tekst_tcm28-78947.pdf
- Bisselink, D. (2020). *Nergens zo thuis als in Bosnië? Ervaringen van Bosnische Nederlanders - gekomen tijdens en na de Bosnische Oorlog (1992-1995) - over remigratie en re-integratie in de Bosnische samenleving*. Nijmegen: Radboud Universiteit. [master thesis]
- Black, R., Koser, K., Munk, K., Atfield, G., D'Onofrio, L., & Tiemoko, R. (2004). Understanding voluntary return. *Home Office Publications*. <https://research.birmingham.ac.uk/en/publications/understanding-voluntary-return>
- Blažević, M. (2023). "Hands Off Our Holy War": The Public's Support for the Official War Narrative and its Relationship to Transitional Justice Processes in Croatia. VU Amsterdam. [master thesis]
- Böcker, A., & Havinga, T. (2011). *Een eeuw opvang van Europese oorlogsvluchtelingen in Nederland*. In Terlouw, A., & Zwaan, K. (2011). *Tijd en asiel. 60 jaar vluchtelingenverdrag*. Deventer: Kluwer. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2718041>
- Borjas, G. J., & Bronars, S. G. (1991). Immigration and the Family. *Journal Of Labor Economics*, 9(2), 123–148. <https://doi.org/10.1086/298262>
- Bouras, N. (2012). *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010* (Vol. 3). Uitgeverij Verloren.
- Boyd, M. (1989). Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas. *International Migration Review*, 23(3), 638–670. <https://doi.org/10.1177/019791838902300313>
- Brücker, H., Ette, A., Grabka, M.M., Kosyakova, Y., Niehues, W., Rother, N., ... Tanis, K. (2022). *Ukrainian refugees in Germany – Escape, arrival and everyday life*. Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung.
- Buchcik, J., Kovach, V., & Adediji, A. (2023). Mental health outcomes and quality of life of Ukrainian refugees in Germany. *Health and quality of life outcomes*, 21(1), 23. <https://doi.org/10.1186/s12955-023-02101-5>
- Calic, M. (2019). *A History of Yugoslavia*.
- Carbajal, M. J., & De Miguel Calvo, J. M. (2021). Factors that influence immigration to OECD member States. *Cuadernos de Trabajo Social*, 34(2), 417–430. <https://doi.org/10.5209/cuts.70475>
- Carling, J. (2002). Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 28(1), 5–42. <https://doi.org/10.1080/13691830120103912>
- Carling, J., & Pettersen, S. V. (2014). Return Migration Intentions in the Integration–Transnationalism Matrix. *International Migration*, 52(6), 13–30. <https://doi.org/10.1111/imig.12161>

- Cassarino, J.-P. (2004). Theorising Return Migration: a Revisited Conceptual Approach to Return Migrants. *International Journal On Multicultural Societies (IJMS)*, 6(2), 253–279. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/2744>
- CBS. (2023, 13 april). *Oekraïners in Nederland - Asiel en integratie 2023*. Oekraïners in Nederland - Asiel en Integratie 2023 | CBS. <https://longreads.cbs.nl/asielenintegratie-2023/oekraïners-in-nederland>
- CBS. (2024, 1 februari). *Asielverzoeken; nationaliteit, vanaf 1975*. CBS Statline. <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/80059ned/table?ts=1717162918681>
- Čengić, N.N. (2017). Integrating “during the war” in “after the war”: Narrative positionings in post-war Sarajevo (60-73). In Jansen, S., Brković, Č., & Čelebičić, V. (Eds.). *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina. Semiperipheral Entanglements*. New York: Routledge.
- Courgeau, D. (1985). Interaction between spatial mobility, family and career life-cycle: A French survey. *European Sociological Review*, 1(2), 139–162. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036382>
- Czaika, M. (2014). Migration and Economic Prospects. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 41(1), 58–82. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2014.924848>
- Czeranowska, O., Parutis, V., & Trąbka, A. (2023). Correction: Between settlement, double return and re-emigration: motivations for future mobility of Polish and Lithuanian return migrants. *Comparative Migration Studies*, 11(1). <https://doi.org/10.1186/s40878-023-00358-9>
- Dagevos, J., & Rusinovic, K. (2024). Hoge arbeidsparticipatie Oekraïense vluchtelingen maar vaak onder niveau. *ESB*, 109(4830). https://esb.nu/wp-content/uploads/2024/02/058-060_Dagevos.pdf
- D’Angelo, P., & Kuypers, J. A. (2010). Doing news framing analysis. In *Routledge eBooks*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203864463>
- Daskalovski, Z. (2004). Democratic consolidation and the ‘stateness’ problem: The case of Macedonia. *Global Review Of Ethnopolitics*, 3(2), 52–66. <https://doi.org/10.1080/14718800408405165>
- De Deugd, N., & Moors, H. (2014). De 'plek der moeite' tussen Oekraïne, Rusland en de EU. *Cogiscope: tijdschrift over gevolgen van schokkende gebeurtenissen*, (4), 2–6.
- De Graaf, B.G., & Verpoest, L. (eds.) (2022). Weaponizing History in the Russo-Ukrainian War. *Journal of Applied History: Special issue*, 4(1-2).
- De Haas, H. (2010). Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227–264. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>
- De Haas, H. (2021). A theory of migration: the aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 9(1). <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
- De Haas, H. (2021). A theory of migration: the aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 9(1). <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
- De Haas, H. (2023). Hoe migratie echt werkt: Het ware verhaal over migratie en de effecten daarvan. Amsterdam: Spectrum.
- De Haas, H., & Fokkema, T. (2011). The effects of integration and transnational ties on international return migration intentions. *Demographic Research*, 25, 755–782. <https://doi.org/10.4054/demres.2011.25.24>

De Jong, P. W., & De Valk, H. A. G. (2019). Intra-European migration decisions and welfare systems: the missing life course link. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 46(9), 1773–1791. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2019.1611421>

Deuze, M. (2004). What is multimedia journalism? *Journalism Studies*, 5(2), 139–152. <https://doi.org/10.1080/1461670042000211131>

De Veen, L., & Thomas, R. (2020). Shooting for neutrality? Analysing bias in terrorism reports in Dutch newspapers. *Media War & Conflict*, 15(2), 146–164. <https://doi.org/10.1177/17506352209094072010>.

De Vreese, C. H. (2005). News framing. *Information Design Journal*, 13(1), 51–62. <https://doi.org/10.1075/ijidd.13.1.06vre>

De Vroome, T., & van Tubergen, F. (2010). The Employment Experience of Refugees in the Netherlands. *International Migration Review*, 44(2), 376–403. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2010.00810.x>

De Vroome, T. & Van Tubergen, F. (2014). Settlement Intentions of Recently Arrived Immigrants and Refugees in the Netherlands. *Journal of Immigrant and Refugee Studies* 12 (1), 47–66. <https://doi.org/10.1080/15562948.2013.810798>

De Vroome, T., & Van Tubergen, F. (2014). Settlement Intentions of Recently Arrived Immigrants and Refugees in the Netherlands. *Journal Of Immigrant & Refugee Studies*, 12(1), 47–66. <https://doi.org/10.1080/15562948.2013.810798>

Di Saint Pierre, F., Martinovic, B., & De Vroome, T. (2015). Return Wishes of Refugees in the Netherlands: The Role of Integration, Host National Identification and Perceived Discrimination. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 41(11), 1836–1857. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2015.1023184>

Dustmann, C., & Weiss, Y. (2007). Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. *British Journal Of Industrial Relations*, 45(2), 236–256. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8543.2007.00613.x>

Eekelschot, L., Zürcher, E., Nederveen, F., Hochstrasser, F., & Hoorens, S. (2024). Veilige landen van herkomst: Een internationale vergelijking van de toepassing van het 'veilige landen van herkomst'-concept in asielbeleid. In *RAND Europe*. RAND Corporation. <https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/3350/3347-veilige-landen-van-herkomst-volledig-rapport.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Europese Commissie. (2020, 23 september). *Pact on Migration and Asylum*. Geraadpleegd op 1 september 2024, van https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en

Europese Commissie. (z.d/a). *Vluchten uit Oekraïne: Uw rechten in de EU*. Geraadpleegd op 1 september 2024, van: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-your-rights-eu_nl

Europese Raad. (2001, 20 juli). *Richtlijn 2001/55/EG van de Raad van 20 juli 2001 betreffende minimumnormen voor het verlenen van tijdelijke bescherming in geval van massale toestroom van ontheemden en maatregelen ter bevordering van een evenwicht tussen de inspanning van de lidstaten voor de opvang en het dragen van de consequenties van de opvang van deze personen*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55>

- Europese Raad. (2022, 4 maart). *Uitvoeringsbesluit - 2022/382 - EN - EUR-Lex*. Europese Unie. http://data.europa.eu/eli/dec_impl/2022/382/oj
- Europese Raad. (2023, 19 oktober). *Uitvoeringsbesluit - EU - 2023/2409 - EN - EUR-LEX*. Europese Unie. http://data.europa.eu/eli/dec_impl/2023/2409/oj
- Europese Raad. (2024, 25 juni). *Uitvoeringsbesluit - EU - 2024/1836 - EN - EUR-LEX*. Europese Unie. http://data.europa.eu/eli/dec_impl/2024/1836/oj
- Evers, J. (2023). *Kwalitatief interviewen: kunst en kunde* (3de editie). Boom.
- Farré, L., & Fasani, F. (2013). Media exposure and internal migration — Evidence from Indonesia. *Journal Of Development Economics*, 102, 48–61. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.11.001>
- FRA (2023). *Fleeing Ukraine – Displaced people’s experiences in the EU*. Austria.
- Franssen, K.A.E. (2011). *Tijdelijke bescherming van asielzoekers in de Europese Unie. Recht en praktijk in Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk en richtlijn 2001/55/EG 2011*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Galtung, J., & Ruge, M. H. (1965). The Structure of Foreign News. *Journal Of Peace Research*, 2(1), 64–90. <https://doi.org/10.1177/002234336500200104>
- Gans, H. J. (1980). *Deciding what’s news: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time*. New York: Vintage Books.
- Geraci, D., & Bloemen, E. (2017). *Bewogen terugkeer. Methodiek voor psychosociale begeleiding van (ex)asielzoekers en ongedocumenteerden*. (2de editie). Pharos. https://www.pharos.nl/wp-content/uploads/2018/10/Bewogen_Terugkeer_methodiek_Pharos.pdf
- Gerritsen, A. A. M., Van Der Ploeg, H. M., Devillé, W., & Lamkaddem, M. (2005). "Gevlucht-gezond?": Een Onderzoek Naar de Gezondheid Van, en Het Zorggebruik Door Asielzoekers en Vluchtelingen in Nederland. NIVEL. <https://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Gevlucht-Gezond-2006.pdf>
- Geurts, N., & Lubbers, M. (2016). Dynamics in intention to stay and changes in language proficiency of recent migrants in the Netherlands. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 43(7), 1045–1060. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2016.1245608>
- GGD GHOR (2023a). *Factsheet Oekraïense vluchtelingen Rapid Needs Assessment*.
- GGD GHOR (2023b). *Factsheet Oekraïense vluchtelingen Rapid Needs Assessment 2*.
- Gherghina, S., & Plopeanu, A. (2020). Who Wishes to Return? Ties to Home Country among the Romanian Migrants. *Nationalities Papers*, 48(5), 876–890. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.72>
- Goßner, L., & Kosyakova, Y. (2021). *Integrationshemmnisse geflüchteter Frauen und mögliche Handlungsansätze – eine Übersicht bisheriger Erkenntnisse*. IAB-Forschungsbericht 202108. Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung.
- Groenendijk, K. (2023). Neem een voorbeeld aan Duitsland en laat Oekraïners fatsoenlijk inburgeren. *De Volkskrant*, 1 augustus.
- Grütters, C.A.F.M. (2009). *De Praktijk van de Pardonregeling, De uitvoering op gemeentelijk niveau van de Regeling afwikkeling nalatenschap oude Vreemdelingenwet*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Gundumogula, M. (2020). Importance of Focus Groups in Qualitative Research. *The International Journal Of Humanities & Social Studies*, 8(11). <https://doi.org/10.24940/theijhss/2020/v8/i11/hs2011-082>

Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., & Roberts, B. (2013). *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*. Bloomsbury Publishing.

Hannafi, C., Marouani, M.A. (2023). Social integration of Syrian refugees and their intention to stay in Germany. *Journal of Population Economics*, 36, 581–607. <https://doi.org/10.1007/s00148-022-00913-1>

Haug, S. (2008). Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal Of Ethnic And Migration Studies*, 34(4), 585–605. <https://doi.org/10.1080/13691830801961605>

Henkes, B. (1995). *Heimat in Holland: Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Universiteit van Amsterdam. <https://hdl.handle.net/11245/1.117874>

Hessels, T. (2005). *Voormalig Joegoslaven in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek.

Hitlin, S., & Elder, G. H. (2007). Time, Self, and the Curiously Abstract Concept of Agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00303.x>

Ho, M. S. D., Deen, B., Wijnkoop, M., Meester, J., Hofstee, G., & Drost, N. (2022). *Opvang van Oekraïners in Nederland: Een kwestie van lange adem*. Den Haag: Clingendael.

Hondius, D. G. (1999). *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945*. Universiteit van Amsterdam.

IND (2022). IND-proces voor vluchtelingen uit Oekraïne. Geraadpleegd op 27 september 2024. Via <https://ind.nl/nl/nieuws/ind-proces-voor-vluchtelingen-uit-oekraïne>

IOM, UN Migration (2019). Glossary on Migration. *International Migration Law*, No. 34.

IOM, UN Migration. (z.d.). *Environmental migration*. Geraadpleegd op 5 april 2024, van <https://environmentalmigration.iom.int/environmental-migration>

Jansen, S. (2011). Refuchess: locating Bosniac repatriates after the war in Bosnia–Herzegovina. *Population Space And Place*, 17(2), 140–152. <https://doi.org/10.1002/psp.607>

Jansen, S., Brković, Č., & Čelebičić, V. (2017). Introduction: New ethnographic perspectives on mature Dayton Bosnia and Herzegovina (1-28). In Jansen, S., Brković, Č., & Čelebičić, V. (Eds.). *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina. Semiperipheral Entanglements*. New York: Routledge.

Jensen, P., & Pedersen, P. J. (2007). To Stay or Not to Stay? Out-Migration of Immigrants from Denmark. *International Migration*, 45(5), 87–113. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2007.00428.x>

Jesenský, M. (2019). *The United Nations under Ban Ki-moon: Give Diplomacy a Chance*. Palgrave Macmillan.

Kahmann, M., Hamdi, A., & Verstappen, M. (2023). *Invloed asielbeleid op migratie naar Nederland. Wetenschappelijke inzichten in migratiedrivers*. Utrecht, Den Haag: Verwey Jonker Instituut, WODC.

Kamerstukken II 1995a, 19637, nr. 146.

<https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vi3ag0nnj0xd>

Kamerstukken II, 1995b, 19637, nr. 122. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19637-122.pdf>.

Kamerstukken II, 2021, 19637, nr. 2725. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19637-2725.html>

Kamerstukken II 2022, 19 637, nr. 2839. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-19637-2839.html>

Kamphuis, A. (2022, 3 maart). *Nederland staat open voor de opvang van Oekraïense vluchtelingen*. Motivaction. <https://www.motivaction.nl/actualiteiten/nieuwsberichten/nederland-staat-open-voor-de-opvang-van-oekraïense-vluchtelingen>

Kantar Public (2022). *Understanding and addressing Ukrainian refugees needs. Voice of Ukraine Wave 1 Report*.

Kantar Public (2023). *Understanding and addressing Ukrainian refugees needs. Voice of Ukraine Wave 1 Report*.

Kazemier, B., Nicolaas, N., & de Vroome, T. (2017). Demografische kenmerken cohort en onderzoeksgroep. In M. Maliepaard, B. Witkamp & R. Jennissen (red.), *Een kwestie van tijd? De integratie van asielmigranten: een cohortonderzoek* (p. 27-38). Den Haag: WODC.

Keel, M. R., & Drew, N. M. (2004). The settlement experiences of refugees from the former Yugoslavia. *Community Work & Family*, 7(1), 95–115. <https://doi.org/10.1080/1366880042000200316>

Khalid, B., & Urbanśki, M. (2021). Approaches to understanding migration: A multi-country analysis of the push and pull migration trend. *Economics & Sociology*, 14(4), 242–267. <https://doi.org/10.14254/2071-789x.2021/14-4/14>

Klaver, J., en, & Odé, A. (2005). Een weg vol obstakels: de moeizame integratie van vluchtelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt. In *Migrantenstudies*, 21 (2). <https://www.regioplan.nl/wp-content/uploads/data/file/artikelen/Een-weg-vol-obstakels.pdf>

Kley, S. (2017). Facilitators and constraints at each stage of the migration decision process. *Population Studies*, 71(1), 35–49. <https://doi.org/10.1080/00324728.2017.1359328>

Klinthäll, M. (2007). Refugee Return Migration: Return Migration from Sweden to Chile, Iran and Poland 1973 1996. *Journal Of Refugee Studies*, 20(4), 579–598. <https://doi.org/10.1093/jrs/fem029>

Kogovšek Šalamon, N. (2011). Nation-State Homogenization and the Battle for Legal Status: The Erased Residents of Slovenia. *Comparative Southeast European Studies*, 59(1), 2-24.

Koser, K., & Kuschminder, K. (2015). Comparative Research on the Assisted Voluntary Return and Reintegration of Migrants. In *International Organization For Migration*. International Organization for Migration. https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/migrated_files/What-We-Do/docs/AVRR-Research-final.pdf

Kosyakova, Y. & Brenzel, H. (2020): The role of length of asylum procedure and legal status in the labour market integration of refugees in Germany. *Soziale Welt*, 71 (1/2), 123-159. DOI:10.5771/0038-6073-2020-1-2-123

Koudijs, H., & Smal, E. (2022). *In goede handen? Een verkenning naar de gezondheid van en kwaliteit van zorg voor Oekraïense vluchtelingen in Nederland*. Pharos. <https://www.pharos.nl/wp-content/uploads/2022/09/IN-GOEDE-HANDEN-Zorg-voor-Oekraïense-vluchtelingen.pdf>

Lafay, S., de Vries, J., Somers, F., Bilenska, A., Kuijpers, S., Faraj, A., & Frissen, R. (2023). *De kracht van communities: Eindrapportage van het actieonderzoek met mensen die gevlucht zijn door de oorlog in Oekraïne: Wat hebben zij nodig om in Nederland mee te kunnen (blijven) doen?* OpenEmbassy.

Leerkes, A., & De Hoon, M. (2019). Blijven vergunninghouders in Nederland? Patronen en determinanten van vervolgmigratie en remigratie onder asielmigranten, cohort 1995-1999. In *WODC Repository*. WODC/CBS. <http://hdl.handle.net/20.500.12832/231>

Leerkes, A., Galloway, M. & Kromhout, M. (2011): Terug of niet? Determinanten van terugkeerintenties en –attitudes onder (bijna) uitgeprocedeerde asielmigranten, *Mens & Maatschappij*, 86(2).

Leydesdorff, S. (1987). *Wij hebben als mens geleefd: het joodse proletariaat van Amsterdam, 1900-1940*.

Leydesdorff, S. (2008). *De leegte achter ons laten: Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*. Universiteit van Amsterdam. <https://hdl.handle.net/11245/1.295788>

Lu, M. (1998). Analyzing Migration Decision-making: Relationships between Residential Satisfaction, Mobility Intentions, and Moving Behavior. *Environment And Planning A Economy And Space*, 30(8), 1473–1495. <https://doi.org/10.1068/a301473>

MacDougall, C., & Fudge, E. (2001). Planning and Recruiting the Sample for Focus Groups and In-Depth Interviews. *Qualitative Health Research*, 11(1), 117–126. <https://doi.org/10.1177/104973201129118975>

Madriz, E. (2000). Focus groups in feminist research (835-850). In Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (Eds.), *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Martinelli, T., & Jansen Lorkeers, L. (2022). *De twijfel van tijdelijkheid. Opvang en aanbod vluchtelingen Balkanoorlogen en Oekraïne*. Den Haag: Platform31.

Mattheijer, M. (2000). De Toelating van Vluchtelingen in Nederland en hun Integratie op de Arbeidsmarkt. In *AIAS Research Report Nr 2* [Report]. University of Amsterdam. <https://core.ac.uk/download/pdf/7017708.pdf>

Merton, R.K., Fiske, M., & Kendall, P.A. (1956). *The focused interview: a manual of problems and procedures*. Free Press.

Miller, A.I. (2022). Empathy Is the Best Strategy for Diplomacy. National Identity in Ukraine: History and Politics. *Russia in Global Affairs*, 20(3), 94-114. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2022-20-3-94-114>

Ministerie van Justitie. (1992). Circulaire (TBV 63), 2181S0/92/DVZ (20 juli) via <https://cmr.jur.ru.nl/cmr/tbv/tbv82/92/tbv-82-1992-63.pdf>

Ministerie van Justitie. (1993a). Circulaire (TBV 76), 2181S0/92/DVZ (31 maart) via <https://cmr.jur.ru.nl/cmr/tbv/tbv82/93/tbv-82-1993-76.pdf>

Ministerie van Justitie. (1993b). Circulaire TBV 88 413487/93/DVZ (29 december), <https://cmr.jur.ru.nl/cmr/tbv/tbv82/93/tbv-82-1993-88.pdf>

Ministerie van Justitie. (1995). Wijziging Voorschrift Vreemdelingen (9 februari), *Staatscourant* 1995, nr 34. <https://zoek.officiëlebekeendmakingen.nl/stcrt-1995-34-p10-SC1998.pdf>

Ministerie van Justitie. (1996). *Regeling tijdelijk terugkerende Bosniërs*. Via <https://cmr.jur.ru.nl/cmr/tbv/tbv94/96/Vc94.TBV1996.6.pdf>

Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2024a, 24 juni). *Staatscourant* 2024, 20260. Overheid.nl. <https://zoek.officiëlebekeendmakingen.nl/stcrt-2024-20260.html>

Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2024b, 11 juli) *17de flitspeiling Vluchtelingen uit Oekraïne, 9/10 juli 2024*. <https://open.overheid.nl/documenten/d3097036-1446-4557-9e64-e45184dc03c9/file>

Ministerie van Justitie en Veiligheid. (2022-2024) *Flitspeiling 1-20 Vluchtelingen uit Oekraïne, 24/25 februari 2022 – 27/28 augustus 2024*. <https://www.nctv.nl/documenten/rapporten/2024/09/03/flitspeiling-oekraïne-20-27-08-2024-over-zorgen-gevolgen-voor-nl--informatievoorziening>

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2022, 31 maart). *Staatsblad* 2022, 130. Overheid.nl. <https://zoek.officiëlebekeendmakingen.nl/stb-2022-130.html>

Morgan, D. L. (1996). Focus groups. *Annual Review Of Sociology*, 22(1), 129–152. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.22.1.129>

Munshi, K. (2020). Social Networks and Migration. *Annual Review Of Economics*, 12(1), 503–524. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-082019-031419>

Muus, P., & Muller, P. (1999). Beeldvorming onder (uitgeprocedeerde) asielzoekers en vluchtelingen over terugkeer- en remigratie(beleid). In *WODC Repository*. Universiteit Utrecht - ERCOMER. <http://hdl.handle.net/20.500.12832/2521>

NCTV. (2022a, 16 maart). *Flitspeiling Oekraïne Opvang (1) 15-3-2022 over houding komst en opvang van vluchtelingen*. Rapport | Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. <https://www.nctv.nl/documenten/rapporten/2022/03/16/flitspeiling-oekraïne-opvang-1-15-3-2022-over-houding-komst-en-opvang-van-vluchtelingen>

NCTV. (2022b, mei 9). *Flitspeiling Oekraïne Opvang (4) 6-5-2022 over houding komst en opvang vluchtelingen*. Rapport | Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. <https://www.nctv.nl/documenten/rapporten/2022/05/09/flitspeiling-oekraïne-opvang-4-06-5-2022-over-houding-komst-en-opvang-vluchtelingen>

NCTV. (2024, 9 augustus). *Flitspeiling Oekraïne (18) 07-05-2024 over zorgen, gevolgen voor NL & informatievoorziening*. Rapport | Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid. <https://www.nctv.nl/documenten/rapporten/2024/08/09/flitspeiling-oekraïne-18-07-05-2024-over-zorgen-gevolgen-voor-nl--informatievoorziening>

Nekby, L. (2006). The emigration of immigrants, return vs onward migration: evidence from Sweden. *Journal Of Population Economics*, 19(2), 197–226. <https://doi.org/10.1007/s00148-006-0080-0>

Noyon, S. en Maliepaard, M. (2019) *Verblijfsintenties van Syrische Statushouders in Nederland*. In Miltenburg, E., Dagevos, J., Huijnk W. (2019). *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noyon, S., & Schans, D. (2021). (N)ooit Nederlander worden? In *WODC Repository* (Nr. 3251). WODC. <http://hdl.handle.net/20.500.12832/3079>

Obdeijn, H., & Schrover, M. (2008). *Komen en gaan: immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Bert Bakker.

OECD (2017), *Interrelations between Public Policies, Migration and Development*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264265615-en>

OECD (2020), *Sustainable Reintegration of Returning Migrants: A Better Homecoming*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/5fee55b3-en>

OECD (2023). *What we know about the skills and early labour market outcomes of refugees from Ukraine*. (www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/what-we-know-about-the-skills-and-early-labour-market-outcomes-of-refugees-from-ukraine-c7e694aa/).

Otten, K., Barsegyan, V. & Maliepaard, M. (2023). *De leefsituatie en positie van Oekraïense vluchtelingen. Een eerste scan van de literatuur*. Den Haag: WODC.

Paris, R. (2004). *At war's end. Building peace after civil conflict*. Cambridge University Press.

Pejic, J. (1995). Citizenship and statelessness in the former Yugoslavia: the legal framework. *Refugee Survey Quarterly*, 14(3).

Phalet, K., & Ter Wal, J. (2004). *Moslim in Nederland* (4de editie). Sociaal en Cultureel Planbureau.

Philips, D. & Robinson, D. (2015). Reflections on Migration, Community, and Place. *Population, Space and Place. Special issue: Migration, Community and Place*, 21(5), 409-420.

Piotrowski, M. (2013). Mass Media and Rural Out-Migration in the Context of Social Change: Evidence from Nepal. *International Migration*, 51(3), 169–193. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2010.00627.x>

Portes, A., Guarnizo, L. E., & Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic And Racial Studies*, 22(2), 217–237. <https://doi.org/10.1080/014198799329468>

Programmadirectie Oekraïense ontheemden. (2024). Meerjarenplan fietsveiligheid Naslagwerk Gemeentelijke Opvang Oekraïners (GOO). In *VNG.nl*. Ministerie van Justitie en Veiligheid. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/opvang-vluchtelingen-uit-oekraïne/documenten/publicaties/2022/03/13/handreiking-gemeentelijke-opvang-oekraïners>

Reagan, P. B., & Olsen, R. J. (2000). You can go home again: Evidence from longitudinal data. *Demography*, 37(3), 339–350. <https://doi.org/10.2307/2648046>

Richardson, J. E. (2007). *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.

Rijksoverheid (2024, 28 september). *Cijfers opvang vluchtelingen uit Oekraïne in Nederland*. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/opvang-vluchtelingen-uit-oekraïne/cijfers-opvang-vluchtelingen-uit-oekraïne-in-nederland>

Ruigrok, N. (2005). *Journalism of attachment. Dutch newspapers during the Bosnian war*. University of British Vancouver: Colombia Press.

Ruigrok, N. (2008). Journalism of attachment and objectivity: Dutch journalists and the Bosnian War. *Media War & Conflict*, 1(3), 293–313. <https://doi.org/10.1177/1750635208097048>

Scheufele, D. A. (1999). Framing as a Theory of Media Effects. *Journal Of Communication*, 49(1), 103–122. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1999.tb02784.x>

Schoorl, J., Heering, L., Esveldt, I., Groenewold, G., Bosch, A., De Valk, H. A. G., & De Bruijn, B. (2000). *Push and pull factors of international migration: A Comparative Report*. Office for Official Publications of the European Communities.

Schrover, M. (2022). De moeizame relatie tussen migratie en huisvesting sinds 1945: een historische vogelvlucht (18-28). In Kleinhans, R., van Ostaijen, M. & Seibel, K. (Eds.). *De migratiesamenleving. Migratie en diversiteit als gordiaanse knoop*. Den Haag: Boom.

Schrover, M. (2023). De opkomst van de asielzoeker (p. 222-239). In De Boer, D. & Jansen, G.H. (Eds.). *De vluchtelingenrepubliek. Een migratiegeschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Prometheus.

Schrover, M., & Penninx, R. (2001). Bastion of bindmiddel? De organisatie van migranten in historisch perspectief. In *Amsterdam: IMES*. <https://hdl.handle.net/1887/13903>

Sémelin, J. (2007). *Purify and destroy: the political uses of massacre and genocide*. New York: Columbia University Press.

Simmons, A. (2001). What Are the Conditions for Successful Refugee Return? *Refuge Canada S Journal On Refuge*, 19(3), 1–2. <https://doi.org/10.25071/1920-7336.21197>

Slany, K., Slusarczyk, M., Pustulka, P., & Guribye, E. (2018). Transnational Polish families in Norway. In *Peter Lang D eBooks*. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-06594-7>

Smits, J. (2000). Etnisch gemengde huwelijken en sociale cohesie: Wat Joegoslavië ons kan leren. *Mens & Maatschappij*, 75(1), 4-21.

Snel, E., Boom, J., Burgers, J., & Engbersen, G. (2000). *Migratie, integratie en criminaliteit. Migranten uit voormalig Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie in Nederland*. Rotterdam: RISBO/EUR.

Strand, A., Bendixsen, S., Paasche, E., & Schultz, J. (2011). Between two societies: Review of the information, return and reintegration of Iraqi nationals to Iraq (IRRINI) programme. CMI Report: 4. Bergen: CMI. <https://www.cmi.no/publications/file/4155-between-two-societies-review-of-the-information.pdf>

UNHCR. (2010). Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees. 1-56. <https://www.unhcr.org/media/convention-and-protocol-relating-status-refugees>

UNHCR Regional Bureau for Europe (2022b). *Lives on hold: Intentions and perspectives of refugees from Ukraine. Regional intentions report #2*.

UNHCR Regional Bureau for Europe (2023a). *Lives on hold: Intentions and perspectives of refugees from Ukraine. Regional intentions report #3*.

UNHCR Regional Bureau for Europe (2023b). *Lives on hold: Intentions and perspectives of refugees and IDPs from Ukraine. Regional intentions report #4*.

UNHCR Regional Bureau for Europe (2024). *Lives on hold: Intentions and perspectives of refugees and IDPs from Ukraine. Regional intentions report #5*.

UNHCR, (z.d.). *Veelgestelde vragen over vluchtelingen*. Geraadpleegd op 17 mei 2024 van <https://www.unhcr.org/nl/media/begrippenlijst/vluchtelingen/>

- Urbański, M. (2022). Comparing Push and Pull Factors Affecting Migration. *Economies*, 10(1), 21. <https://doi.org/10.3390/economies10010021>
- U.S. Department of State, archive. (2000). 'Admissions Program for the Former Yugoslavia. Fact Sheet released by the Bureau of Population, Refugees, and Migration'. https://1997-2001.state.gov/global/prm/fs_000118_former_yugo.html
- Van Dalen, H.P., & Henkens, K. (2013). Explaining emigration intentions and behaviour in the Netherlands, 2005-10. *Population Studies*, 67(2), 225–41.
- Van Den Wijngaart, M., & Van Den Tillaart, H. (2005). Evaluatie van de Remigratiewet. In *WODC Repository* (1309). WODC/ITS. <http://hdl.handle.net/20.500.12832/1555>
- Van Der Hulst, A. (2022, 16 februari). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. <https://hdl.handle.net/1887/3275331>
- Van Dijk, T. A. (2008). News, Discourse, and Ideology. In *The Handbook of Journalism Studies* (pp. 191–204). Routledge. <https://discourses.org/wp-content/uploads/2022/07/Teun-A.-van-Dijk-2008-News-discourse-and-ideology.pdf>
- Van Enk, B., Negash, S. M., Otten, K. D., Barseguyan, V. M., Noyon, S. M., Maliepaard, M., & Schans, D. (2024). *Oekraïense vluchtelingen in Nederland. Representatieve cijfers over hun welzijn en positieverwerving. (Factsheet 2024-2)*. Repository WODC. <https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/3378/Factsheet-2024-02-volledige-tekst.pdf>
- Van Gorp, B. (2003). *The influx of refugees bordered by frames: A frame analysis of the policy on new immigrants. Presented at the International Communicatie Association, San Diego, CA, 23 May 2003-27 May 2003*.
- Van Houte, M. (2016). Transnational transformations: Coupling migration and change. *International Migration Institute*, 130, 1–23. https://repub.eur.nl/pub/114089/Repub_114089.pdf
- Van Houte, M., Siegel, M., & Davids, T. (2016). Deconstructing the meanings of and motivations for return: an Afghan case study. *Comparative Migration Studies*, 4(1). <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0042-y>
- Van Lottum, J. (Ed.), Kaal, H., De Graaf, B. (Guest ed.), & Verpoest, L. (2022). Special issue: Weaponizing History in the Russo-Ukrainian War. *Journal of Applied History*, 4(1-2).
- Vermaas, P. (1998, 21 oktober). "Omkijskerig? Ik niet". De Groene Amsterdammer. <https://www.groene.nl/artikel/omkijskerig-ik-niet>
- Vermeulen, F. (2006). *The immigrant organising process. The emergence and persistence of Turkish immigrant organizations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organizations in Amsterdam, 1960-2000*. [Proefschrift, Amsterdam University]. In *IMISCOE Dissertations*. <https://www.imiscoe.org>
- Vilhelmson, B., & Thulin, E. (2013). Does the Internet encourage people to move? Investigating Swedish young adults' internal migration experiences and plans. *Geoforum*, 47, 209–216. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2013.01.012>
- VNG. (2024a). Ledenbrief 8 maart 2024 (24/006). <https://vng.nl/sites/default/files/2024-03/20240308-ledenbrief-ontwikkelingen-opvang-asielzoekers-en-oekrainers.pdf>
- VNG. (2024b). Onduidelijkheden bij innen eigen bijdrage voor Oekraïners (2 juli). <https://vng.nl/nieuws/onduidelijkheden-bij-innen-eigen-bijdrage-voor-oekrainers>

Walsh, M, Black, R., & Koser (1999). Repatriation from the European Union to Bosnia-Herzegovina: the Role of Information. In R. Black & K. Koser (Eds.), *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction* (110–125). Brooklyn: Berghahn Books.

Wilkinson, S. (1998). Focus group methodology: a review. *International Journal Of Social Research Methodology*, 1(3), 181–203. <https://doi.org/10.1080/13645579.1998.10846874>

Wilkinson, D. (2004). *Focus Group Research. Qualitative Research Theory, Method and Practice*. London: Sage

WRR (2015). *Geen tijd verliezen: van opvang naar integratie van asielmigranten*. (file:///Users/HMO/Downloads/wrr-policy-brief-web-geen-tijd-verliezen-04.pdf).

Zimmermann, S. (2010). Understanding repatriation: refugee perspectives on the importance of safety, reintegration, and hope. *Population Space And Place*, 18(1), 45–57. <https://doi.org/10.1002/psp.647>

Zwaan, K. (2003). *Veilig derde land: de exceptie van het veilig derde land in het Nederlands asielrecht*. <https://lib.ugent.be/nl/catalog/rug01:000772620>

Bijlagen

Bijlage 1 Samenstelling begeleidingscommissie

Voor het huidige onderzoek is een begeleidingscommissie samengesteld. Deze begeleidingscommissie bestond uit de onderstaande leden:

Prof. dr. Marlou Schrover (voorzitter), Hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit Leiden

Dr. Floris Vermeulen, Universitair hoofddocent Politicologie en codirecteur van het Instituut voor Migratie en Etnische Studies, UvA

Mr. dr. Carolus Grütters, Research fellow Vaksectie Rechtssociologie en Migratierecht, Radboud Universiteit

Drs. Theo van Mullekom, Senior projectbegeleider en kennislijncoördinator, WODC

Drs. Pien Migchelsen, Directiesecretaris, Dienst Terugkeer & Vertrek

Bijlage 2 Expertmeeting

2.1 Agenda expertmeeting

1 december 2023 (EMMA, Den Haag, 10-12u)

Voor deze meeting hebben wij vijf experts gesproken: een hoogleraar klinische psychologie, een hoogleraar migratierecht, een senior beleidsmedewerker bij Vluchtelingenwerk, een lid van de Adviesraad Migratie en een medewerker van een NGO met expertise over en netwerk in zowel voormalig Joegoslavië als Oekraïne.

Doel onderzoek: Inzicht verwerven in welke factoren een rol hebben gespeeld bij de afweging/beslissing van mensen die zijn gevlucht uit voormalig Joegoslavië om in Nederland te blijven of te vertrekken, en nagaan of dit inzicht in factoren bruikbaar kan zijn om mensen die zijn gevlucht uit Oekraïne de komende tijd adequaat te begeleiden.

Dat is best een ambitieuze doelstelling. Ten eerste omdat mensen dergelijke afwegingen situationeel en persoonlijk maken. Het is ingewikkeld om dit proces op andere mensen in andere contexten van toepassing te verklaren. Ten tweede omdat motieven weliswaar op elkaar kunnen lijken, maar in een andere maatschappelijke context (de jaren negentig versus de jaren twintig) toch een heel andere betekenis en lading hebben.

Doel expertmeeting: Is bedoeld om vanuit verschillende perspectieven van wetenschappers en behandelaren op de dubbele doelstelling van het onderzoek te reflecteren en relevante inzichten en literatuur te delen. De opbrengst van de expertmeeting is inzicht in de kaders en aandachtspunten voor de interviews met mensen uit voormalig Joegoslavië én voor de focusgroepen met mensen uit Oekraïne.

Aan de hand van een vooraf opgestelde agenda gingen we met elkaar in gesprek over belangrijke kaders en aandachtspunten voor de interviews met mensen uit voormalig Joegoslavië en voor de focusgroepen met Oekraïners. De agenda is hieronder opgenomen.

Agenda:

10.00u Welkom

Kennismaking

10.20u Toelichting onderzoek

10.30u Ronde 1: *Wat weten we over motieven voor blijven, vertrekken, doorreizen? En hoe kijken we aan tegen de vergelijking tussen vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië en ontheemden uit Oekraïne?*

Drie benaderingen:

- i) Push & pull
- ii) Netwerk
- iii) Institutioneel

11.15u Pauze

11.25u Ronde 2: *Wat weten we over het bevragen van motieven voor blijven, vertrekken, doorreizen? Inzichten in verwerken/verdrücken van stressvolle of traumatische herinneringen.*

- Interviews
- Focusgroepen

11.55u Afronding

Bijlage 3 Codeerschema media-analyse

No.	Naam variabele	Code	Toelichting
01	Titel	Tekst	Noteer de titel van het artikel
02	Datum	dd/mm/yyyy	Noteer de datum van publicatie Let op: in Lexis is dit de datum onder de titel, <u>niet</u> de datum onderaan het artikel (load date).
03	Medium	Tekst	Noteer de naam van de krant waarin het artikel gepubliceerd werd. Gebruik de naam van de krant zoals in Lexis vermeld (onder de titel). Inclusief lidwoorden, dus: De Volkskrant, <u>niet</u> Volkskrant.
04	Relevantie	1 = Ja 2 = Nee	Komen er in het artikel motieven naar voren voor terugkeer of blijven van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië die naar Nederland kwamen? Als nee: codeer niet verder Als ja: codeer verder Er is maar één antwoord mogelijk. Let op: het kan ook gaan om vermeende motieven die naar voren worden gebracht door derden, zoals politici. Het gaat dan om vermoedens waarom mensen blijven of vertrekken. Voorbeeld: In een artikel gaat het over het vluchtelingenbeleid van Verdonk. Ze legt uit dat ze Bosnische vluchtelingen gaat terugsturen en waarom ze dat doet, namelijk omdat ze vindt dat vluchtelingen geen recht hebben op verblijf omdat hun eigen land weer veilig is.> Codeer (2) Voorbeeld: In een artikel gaat het over het vluchtelingenbeleid van Verdonk. Ze legt uit dat ze Bosnische vluchtelingen gaat terugsturen en waarom ze dat doet, namelijk omdat ze vindt dat vluchtelingen geen recht hebben op verblijf omdat hun eigen land weer veilig is. Ze blijven volgens haar alleen maar omdat Nederland allerlei voorzieningen biedt > Codeer (1)
V05	Dominant frame	1 – Blijven vanwege ongunstige omstandigheden in herkomstland (kan zijn politiek, financieel, anders) 2 – Blijven vanwege persoonlijk gevaar bij terugkeer herkomstland 3 – Blijven vanwege gunstige omstandigheden Nederland (werkgelegenheid, zorg, onderwijs) 4 – Blijven vanwege eigen band of band gezin met Nederland, geworteld zijn 5 – Vertrekken vanwege gevoel van onwelkom zijn in Nederland (politieke klimaat, gebrek aan kansen, anders) 6 – Vertrekken vanwege verlangen naar herkomstland, thuis 7 – Vertrekken vanwege uitzetting, gedwongen	Welke frames komen in het artikel naar voren over waarom vluchtelingen in Nederland blijven of vertrekken? Kies altijd minstens één antwoord. Meerdere antwoorden mogelijk.

		8 – Vertrekken vanwege vertrekpremie (financiële redenen) 99 – Anders, leg uit 00 – Geen reden	
06	Perspectief	1 – Overheid (regering, Tweede Kamerleden, bestuurders en ambtenaren van provincies en gemeenten) 2- Uitvoeringsorganisaties (zoals COA, IND, IMO) 4 – gevluchte zelf 5 – naasten van gevluchte (familie, vrienden, burens, collega's) 6 – journalist 7 – wetenschappelijk expert 8 – NGOs (zoals Vluchtelingenwerk, Cordaid) 99 – anders, namelijk 00 – geen	Vanuit wiens perspectief komt het frame? Meerdere antwoorden mogelijk.
07a	Vertrekintentie	1 = ja 2 = nee 3 = onduidelijk	Is er een wens om te vertrekken uit Nederland/terug te keren naar het thuisland? Meerdere antwoorden mogelijk. Noteer eerst de intentie, en dan tussen haakjes wiens perspectief het is (zie 7b) Dus: Ja – Vluchteling zelf, codeer je als 1 (4) Nee – COA, codeer je als 2 (2)
07b	Vertrekintentie perspectief	1 – Overheid (regering, Tweede Kamerleden, bestuurders en ambtenaren van provincies en gemeenten) 2- Uitvoeringsorganisaties (zoals COA, IND, IMO) 4 – gevluchte zelf 5 – naasten van gevluchte (familie, vrienden, burens, collega's) 6 – journalist 7 – wetenschappelijk expert 8 – NGOs (zoals Vluchtelingenwerk, Cordaid) 99 – anders, namelijk 00 – geen	Vanuit wiens perspectief komt die intentie? Meerdere antwoorden mogelijk. Zie (7) hoe te coderen.
08	Opmerkingen	Tekst	Noteer wat je opvalt, dingen die interessant kunnen zijn maar niet in het codeerschema zitten.

Bijlage 4 Diepte-interviews

4.1 Gespreksleidraad diepte-interviews

Doelstelling: Gedetailleerde reconstructie van wat de overwegingen zijn (geweest) van vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken naar hun land van herkomst.

Vragen die we willen beantwoorden:

1. Welke overwegingen hebben een rol gespeeld om in Nederland te blijven, dan wel te vertrekken naar het thuisland?
 - a. Hoe veranderden deze overwegingen in de tijd?
 - b. Zijn er verschillen tussen de diverse etnische groepen of landen van herkomst?
2. Hoe hebben respondenten hun integratie in de Nederlandse samenleving ervaren?
 - a. Welke faciliterende omstandigheden en welke drempels hebben daarbij in hun beleving een rol gespeeld?
3. Welke persoonlijke omstandigheden (bijvoorbeeld kinderen, huisvesting, familie, werk, opleiding) hebben een rol gespeeld, en in welke mate?
4. Welke contextuele omstandigheden in Nederland hebben een rol gespeeld (asiel- en integratiebeleid, ervaren ontvangst, toekomstperspectieven in Nederland), en in welke mate?
5. Welke middelen (die destijds wel of niet beschikbaar bleken) hadden de afweging kunnen beïnvloeden?

Gespreksleidraad

Kennismaking.

Uitleg over hoe het gesprek in grote lijnen gaat plaatsvinden (alle antwoorden zijn goed, het gaat om uw beleving; als er bepaalde vragen zijn die u liever niet beantwoordt, mag u dat aangeven; als u tussentijds wilt stoppen of pauzeren mag dat).

Uitleg over hoe we omgaan met persoonsgegevens; voorkeur uitvragen voor anonimiseren; consent vragen voor opnemen van het gesprek.

Heeft geïnterviewde nog vragen, voordat we beginnen?

1. *Openingsvraag: Wat was het eerste beeld van Nederland toen u aankwam?*
2. *De aankomst*
 - 2.1 Wanneer, waar, hoe (relateren aan openingsvraag)?
 - In welk gezelschap?
 - Waar kwam u eerst terecht? (hier doorvragen naar intake; huisvesting; verwachtingen over (duur van) verblijf, etc.)
 - 2.2 Waarom Nederland (bewuste keuze)?
 - 2.2.1 Waar kwam u vandaan: land; regio; locatie; situatie?
 - 2.2.2 Waarom: aanleiding en moment van het besluit (zo concreet mogelijk)?
 - 2.3 Hoe kijkt u terug op de ontvangst in Nederland?
 - 2.3.1 Wat ging goed en wat kon er beter?

- Aan de kant van de overheid
- Uw eigen inbreng
- In uw directe omgeving (bijv. contact met omgeving, burens, etc.)
- In de Nederlandse samenleving
- Betrokken organisaties (Waren er organisaties, netwerken, verenigingen waar u iets aan heeft gehad? Welke? Hoe?)

3. *Het verblijf*

3.1 Vestigingsgeschiedenis

- 3.1.1 Waar bent u gaan wonen (woongeschiedenis)?
- 3.1.2 Wat zijn u en uw gezinsleden gaan doen? (school; werk; etc.)
- 3.1.3 Wat vond u toen het belangrijkst om in Nederland te bereiken?

3.2 Integratie

- 3.2.1 Contact met 'thuis'? (frequentie; intensiteit; familie en vrienden; mediagebruik; → in loop van tijd)
- 3.2.2 Contact met burens, collega's, etc.? (via welke tussenorganisaties werd uw netwerk in Nederlandse omgeving groter? → in loop van tijd)

3.3 Wanneer ontstond de gedachte om langer (of 'voor altijd') in Nederland te blijven?

- 3.3.1 Wat bepaalde voor u de keuze? (positieve en negatieve factoren)
- 3.3.2 Gold dat voor iedereen in uw gezin, op dezelfde manier?
- 3.3.3 Wat maakte dat u en uw gezin de knoop daadwerkelijk doorhakten?
- 3.3.4 Veranderde uw ideeën over in Nederland blijven of juist vertrekken over de tijd en hoe?

3.4 Hoe kijkt u nu terug op dat u in Nederland bent gebleven?

[indien respondent (deels) is teruggekeerd]

3.5 Wanneer ontstond de gedachte om Nederland te verlaten en weer terug te keren (of door te reizen)?

- 3.5.1 Wat bepaalde voor u de keuze? (positieve en negatieve factoren)
- 3.5.2 Gold dat voor iedereen in uw gezin, op dezelfde manier?
- 3.5.3 Wat maakte dat u en uw gezin de knoop daadwerkelijk doorhakten?

3.6 Wanneer hebt u Nederland verlaten en bent u teruggekeerd (of doorgereisd)?

3.7 Hoe kijkt u er nu op terug op uw verblijf in Nederland?

4. *Welk verhaal over Nederland wilt u uw geliefden vertellen?*

- *(respondent stimuleren om antwoord te formuleren conform: Somebody – Wanted – But – So)*

Afsluiting

Bedanken.

Check hoe respondent erbij zit en hoe het voor de respondent was. Daar actief naar vragen.

Nagaan of er nog dingen zijn die geïnterviewde wil delen, waar we niet naar hebben gevraagd?

Uitleg over vervolgstappen in onderzoek. Wanneer hoort de respondent iets van ons?

Wil respondent rapport t.z.t. ontvangen? Zo ja, gegevens noteren.

Wil respondent eventueel meewerken aan 'publieksversie', bijvoorbeeld met fotomateriaal en levensverhaal? Zo ja, voorlopig consent om opnieuw contact te zoeken en gegevens noteren.

4.2 Toestemmingsformulier

Toestemmingsformulier (Informed consent)

Onderzoek naar redenen van mensen uit voormalig Joegoslavië om in Nederland te blijven of te vertrekken

Ik wil aan dit onderzoek meedoen.

- Ik heb duidelijke uitleg over het onderzoek gekregen. Eventuele vragen die ik had zijn voldoende beantwoord.
- Ik weet dat mijn privacy wordt beschermd. Gegevens en resultaten van het onderzoek worden alleen *anoniem* naar buiten gebracht.
- Ik geef toestemming om mijn gecodeerde gegevens te gebruiken in het onderzoek. Gegevens die de onderzoeker voor het onderzoek bewaart zijn niet rechtstreeks te herleiden naar mijn persoon en worden anoniem gemaakt. De gegevens worden verwerkt onder een anoniem onderzoeksnummer.
- Ik geef toestemming voor het opnemen van het interview op audiomateriaal. Ik begrijp dat het audiomateriaal uitsluitend voor het onderzoek zal worden gebruikt. Anonieme citaten kunnen letterlijk in het te publiceren artikel gerapporteerd worden. Het audiomateriaal wordt uitgeschreven en gecodeerd. Het audiomateriaal zelf wordt na afronding van het onderzoek vernietigd.
- Ik begrijp dat mijn gecodeerde gegevens en het uitgeschreven interview na het onderzoek nog 20 jaar bewaard worden en daarna worden vernietigd.
- Dit toestemmingsformulier wordt volledig gescheiden van verzamelde onderzoeksgegevens bewaard.
- Ik weet dat meedoen helemaal vrijwillig is. Ik weet dat ik op ieder moment kan beslissen om toch niet mee te doen. Daarvoor hoef ik geen reden op te geven.

Naam:.....

Plaats:, Datum:.....

Handtekening deelnemer:

Handtekening onderzoeker:

4.3 Codeerschema diepte-interviews

No.	Codegroep	Subcodes	Toelichting
1.	Algemeen		
1.1.	Datum		
1.2.	Interviewer		Codeer door welke interviewer het interview is afgenomen.
1.3.	Plaats interview	Bij EMMA; bij respondent thuis; online; openbare plek; elders	
2.	Demografische gegevens		
2.1.	Gender	Man; vrouw; non-binair; anders	
2.2.	Leeftijdscategorie	16-24 jaar; 25-44 jaar; 45-64 jaar; 65+ jaar	
2.3.	Etniciteit	Albanees; Bosnisch gemengd; Bosniak; Bosnisch Kroaat; Bosnisch Serviër; Gemengd; Kroaat; Macedoniër; Serviër; Sloveen	Meerdere antwoorden mogelijk.
2.4.	Herkomstland/-regio	Bosnië-Herzegovina; Kosovo; Kroatië; Macedonië; Montenegro; Servië; Slovenië	
2.5.	Blijven / vertrek	Blijven; vertrek naar herkomstland (terugkeer); vertrek naar ander land (doormigratie); combinatie (van blijven en vertrek)	Codeer of de respondent in Nederland is gebleven of is vertrokken. Indien de respondent is vertrokken, noteer na hoe lang.
2.6.	Gezinssamenstelling bij aankomst	Alleenstaand; als kind met gezin; met partner; met partner en kinderen; zonder partner met kinderen.	Codeer wat de gezinssamenstelling van respondent was bij aankomst in Nederland.
2.7.	Gezinssamenstelling nu	Alleenstaand; met partner; met partner en kinderen; zonder partner met kinderen.	Codeer de huidige gezinssamenstelling van respondent.
3.	Aankomst		
3.1.	Wanneer		Codeer wanneer de respondent in Nederland is aangekomen.
3.2.	Hoe		Codeer op welke wijze de respondent naar Nederland is gekomen.
3.3.	Reden vertrek		Codeer door respondent aangedragen redenen voor het vertrek uit Joegoslavië.
3.4.	Plaats aankomst Nederland		Codeer de plaats van aankomst van respondent.
3.5.	Reden keuze Nederland		Codeer door respondent aangedragen redenen voor Nederland als keuze.
3.6.	Ervaring ontvangst	Ervaring positief; neutraal; negatief	Codeer positieve, neutrale en negatieve ervaringen van de ontvangst in Nederland.
4.	Vestiging in Nederland		
4.1.	Woongeschiedenis		Codeer de woongeschiedenis van respondent in Nederland.
4.2.	Opleiding/werk		Codeer opleidings- en werkervaringen van respondent in Nederland.
4.3.	Vormen van binding	Contact met buren, collega's en omgeving; contact met thuis; organisaties en verenigingen; overheid	Codeer vormen van binding die de respondent heeft (gehad) in Nederland.
4.4.	Bezit Nederlandse nationaliteit	Ja; nee	Codeer of respondent nu in het bezit is van de Nederlandse nationaliteit.
5.	Blijfmotieven		

5.1.	Integratie (+)		Blijven vanwege eigen band of band gezin met Nederland, geworteld zijn.
5.2.	Gunstig Nederland (+)		Blijven vanwege gunstige omstandigheden Nederland (werkgelegenheid, zorg, onderwijs).
5.3.	Ongunstig herkomstland (-)		Blijven vanwege ongunstige omstandigheden in herkomstland (kan zijn politiek, financieel, anders).
5.4.	Persoonlijk gevaar herkomstland (-)		Blijven vanwege persoonlijk gevaar bij terugkeer herkomstland.
5.5.	Anders, namelijk...		Noteer het blijfmotief bij de code.
6.	Vertrekmotieven		
6.1.	Moeizaam proces (-)		Vertrekken vanwege een moeizaam proces/asielaanvraag in Nederland.
6.2.	Onwelkom Nederland (-)		Vertrekken vanwege gevoel van onwelkom zijn in Nederland (politieke klimaat, gebrek aan kansen, anders).
6.3.	Beperkte integratie (-)		Vertrek vanwege beperkte integratie (sociaal, werk, taal, etc.)
6.4.	Premie (+)		Vertrekken vanwege vertrekpremie (financiële redenen).
6.5.	Verlangen thuis (+)		Vertrekken vanwege verlangen naar herkomstland, thuis.
6.6.	Anders, namelijk...		Noteer het vertrekmotief bij de code.
7.	Vertrekintentie		
7.1.	Vertrekintentie verleden	Ja; nee; misschien	Codeer of respondent in het verleden een vertrekintentie heeft gehad. Noteer ook tot wanneer, als genoemd.
7.2.	Vertrekintentie toekomst	Ja; nee; misschien	Codeer of respondent in de toekomst een vertrekintentie heeft.
8.	Oekraïne		
			Codeer wanneer respondent spreekt over de oorlog in Oekraïne/mensen die gevlucht zijn uit Oekraïne.

Bijlage 5 Gespreksleidraad focusgroepen

Welkom

Toelichting op de bedoeling en opzet van de focusgroep.
Korte check-in.

Deel 1

1. Wat was het eerste beeld van Nederland toen u aankwam?

Een algemene openingsvraag stimuleert de deelnemers aan de focusgroep om het gesprek vanuit een brede context in te gaan, het gesprek op gang te brengen en deelnemers te laten reflecteren op het onderwerp van de focusgroep: welke motieven herkennen zij voor vluchten, vestigen in Nederland, hier blijven, of weer vertrekken? (Bovendien parallelle met interviews.)

2. Waarom Nederland (bewuste keuze)?

- Waar bent u gaan wonen?
- Met wie: alleen / gezinsleden?
- Contacten: buurt / verenigingen / kerk / in thuisland?

Vervolg vragen om schetsmatig beeld te krijgen van deelnemers en hun referentiepositie.

3. Hoe kijkt u terug op de ontvangst en uw verblijf in Nederland?

Vanwege referentiepositie deelnemers.

Deel 2

4. Citaten

De deelnemers krijgen in groepjes van twee of drie in eerste instantie één citaat om op te reflecteren. Bij extra tijd kunnen groepjes een tweede citaat krijgen. Elk groepje krijgt het citaat (in het Oekraïens) afgedrukt op een kaartje.

- Toelichting: Citaten van blijf- en vertrekmotieven van mensen die in de jaren negentig vanuit voormalig Joegoslavië naar Nederland zijn gevlucht. Lees de citaten zorgvuldig en schrijf in steekwoorden op gele Post-its wat je herkent en op roze Post-its wat je niet herkent. Daarna clusteren en gesprek over clustering en elkaars ervaringen (per vignet; flap per vignet hangt in ruimte).

Citaat 1

Citaat 2

Citaat 3

Citaat 4

Citaat 5

Wat herkent u? Wat is uw ervaring?

Wat herkent u niet? Wat is anders in uw ervaring?

Citaten: Motieven om te blijven - Flappen (A3) met quotes in NL en Oekraïens

Citaat 1 – Integratie: *"Ik heb inmiddels wat opgebouwd in Nederland. Mijn kinderen gaan hier naar school, ik of mijn partner hebben hier werk en ik heb hier een fijn netwerk van mensen om mij heen, vrienden of verenigingen waar ik bij aangesloten ben. Het voelt hier ook als thuis. Ik heb in Nederland een opleiding of werk gevonden waar ik tevreden mee ben en wat aansluit op waar ik in Joegoslavië mee bezig was."*

Citaat 2 – Ongunstig herkomstland of persoonlijk gevaar herkomstland: *"De omstandigheden zijn niet goed in Joegoslavië, ik of mijn gezin kunnen daar niet gewoon werken of naar school of we hebben geen woning om naar terug te gaan. Mijn woonplaats is verwoest. Ik ben hier omdat het moet, maar niet omdat ik daarvoor heb gekozen. Ik vrees voor mijn/onze veiligheid in Joegoslavië. Ik of mijn gezinsleden zijn daar in gevaar."*

Citaat 3 – Gunstig Nederland: *"Ik voel me welkom en goed opgevangen in Nederland. Er zijn mensen om me heen die interesse tonen en willen en kunnen helpen als ik dat nodig heb. Er zijn goede voorzieningen of kansen, zoals zorg en onderwijs, in Nederland."*

Citaten: Motieven om te vertrekken

Citaat 4 – Verlangen thuis: *"Ik zou het liefst in mijn eigen land leven als dat kon. Mijn leven daar was goed, ik mis mijn leven daar. Ik had niet naar Nederland gewild als het niet had gehoeven / als er geen oorlog was. Het voelt als mijn plicht om Joegoslavië na de oorlog ook weer te helpen heropbouwen."*

Citaat 5 – Onwelkom Nederland of beperkte integratie: *"Het is niet makkelijk om Nederlanders te leren kennen en me hier thuis te voelen. Ik voel me niet welkom hier of ik voel me alsof mensen mij minder waard vinden. Het is niet makkelijk om een nieuwe taal en nieuwe gebruiken te leren. Ik kan hier niet het soort werk of opleiding doen dat ik in Joegoslavië deed."*

5. Reflectie

Wat gaven mensen die uit Joegoslavië zijn gevlucht aan dat belangrijk is wanneer je in Nederland komt en verblijft? (Zie punten onder.) Hoe zou dat voor u zijn? Wat zijn uw adviezen, of wat wilt u nog meegeven?

Een greep uit de onderstaande punten kan in de focusgroep worden aangedragen, afhankelijk van de tijd die over is en van wat er al eerder in het gesprek aan bod is geweest.

Punten uit de interviews met mensen uit Joegoslavië

Werk/activiteiten:

- De mogelijkheid om te werken is goed. Je hebt een dagelijkse bezigheid en routine, je voelt je nuttig en je hebt niet de hele dag niets te doen. Het geeft je een bepaalde waardigheid.
- Als werk niet mogelijk is, kan beschikbaarheid van andere dagelijkse bezigheid ook helpen om je nuttig te voelen.
- Via werk kun je ook een netwerk opbouwen en nieuwe mensen ontmoeten. Door onder de mensen te zijn kun je je eigen ellende soms even vergeten.

Opvang en procedures:

- Lange procedures en daardoor jaren in asielzoekerscentra zitten is niet menselijk, zeker als kinderen daar moeten opgroeien.
- Kleinschalige opvang is fijner dan grootschalige opvang, waar je een nummer bent in plaats van een persoon. Bij kleinschalige opvang is er veel meer oog voor de mensen, wordt er meer georganiseerd en voel je je meer welkom.
- Het is fijn om duidelijkheid te hebben. Duidelijkheid over waar je aan toe bent, je status of procedure, maar ook over je kansen en mogelijkheden enerzijds en verplichtingen en verwachtingen anderzijds. Het meekrijgen van normen en waarden in een integratietraject helpt daarbij. Ook wordt er in Nederland verwacht dat je de taal leert, het is dus goed om die verwachting duidelijk te maken en mensen daarbij te helpen. Het is goed geregeld in Nederland, maar begeleiding is belangrijk voor nieuwkomers om de juiste wegen te vinden.
- Er moet ook aandacht zijn voor het emotionele en sociale aspect, bijvoorbeeld door middel van psychologische hulp, of door creatieve bezigheden zoals schilderen en muziek maken. Iets maken (ergens aan beginnen en het ook afmaken) is hoopgevend.
- Het kan je helpen aarden als je je eigen gerechten kunt maken en eten. Dan heb je een bezigheid en iets wat herkenbaar voor je is.
- Kunnen zien hoe het in je herkomstland is, kan helpen om een keuze te maken om te blijven of terug te keren.

Integratie:

- De taal leren is heel belangrijk. Het minimale is vaak niet genoeg om alles te kunnen doen wat je wilt doen, zoals werk of opleiding, dus is het belangrijk dat er veel aandacht uitgaat naar het leren van de taal.
- Met elkaar in gesprek gaan en blijven (Nederlanders met nieuwkomers) helpt bij het opbrengen van begrip voor elkaar.
- Een omgeving die je met interesse en open armen ontvangt is heel helpend, om je beter te voelen, om te integreren en biedt ook kennis en mogelijkheden doordat je een netwerk opbouwt.
- Vriendschappen opbouwen helpt bij integratie, je kunt heel veel geleerd doordat mensen de deur voor je opendoen.
- Door opvang te verspreiden over verschillende plaatsen en kleinere gemeenten, kom je meer met Nederlanders in aanraking en is het makkelijker netwerken en vriendschappen op te bouwen.
- Sport is een heel goed integratiemiddel, het verbreedt mensen uit verschillende lagen van de samenleving en het helpt om elkaar zonder labels te kunnen zien. Het kan heel waardevol zijn om je aan te sluiten bij een sportvereniging.

think. do. connect.

Wijnhaven 88
2511 GA Den Haag

070 - 87 00 460

info@emma.nl

www.emma.nl

Volg ons op [Facebook](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#)